

Lászlai
Mária
1894

OSZK

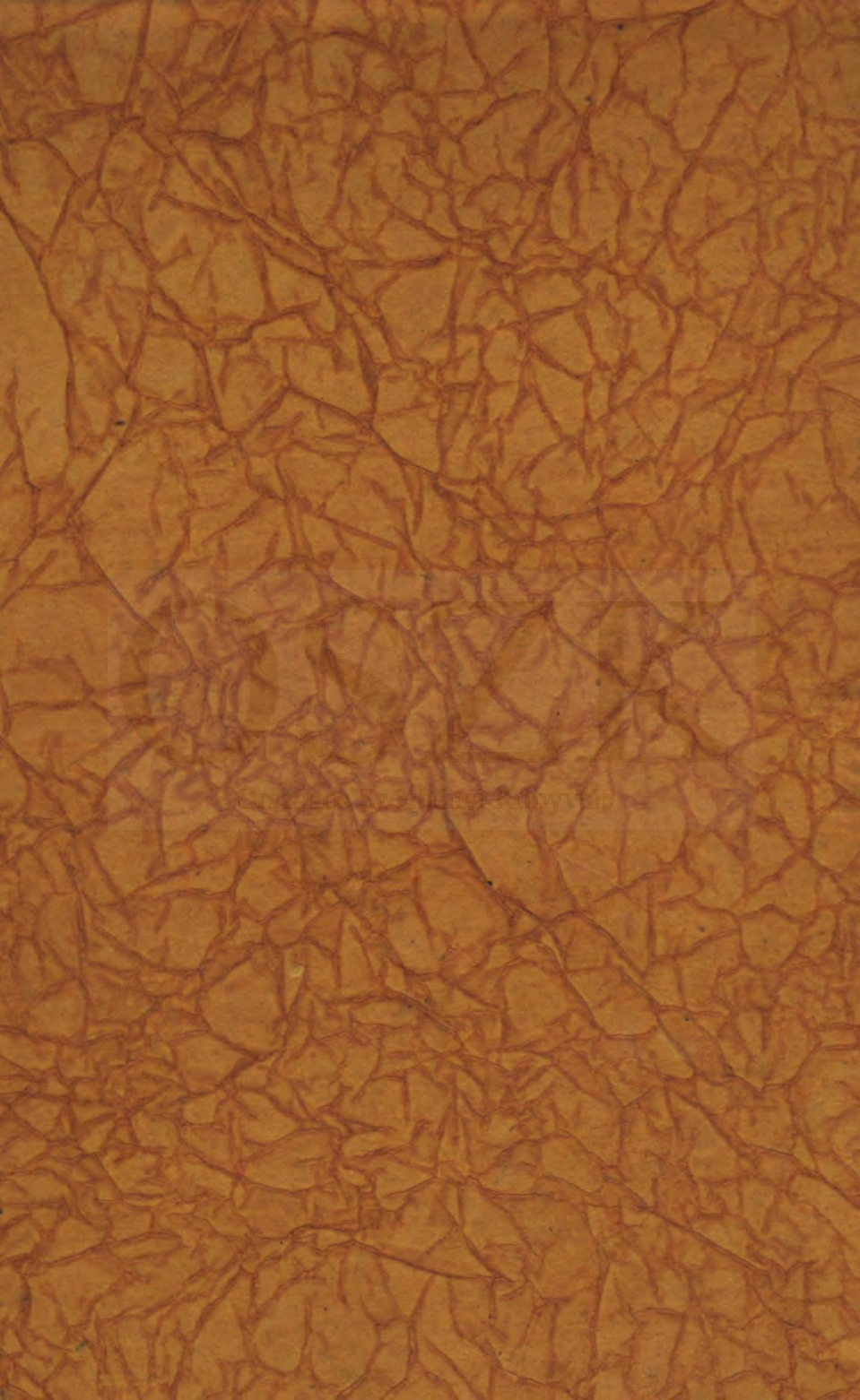
Országos Széchényi Könyvtár

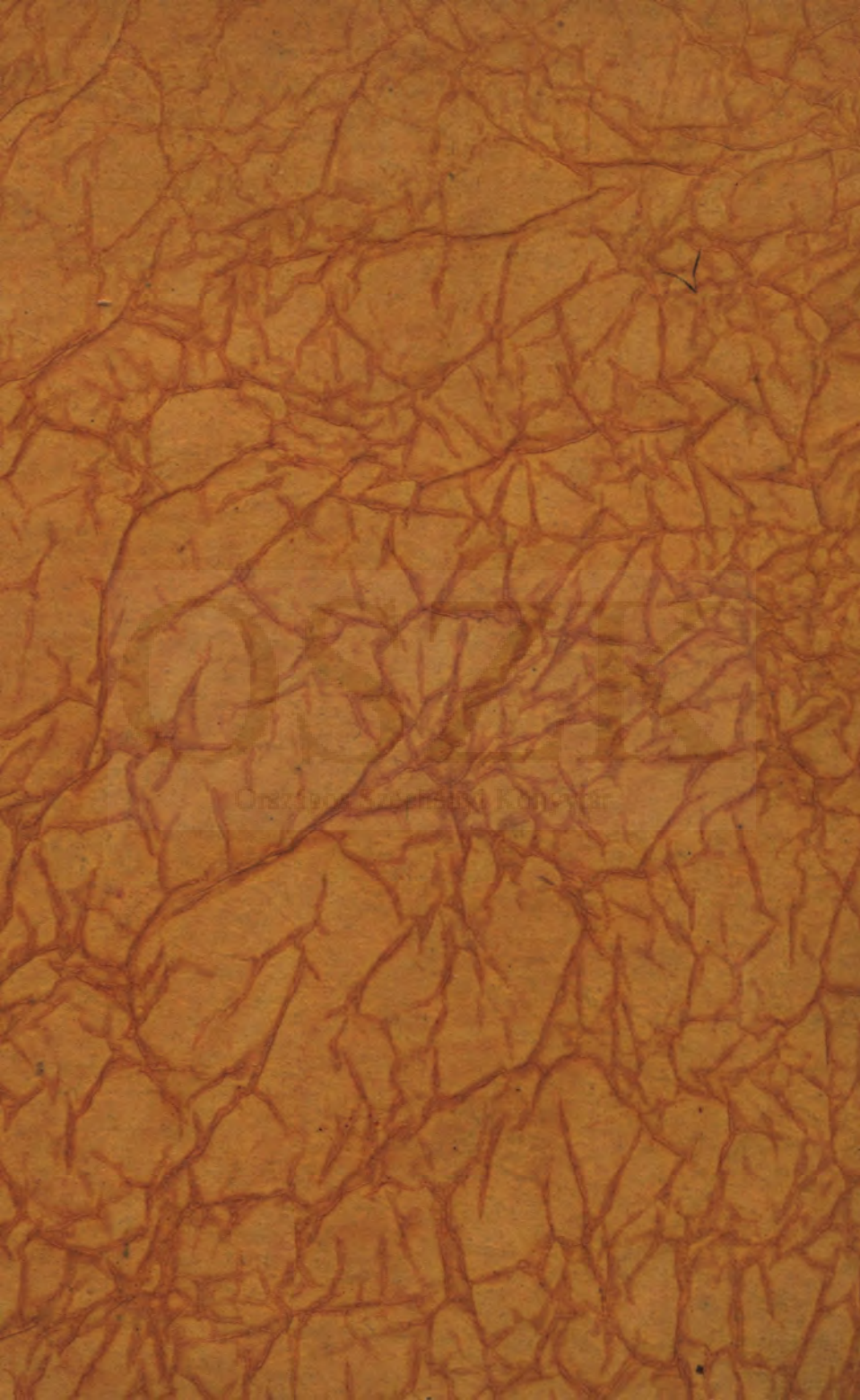
Jóhannesson, Matti *Hambókinn*

245.808

OSZK

KZSO

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

245.808

2
R

H. N. MŰZEUM KÖNYVTÁRA
1927. évi 155.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár

"A szénnyel a tisztaságban,
a szőlővel a jenyben,
ez volt az én tisztem-úrja."

*„A szennyből a tisztaságba,
a sötétségből a fénybe:
ez volt az én életem útja.“*

JÁSZAI MARI 50 ÉVES KORÁBAN.

(Streliszky fölvétele.)

JÁSZAI MARI 60 ÉVES KORÁBAN.

(Erdélyi fölvétele.)

JÁSZAI MARI
17 ÉVES KORÁBAN, FÉRJÉVEL,
KASSAI VIDORRAL.

HÚSZ ÉVES KORÁBAN.

(Goszleth fényképe.)

ELEKTRA.

(Goszleth fölvétele.)

ÉVA.
(AZ EMBER TRAGÉDIÁJÁBAN.)

(Streliszky fölvétele.)

ELEKTRA.

(Goszeleth fővétele.)

GERTRUDIS.

(Erdélyi fényképe.)

JÁSZAI MARI EMLÉKIRATAI

SAJTO ALÁ RENDEZTE: LEHEL ISTVÁN
RAJZOKKAL ELLÁTTA: HARANGHY JENŐ

KIADJA A KIRÁLYI MAGYAR EGYETEMI NYOMDA
BUDAPEST VIII., MŰZEUM-KÖRÚT 6. SZ. GÓLYAVÁR

245.808

I. ÉLETEM. A MAGAM KERESÉSE

„Csak a tehetségesek és a rajongók érdemlik meg az ember nevet. A többiek, a közönyösek, a szemétdombra valóak: ott rohadjanak el.“

1850-ben voltam kénytelen megismerem
a földre, ebben a zord formában, mely én
vagyok.

Meg kellett érkeznem erre a földre, ahol sohasem voltam otthon, ezek közé az emberek közé, akik között mindig idegen vagyok. Vagy agyonünnepelnek, vagy nem kellek nekik. Aldozatokat hoznak azért, hogy megismerjenek, azután elhagynak.

Óriási kíváncsisággal születtem. A kíváncsiságom máig sem bírtam kielégíteni. Ezért nem úntam rá az életre.

Haragban nemzettek. Szerencsétlenségek és országos csapások idején érlelt meg az anyám a túlságosan érző szíve alatt: 49—50-ben, a szabadságharc leveretésekor hordott magában. Ott éltem már benne, mikor a menekülők híréül hozták a világsi katasztrófát. Ott rázott meg a sírása, mikor a szent Tizenhárom kivégzéséről értesült.

1849 júniusától 1850 február 24. napjáig amíg megszülettem, csak nagy szerencsétlenségek híréit itta be a lelke, tükrözte vissza lelkes arca. Hogyne táplálkoztam volna én is ott benne bánattal, hogyne vésődött volna arcomra a fájdalomnak az a két csúnya barázdája, amely miatt sohasem látszottam fiatalnak.

Haragot és bánatot ittam az anyám véré-

Haragot és bánatot
ittam az anyám-
tól... (5. oldal.)

vel, halálos szomorúságot a tejével. Az ő szomorú lelke formálta az én lelkem is szomorúvá, amíg magában érlett. Az ő könnyei hullottak az arcomra, amíg szoptatott.

De milyen szomorú emberré is lettem én! A humornak, a jókedvnek egy sugara se szorult belém.

A humor a teremtés legbűvösebb adománya! Ha irigylek valamit embertársamtól, az csak a humora. Az emberben ez az, ami a természetben az aranyos felhő, a virág, a márdárdal.

És ez hiányzik belőlem teljesen. Nem csoda. Gyermekkoromban minden oly rémségesen komoly volt, mint a halál. Apám előtt sohasem nevettem. Egyetlen egyszer sem mosolyogtunk egymás szemébe. Egyetlen egyszer sem tette rám a kezét, — csak ha vert. De ezt gyakran tette.

Az anyám, nemes Keszey Julianna, kikoszarozta a jómódú kérőket a szegény Ács Józsiért. Boldogan is éltek, amíg a gyerekek el nem sokasodtak. Anyám azt kívánta, hogy a városba költözzünk, mert nem akart, mint ahogy ő mondta, ripőköket nevelni gyermekeiből. Apám engedelmeskedett neki s csak azt kötötte ki, hogy „aztán ne panaszkodj, ha az élet nehezebb lesz, mint falun“.

1853-ban költöztünk be Győrbe. Nőtték a gyerekek és fogyott a kenyér. A büszke, nemes Keszey Julianna nem panaszkodott. Szoptatott, főzött, mosott, varrt reánk és hordta az ebédet az ura után oda, ahol az éppen dolgozott.

Az ötödik gyerek után lankadni kezdett acélos ereje. Levágta „földet söprő“ aranyhaját, mert „nem ért rá megfésülni“. A *fiait* kellett reggelenként az iskolába készíteni, hogy azok ne csak a „legokosabbak“, hanem a „legcsinosabbak“ is legyenek.

Reggelenként belekapaszkodtam a fiúkba, hogy vigyenek engem is az iskolába. Mikor aztán becsapták előttem az iskola kapuját, leültem a kapu elé és ott pityeregtem, vagy aludtam, amíg a fiúk ki nem jöttek. A bátyáim azzal mulattak, hogy négy esztendő koromban latin mondatokra tanítottak.

Gyönyörű anyám ekkor már sápadt, fáradt asszony volt. Napról-napra buzgóbban imádkozott az egészségéért. Közben éjjel is dolgozott: menyasszonyi kelengyéket hímezett az olajmécsvilágánál. Gondosan befüggyönyözte a szoba

ablakát a téli kendőjével, nehogy a szomszédok megsajnálják.

Két végén gyujtotta meg az élete gyertyáját és lobogott még egy esztendeig. Mikor közel érezte a végét, bekérte a szomszédasszonyát, a vele egy konyhán lakó özvegy Rudicsnét és a hétfájdalmú Szűzanya képére

Lehanyatlott áldó keze ... (7. oldal.)

kérte, hogy amint ő meghal, legyen az ura felesége és árváinak anyja.

Akkor már hét gyermek sírt a haldokló anya ágya körül. Ötöt közülük még volt ereje megáldani, az ötödiknek fejről lehanyatlott áldó keze és kihült örökre. Ez az ötödik én voltam. Hosszan időzött reszkető keze a fejemen és merevedő ajakkal föl-föl sóhajtott:

— Ó, csak ezt tudtam volna felnevelni!

Ezek voltak utolsó szavai és az egyedüliek, amelyekre édesanyám szájából emlékszem. Se kép, se írás nem maradt róla. Rég elporladt, mire én visszajutottam arra a helyre, ahol még emlékeztek rá. Akik nekem beszéltek róla, egy csöppet sem csodálkoztak volna, ha én mint királyné kerülök vissza a falunkba. Mikor az iskolájukat segítettem felépíteni, azt mondták:

— Hát persze, a Keszei Julis leánya!

Anyák, ha tudnátok, mekkora lelki egyensúly gyermekeiteknek egész életükre, ha mint anyjuk, egyúttal eszményképeik is vagytok, mint nekem az én édesanyám, ez a fölséges Ember. Az ambíció, a magasratörés ölte meg. Tőle örököltem, ami bennem ér valamit.

A legcsodálatosabb lény volt az a falusi ács, az én édesapám, mindazon teremtések között, akiket én valaha ismertem. Tőle örököltem színészi tehetségemet. A legnagyobb pozőr volt minden komédiás között, akikkel a Sors összehozott, hogy az ő korbácsa alól kikerültem.

Megkísérlem leírni és érthetővé tenni ezt a csodát, aki

nekem az életet adta és akihez én kívül-belül oly fatálisan hasonlítok, azzal a különbséggel, hogy ő gyönyörű férfi volt, én pedig nőnek durva faragású vagyok.

Homloka és orra a legtökéletesebb görög szabású volt, amilyent élő emberen valaha láttam. Ezeket csúnya kiadásban örököltem tőle. Tisztán kaptam át igen szép száját, apró, sárgásbarna szemét, széles, erős csontozatát, jó gyomrát és érzékeny légzőszerveit. Sokat köhögött, mint én is, de a jó étvágya átsegítette minden meghülés okozta bajon, 84 éves koráig.

Mint ácsmester a legnehezebb munkát végezte, de azért szép, deli alakját mindig rendkívül egyenesen hordta. Csak este, mikor munkájából megjött, ült egy rövidke ideig, meghajolva, két kezét két combjára támasztva. Homlokát aggodalmas, nagy ráncokba szedte és úgy hallgatta mostohánkat, akiből dült a végtelen-kifogyhatatlan panaszözön ránk hármunkra, Miskára, Nácira és rám, az első asszonytól való gyerekekre.

Ez a panaszkodás soha el nem maradt, egyetlen nap se. Ezzel várta a fáradt embert haza mindennap a kegyetlen német parasztasszony. Soha be nem telt annak a látásában, hogy minket hogyan ütlelnek. Pedig napközben ő maga sem fukarkodott a pofonokkal.

Apánk impozánsan büntetett. Előadást rendezett az egész ház, sőt az egész utca részére. Először is összegyűjtötte a bűnlajstromot. Minden kihallgatást ezzel végzett:

— Már három, már négy, már hat bűnöd van a rováson! Ha még egyszer panaszt hallok rólad, készítsd a kötelet.

Előtte való nap sajátkezűleg kellett beáztatnom a kötelet és aztán következett a büntetés, kellő ceremóniával. Bedobott a szobába és becsukta az ablakot. Jól tudta, hogy azért a ház tíz úri gyereke és a többi lakó kellőképen tudomást szerez arról, hogy ott benn mi történik, hiszen sikoltozásom a harmadik szomszédot is megborzongatta. Végül bezárta rám az ajtót, miután szobából-konyhából minden lelket kiharancsolt.

— Vetkőzz — szólt ekkor csöndes, nyugodt hangon. És hajtogatta a kötelet a kellő rőfnyi hosszúságra. Sokszor mondogatta: „Büszke vagyok arra, hogy dühömben sohasem verem gyermekeim.“

— Térdepelj le! Fogódzz meg!

Az asztalba fogódzva lerogyott reszkető, vézna, csupa csont kis tíz-
esztendős testem és abban a pillanat-
ban már kiszakadt belőlem az első,
velőtrázó sikítás is, mert lesuhintott
a szívós, áztatott kötél meztelen
agyondolgozott, meggörbült kis há-
tamra. A kő megszánta volna a vo-
nagló, sivító gyermeket, akinek a
hátát már az első csapások fölhaso-
gatták. A lecsurgó vért a csapkodó
kötél szertefröcskölte a szobában. De
a „szent ember“ nem kegyelmezett.

Leültem a kapu elé és ott
pityeregtem . . . (6. oldal.)

Ő Istentől nyert jogát és kötelességét teljesítette. Györött
„Szent József“nek hívták istenes élete miatt.

Egy ember, egy apa büntetett így, aki hajnaltól éjfélig dol-
gozott, hogy enni adhasson nekünk, és tiszta ruhát és neve-
lést. Egy ember, aki naponként két óra hosszat imádkozott,
egyed térdenállva, egyed napközben. Aki hetenként meg-
gyónt és keserves keresményéből minden koldusnak adott.
És végül karmelita lett!

Olyan nyomorult, szájalomraméltó kis leánygyermek vol-
tam én, hogy később, nagykoromban, keservesen meg-meg-
sirattam magam, mint gyermeket! Hisz olyan jó, olyan hűsé-
ges, engedelmes és dolgozó kis gebe voltam! Hogy dugdostam
elfagyott, kirepedezett kezecskémet, nehogy valaki azt gon-
dolja rólam, hogy *azért talán nem tudok dolgozni!*

De az a két érzés, amely gyermeklelkemen uralkodott,
megmaradt a csontjaimban, és érzem, hogy a sírba is elvi-
szem magammal. Ez a két érzés: a félelem, hogy nem követ-
tem-e el valami büntetésreméltót, és a félelem, hogy jóllak-
hatom-e?

Pedig rendszeren kaptunk enni. Húst csak egyszer, ritkán
kétszer egy héten, annyit, amennyit éppen kétszerre a
szánkba dugtunk. Most már tudom: hasznomra vált, hogy
mindig éhes voltam. Valamint az is, hogy vacsorát nem kap-
tunk. Hat órakor egy darab kenyeret ettünk és hozzá, ha
volt, egy félpohárka tejet, egy csöpp almát, vagy egy fél-
fürt szőlőt. Télen kaptunk a kenyერünk mellé este egy kis

töpörtyűt, sonkakövérvjét, vagy, ó, hogy áhítóztam ezt! egykét főtt krumplit — sóval!

Egy orosz, öreg parasztasszonyról olvastam egyszer, hogy fölhánytorgatja haldokló leányának, hogy a hálátlan nem eszi a jó káposztalevet, holott már meg is van sózva! Úgye, ezt Önök, akik ezért a könyvért áldott garasokat, vagy tán éppen szép ezüst koronákat adnak — és akkor én már nem látom a szép Napot! — ugyebár ezt Önök nem értik? De én megértem. Mert nagy és örvendetes engedmény volt nekünk mostohánk részéről, ha a „zalctézlibe“ belenyúlhattunk.

De hadd fejezzem be apám arcképét. Apja és nagyapja Németországból beszármazott ácsok voltak. Apai nagyanyánk morva származású, komáromi posztócsináló családból került ki. Én már nem ismertem őket, csak hallomásból. Apám ismételte egy-egy mondásukat, elveiket és amit róluk beszélt, az még ma is tiszteletet kelt bennem irántuk. Úgy látom, megvolt bennük a német céhbeli mesterember valamennyi erénye. Mindenekfölött tiszta erkölcsűek voltak. Apám 22 éves korában házasodott és feleségén kívül nem ismert más asszonyt. A legszebb legénye volt Ászárnak, ahol apja urasági ács volt az Eszterházyaknál. Úgy hozathatták be az országba, mert nem kell a magyarnak a mesterség. Lenézi. Csak a földmunkát becsüli, ha beleszakad is. No meg a koldus hivatalnokságot. A zsidónak, meg a német mesterembernek hagyja országa tejfölét.

Apám szenvedélye volt a munka. Szenvédélye és büszksége. Nem egyszer hallottam fütyülni, vagy énekelni a gyalupadja mellett. Máskor soha.

A legbüszkébb ember volt ez az alázatos szent. Megbélyegzett, vagy rosszhírű emberrel szóba nem állt. Csak két barátja volt Győrött. Az egyik egy Tóth József nevű, jómódú, szintén szent ember, a másik egy gazdag csizmadia, hasonlóképen szent ember, akinek az ablaka alá jártunk mint gyerekek karácsony éjszakáján a „Csordapásztorok“-at énekelni, amiért az ablakból böcsületes kezek kalácsot, diót, almát nyujtottak ki a Kripli-gyerekeknek.

A három szent embernek hívták őket Győrött. Apám tudta és elfogadta ezt a titulust.

-- Igenis, hiszem, hogy egyenesen Megváltóm színe elé jutok halálom után — szokta mondani később kételkedő,

kíváncsi leányának, ha nagyritkán szóbaálltam vele és valási érzelmei felől, igen vigyázva, faggattam.

Bármennyire meg volt szorulva, a két barátjától segítséget sohasem kért. Mostohám egypárszor félénken tanácsolta neki:

— Fatterka, próbáljuk meg a Tóth Józsefnél, hátha ad 15 forintot a disznó árához?

— Persze, hogy ad, ha kérek tőle — felelte emelt fejvel apám —, de az Isten mentsen meg bennünket attól! A mesterhez megyek. — És Hecses, a mestere, mindig kisegítette, mert tudta, hogy százas kamatot dolgozik le neki érte.

Az apám mindent kothurnusban tett. A szent hírnevét is kothurnusban viselte. Azt hiszem, azért köszönt az uraknak — már akit ismert —, meg a papoknak akkorát, hogy azok már messziről köszönjenek neki.

Az adós embert lenézte. „Ne azt vegye meg az ember, amire szüksége van, hanem ami nélkül el nem lehet“, szokta mondani.

Lelkiismerete is túlzott volt és tüntetett vele. Egyszer egy szomszédjának a talicskakerekét javította meg. A szomszéd átküldött négy hatost. Éppen ott kézimunkáztam a gyalupadja mellett és láttam, amint a négy hatosból egyet visszavolt.

— Csak három jár —, mondta és meglegedetten fütyült tovább, eltelve cselekedetének nagyszerű voltával, mert észrevette, hogy a mostohám a kezét tördeli azért a hatosért, amin éppen egy font lisztet hozhatott volna a sok éhes gyerekeknek.

Szeretett szentenciákban beszélni. Járatta a Katholikus Néplapot és sokszor kellett neki a Szentek életéből felolvasnom. Egyszer véletlenül meghallottam, hogy dicsérte az olvasásomat. Az nem fordult elő, hogy bármi érdemünkért is szembe dicsért volna bennünket. Első vizsgámon, az ursulitáknál, egy verset kellett szavalnom. Ő maga subickolta ki a kis csizmámat, mert arra tanította gyerekeit: „Ha a ruhátok nem is lehet, de a fejetek, meg a lábatok rendben legyen, mert arról ítélnék meg az emberek.“

*Elfogyott, kirepedezett kezeckém...
(9. oldal.)*

Mikor a versemet nagy tüzzel elmondtam, odahajlik a püspök Simor János a fejedelemasszonyhoz és azt mondja neki:

— Das Kind hat Talent.

Bár nem értettem, fölfogtam a mondat értelmét és hazáig ismételttem: das Kind hat Talent, das Kind hat Talent, hogy majd édesapámtól megkérdezzem, mit jelent. Délben elmesélem, mi történt a vizgán és nagyfélve megkérdem:

— Kérem szépen, mit tesz az, hogy das Kind hat Talent, mert a püspök úr azt mondta rólam. Rám nézett.

— Azt mondta? — kérdi.

— Igenis azt.

— Jól van —, felelte és ezután mostohámmal beszélt németül, úgy, hogy én csak húsz év múlva tudtam meg, mit mondott a szavalásomra hatéves koromban a győri püspök.

Az emberek dicséretére éppen úgy áhítozott, mint én. Olyan közel azonban senkit sem engedett magához, hogy az szembe dicsérhette volna. Én sem bírom a szembe dicsérést, habár a dicséret éltető elemem. A gáncsot sem bírta el apám. Én sem bírom el. Hiszen magam vagyok a legkérlelhetetlenebb bírāja önmagamnak. Külsőmnek és belsőmnek egyaránt. Vagy csak azért vagyok ennyire szigorú magamhoz, hogy más ne érjen hozzám?

Nem tudom, hogy ennek a büszke ácsnak mélységes alázata igazi volt-e? Az enyém, az emberekkel való érintkezésben csak külső, rámerőszakolt örökség. Én alázatos csak akkor vagyok, mikor az ajtómat magamra zárom és egyedül érzem magam.

Az anyámtól örököltem a kifogyhatatlan haragot. Az apámtól a komédiás hajlamot és azt a végtelen hiúságot, amelyet a legszigorúbb gyomlálással sem bírtam kipusztítani magamból.

A harag rontotta és csufította el az életem. Mindjárt, mindkire és mindenért megharagudtam. Magamra legkönynyebben. Örök harcban élek önmagammal. Amit a nap folyamán teszek és beszélek, azért este, itthon, egyedül, agyonkínzom magam. Mindig a végzett dolgom után jut eszembe, mit és hogyan kellett volna tennem. Emiatt elviselhetetlenül gyáva lettem, ami viszont túlvakmerőségre ingerel.

Utálatos természet az enyém. Csupa póz, semmi kitartás. Csak egy törekvésem igaz és őszinte: hogy tökéletesedjem.

A szép, a nagyszerű szomjazása elolthatalanul lángol bennem. Tudatlanságomat, hibáimat örökké érzem és nem szűnöm meg magam javítani, tisztítani és felemelni. Fő hibám, hogy mindig a temperamentumom győzte le az eszem és így mindig ízléstelenségbe sodródtam. Emiatt folyton morális undort éreztem önmagam iránt.

Mikor anyánk meghalt, minket gyerekeket is széthordtak, kit a halál, kit szegény atyafiak. Engem egy igen szegény fejkötőpucoló ángyom vitt el Pannonhalmára. Itt tanultam meg olvasni.

Akkor ismertem meg az első örömet. Mintha megéreztem volna: mi lesz nekem életem végéig a könyv! Egyetlen igaz szerelmem. Családom. Életem gyönyörű betöltője, amely mindig pótolta nekem az embereket.

Emlékszem, mekkorát kiáltottam azon a napos küszöbön, be a konyhába, amikor az első értelmet kisilabizáltam az ábécés könyvemből:

— Angyil hiszen én tudok olvasni!

Kedves, szép vasárnap, sohasem felejtelek el! Mi is lett volna belőlem könyvek nélkül és ekkora kíváncsisággal?! És senki hozzá, aki szóval tanított volna, mert hiszen az a hat esztendő a kis ursulitáknál katekizmustal, Bibliával meg kézimunkával telt el.

Mire egy esztendő után visszavitték Győrbe, már otthon volt a dolgos, rendes és rideg mostoha, akinek magának is egyre-másra születtek a gyerekei. Nagy volt a gondja, temérdek a dolga, mert emberségesen etetett és tisztán tartott bennünket. Nem is azt a sok hirtelen pofont panaszlom fel az emlékének, amiket ő maga osztogatott, hanem azokat a „nagy veréseket“, amiket a dologból este fáradtan megjött édesapámmal méretett rám kegyetlen mindennapos árulkodásával. Hogy birták ki azt a sok gyerekrikoltozást hallgatni és azt a vérző, vonagló gyerektestet elnézni?! Valóban kevesebb szeretettel még nem neveltek fel gyereket, mint engem. Emberi kezet csak akkor éreztem hozzám érni, ha ütött.

Félelem, reszkető állati félelem volt az egész életem. Ezzel ébredtem, ezzel mentem az iskolába, ezzel jöttem haza és ezzel feküdtem le. Mindig a veréstől féltem. Mindenért ver-

tek, egy elveszett horgolótüért, egy beszakadt szoknyáért, egy letépett virágért. Véresre vertek, meztelenre vetkőztetve, vizes kötéllel.

Rejtve ébredezett bennem a menekülés vágya. Irigyeltem az úri cselédeket, akik olyan boldogságban élnek, hogy nem verik őket. Szolgálni menni volt egyetlen vágyakozásom.

Legelőször a Karsay-családnál szolgáltam, akinek házában ingyen laktunk. Hétköznapokon iskola előtt föl kellett járnom hozzájuk a cipőjüket tisztogatni, vasárnap délután pedig a gyerekekkel kellett játszanom. Soha el nem felejttem ezeket a vasárnap délutánokat. A Karsay-család üveges folyosója tele volt a magyar írók és művészek arcképeivel. Hogyan kezdődött, hogyan nem, elég az hozzá, hogy az úri gyerekek kitalálták, hogy ha egy képre rámutatnak és azt mondják: „Nézd, Mari, ez meghalt“, hát én rögtön egy sirató jelenetet játszom el a kép előtt, tépem a hajam és folyik a könnyem. A többi gyerek is bőg, amíg csak valaki közbe nem szól és egy másik képre nem mutat, hogy „No ne sírj, kis Mari, nézd csak, ez még él“. Erre én rögtön átcsaptam a legnagyobb örömbe, ugráltam, táncoltam és csakhamar velem táncolt és ujjongott az egész gyerekhad.

Elektrát játszottam 10 éves koromban! És a színháznak ekkor még csak a hírét sem hallottam! Nos, ez volt a tehetség.

Itt jut eszembe gyermekkorom legnagyobb szenvedése és öröme. Mostohám egyik beteg gyerekét ringattam magam is betegen. A bölcsőt és a kezemet összekötözték egy madzaggal s nekem azt kellett rángatnom. Krisztusom! Úgy éreztem, hogy meg kell ebbe szakadnom! Lázam volt, tudom, de a kicsi bőgött és mostohám a főzés mellől be-be sivitott: ringasd! A madzag minden megrántásánál azt hittem, hogy szörnyet halok. Azt éreztem, hogy a világ legnagyobb boldogsága lehet nem ringatni, hogy a kis karom mázsát nyom és hogy lehetetlen megemelnem, hogy mennyei gyönyörűség volna aludni, örökre aludni. És csak ringattam. Akkor jött haza a bátyám, egy anyától, egy apától való édes testvérem, tíz évvel idősebb nálam. Cukrot hozott egy vastag, szürke stanicliban, gyümölcsös cukrot, és azt kérdezte: „Hogy vagy kis Mari?“ Erre olyan érzés öntött el, amit kimondani, leírni

ma sem tudok. A mellemben éreztem. Forróság ömlött el rajtam, olyan édes forróság, hogy nevetni kezdtem. Felelni nem tudtam, csak nevettem a bátyámra. Később, valahányszor a dunyhám alá nyultam a cukorstanicliért, ez az édes forróság mindig végigfutott rajtam és a szám némán mondogatta: Hogy vagy, kis Mari?

Igen korlátolt eszű gyerek voltam. Csak nagy érzések égtek bennem, éppúgy, mint később. Gondolkozni, tárgyilagosan ítélni sohasem tudtam.

Mikor kijártam a hat elemít, egy kis kocsmába adtak szolgálónak. Itt csak arra emlékszem, hogy reggelenként tele volt a cipőm svábbogárral és hogy ettől nagyon undorodtam. Arra sem emlékszem, hogy meddig voltam itt. Azután még más három háznál szolgáltam Győrött, s most úgy tűnik fel előttem, hogy mindenütt csak rövid ideig. Veöreös Imréék-nél hét gyermek topánkáját kellett tisztogatnom. Egész nap ezt a hét úri gyereket szolgáltam ki és lopogattam a perseyükből a pénzüket. Mikor egy forintot összeloptam, annyira megrémültem a nagy összegtől, hogy a lopást abba hagytam. Még kétszer loptam életemben: egyszer Bécsben, ahol 14 éves koromban szolgáltam, egy új portörölt és egyszer, ezt megelőzőleg, nyolcéves koromban egy krajcárt a lutrisboltban. Ez a krajcár úgy nyomta a lelkiismeretem, hogy vissza loptam a helyére. Erre a krajcárra tisztán emlékszem, hogy a forinttal mi lett, nem tudom. E tetteimben az eszemnek semmi része nem volt. Gondolkozni nem tudtam, csak ösztöneim és hajlamaim vezettek.

Ezzel a bűnömmel ezúttal teljesen és végkép le- és be- számoltam. Soha többé semmit sem loptam. Mert ami kenyeret a szülői háznál mohón, lopva le-levágtam, azt, bár akkor halálos bűnnek tartottam, ma már nem ítélem annak: ösztönöm vitt a jászolhoz.

Látom magam, amint a széles, forró országúton lépegetek egymagamban. Ekkor borult rám először a nagy, sötét szomorúság. Ott, akkor ébredt tulajdonképen a lelkem eszméletre.

Apánk imponánsan büntetett ... (8. oldal.)

Az első önálló gondolat, amely árva lelkemben megszületett, oly végtelenül szomorú volt: de jó volna édesanyám mellett feküdni a sírban!

Tízestendő voltam akkor és kellelten otthonom felé bandukoltam, ahol mindig verés várt. És folyton az a gondolat kínozza gyermeklelkemet, hogy mindenki másnak van valakije, csak én vagyok egyedül.

Kerestem, hogy kihez is tartozom hát? Apámhoz, aki soha másként nem tette rám a kezét, csak ha ütött? Mostohámhoz, aki a saját leányának a reggeli kenyere mellé mindig dugott még valamit, amit nekem, a kisebbnek, nem volt szabad meglátnom? De mindig megláttam és belepirultam. Félrefordítottam a fejem, nehogy bűnömül rója fel a mostohám az apám előtt, hogy láttam, amit nem szabad látnom. Tíz évvel idősebb bátyámhoz? Aki oly magas régiókban jár felettem — latin iskolába járt! —, hogy nem is ismertem, mert szóba sem állt velünk, kisebbekkel. Minket senki sem nevelt, de mindenki megkívánta tőlünk, hogy tökéletesek legyünk.

Búcsúról jöttem Ötvenyiszigetfaluból, ahol a bátyám már segédjegyző volt. A latin iskolából negyedmagával kicsapták, mert a svaergelb igazgatónak macskazenét adtak. Erről a szörnyű esetről sohasem beszéltek otthon hangosan, csak a suttogásokból tudtam meg, mikor a bátyám egyszer eltűnt hazulról. Ó, hogy irigyeltem, hogy kiemelkedett pokol otthonunkból.

Volt még egy bátyám, két évvel idősebb nálam. Örök iszonyodásom tárgya. Ha véletlenül egyedül maradtunk otthon, elfogott, kötelet kötött a derekamra és medvetáncolatot játszott velem. Bal kezével a kötelet fogta, a jobbikban valami husángot tartott és azzal vert, hogy táncoljak. Addig vert, amíg ájulva összeestem. Azután megszökött hazulról és továbbra is, harminc éven át, életem réme lett.

Nem, nekem nem volt senkim, aki szeressen, éppen nekem, aki elepedtem a szeretetért! Mindenáron akartam valakihez tartozni. Az emberek elkerültek, mert keménynek és férfiasnak hittek és híreszteltek engem, aki puha, gyöngye, félnék és határozatlan vagyok az életben. Ó, kacagjon, aki ezt olvassal Mégis ez az igazság.

Megvan az oka, amiért erősnek és nagy egyéniségnek tar-

tanak: a színpadról ismernek és innen ítélnek meg. Igen, a színpadon *otthon* vagyok. Ott sohasem tétozom.

Évtizedek küzdelmébe került, míg kikutattam magamban az *embert*. Míg megkerestem, hogy mi marad belőlem, mikor a színpadi kosztümöt levettem. Most már tisztán látom, hogy az én egy testemben

két ember helyezkedett el: egy bátor és biztosan járó ember, aki a színpadon azt teszi, amit helyesnek tart, és egy másik, gyáva és bizonytalan ember, aki az életben azt teszi, amit helytelennek tart.

Úgy is mondhatnám, hogy annyi ember lakik bennem, ahány szerepet játszom. Nincs tulajdon egyéniségem, amely ellentállt volna az új lakónak, aki minden szereppel belém költözött. Én sohasem játsztam a szerepemet, hanem mindig *az* voltam.

Milyen különös adomány színésznek születni! Mi lett volna belőlem, ha nem ismerem meg ezt a pályát? Úgy születtem színésznek, mint ahogy az ember jónak, vagy rossznak, szépnek, vagy rútnek születik. Én arra születtem, hogy szétforgácsoljam a lelkem száz ember számára és hogy magamnak ne maradjon egy emberre való lélek sem.

Bizonyos, hogy a színészkedés fekszik a természetem legmélyén. Ez az alap, a többi e köré van elhelyezve. Talán csak a kínzó igazságérzetem fészkel még mélyebben, úgy érzem, hogy azt a hátgerincemben viselem, mint a föld a tengelyében az egyensúlyát. Sokat, nagyon sokat szenvedtem az igazságérzetem miatt. Megátkoztam azt, aki belém oltotta, de ma már áldom, hogy egyedüli vezetőmül adta, életem tekervényes útjaira. Ez az egyedüli *jellemvonás* bennem.

Milyen nagy pompa az ilyen *tehetség*, mint az enyém. Az ember egy életen át sütkérezik fényében. Ami bennem érté-

Karácsony éjszakáján a Csordapásztorokat énekeltük... (10. oldal.)

kes, az mind a tehetségem hordozója, viselője, médiuma és szolgálója.

Csodálkoztam, mikor észre kezdtem venni, hogy az emberek a színész nappali mivolta iránt is érdeklődnek. Holott a színész *nappal*: semmi. Üres hüvely, amelyben a színész az esteli kellékeit tartja. Minél *érdekesebb a színész a nappali világítás mellett, annál érdektelenebb lámpafénynél.*

Legelső emlékem gyermekkoromból: látom magam hároméves koromban, amint egy bronzkarikát szorítok a homlokomra és megyek mutogatni magam utcahosszat, hogy nézzék, ki vagyok én.

A színészkedésen kívül két más emlék uralkodik gyermekkoromon: a betű szomja és az éhség. *Mindig éhes voltam.* Ma már áldom érte a sorsot, mert ennek köszönhetem, hogy a gyomrom ép és erős maradt. Szegény kis úri gyerekek, akiket este nyolc órakor még jóllakatnak.

És a betűszomjam! Gyermekkoromban nagy bűnnek tartottam, mint gonosz kíváncsiságot. El is bujtam, a legképtelenebb rejtekhelyekre, ha valahonnan könyvre tettem szert. A mi otthonunkban a *Szettek életén* és a *Biblián* kívül más könyv nem volt. Bár akkor tudtam volna, hogy a Biblia érdekes olvasmány, nem kellett volna féltennem mostohámtól a kölcsönkapott könyveket. Ha nem talált a dolog mellett, kiállt a küszöbre és dühvel, elnyujtott hangon kiabált: elééégeeetem! Tudta, hogy elbujtam valahová olvasni. Borzasztóbbal nem fenyegethetett volna: elégetni azt a kincset, a legédesebb drágaságot a világon, a könyvet! Ami oly szép világokba vitt engem, ahol el lehet felejteni a verést és az éhséget. Hányszor nyilalt a mellemben az ijedség erre a kiáltásra! És ez a kincs mindig a másé volt!

Mily dúsgazdagnak érzem magam, mióta háborítatlanul, szabadon duskálok kedves könyveim között! Megtörténik, hogyha hosszabb ideje távol vagyok tőlük és amikor ismét teleszedem velük az ölemet, s már a számban érzem a következő gyönyörűség jó ízét: ismét hallom a házsártos német asszony kiáltását: elééégeeetem! Ma már csak boldog mosollyal felelek neki. Tudom, hogy senki el nem választhat édes könyveimtől, amikkel azóta rég egymásé lettünk, ők az enyémeik és én az övék.

És amióta megérkeztem közérjük, már nem olyan szív-

facsaró érzés az egyedül-
lét. Megtanítottak arra, hogy
az ember maga születik,
maga él, maga hal meg. De
ők sem váltják meg az em-
bert. Csak megbékítenek a
változhatatlannal.

Korai színészkedésemnek
első, fura, ízléstelen meg-
nyilatkozása hatodik élet-
évelem elején esett meg Pan-
nonhalmán. Édesanyám ha-
lála után ide vittek egy sze-
gény özvegy ágyomhoz s itt maradtam apám második
házasságáig.

Szent István napja volt. Akkor még roppant nagy búcsúk
estek Pannonhalmán. Fenn a tereken ezrével tolongott a
hivők és a koldusok tömege. Énekes koldusok szegték be az
utakat és lepték el a terek díszhelyeit. A vár külső terén,
ahol ma az új kőkereszt áll, a tér kellős közepén — mintha
ma is látnám — egy teljesen kopasz, vak koldus gajdolt
éktelen nagy hangon. Csudás nyomorék lehetett, azt hiszem,
a legfeltűnőbb valamennyi között, mert egy kis tisztás
maradt körülötte és ezen át bámulták az emberek és dobál-
ták a krajcárokat az ölébe.

Tűzött az augusztusi forró nap. Árnyéknak nyoma sehol.
És annak a vak koldusnak olyan fekete és fényes volt a
koponyája, mint ez az én sötét mahagóni íróasztalom, ame-
lyen most írok. Az izzadság úgy folyt arról a fényes, sötét
golyóbisról, mintha locsolókannával öntözték volna. Most
ott látom magam az izzadó koldus mellett, amint az ágyom-
tól kapott tiszta zsebkendőmmel egyre törülgetem a fejét,
törülgetem és kimondhatatlan gyönyörúséggel hallgatom,
hogy a körülállók rólam beszélnek:

— Kije lehet neki ez a kislány, aki törülgeti?

— Milyen szép kislány, talán az unokája?

És sűrűn hullottak a krajcárok. Az öreg pedig áldást mon-
dott rám, a két kezemre. Leírhatatlan édes érzések futkos-
tak végig rajtam. A legbüszkébb ember voltam a föld kere-

*Életem gyönyörű betöltője volt
a könyv... (13. oldal.)*

kén. És a legboldogabb: *rólam* beszéltek az emberek! Dicsértek és néztek. Éreztem, hogy szerepelek.

Igen, egyetlen szenvedélyem a szereplési vágy volt és ez a színészetben talált kielégülést.

Ma már a másik túlságba estem. Bujok az emberek elől és hátborzongást érzek, ha rólam beszélnek.

Tízéves koromban egy nyári vakációm alatt kivittek bátyámhoz, Szemerébe, a kis gyereket dajkálni. Ő maga nem volt otthon, csak a fiatal felesége a kis fiával. E helyett befogtak a legnehezebb munkára. Mezei munkára is. Ott folyt az ásó nyelén végig a vér a kezemből.

Mégis a harangozás volt a legkeservesebb dolgom. A bátyám tanító is volt a faluban, a harangozás is rátartozott, de harangozót nem győzött fizetni. Míg én ott voltam, az iskolai szünidő alatt, én harangoztam a déli és esteli Űrangyalára. A kis kápolna, amelyben hetenkint egyszer miséztek, az urasági park mélyén volt, óriás fák árnyékában. Mindig fogvacogva mentem oda, ha útközben nem találtam gyerekeket, akik elkísértek volna. Egyszer egy nagy fehér kutya a meztelen lábamszárába kapott a sötét úton. Nem vettem észre, hogy utánam somfordált, hanem mikor hang nélkül, némán belémharapott, csoda, hogy halva nem maradtam ott az ijedségtől. Olyat sikítottam, hogy az egész kis falu meghallotta. De azért senki sem váltott fel a harangozásban.

Amíg odajártam, az ángyom: evett. Az egész sült ludat az almáriumba dugta és arra járt jóllakni. Nekem kenyeret és hideg főtt krumplit adott. És én azt hittem, hogy ennek így kell lennie.

Azután Bécsbe kerültem. Egy magyar család az apácáktól kért egy kis leányt a gyerekei mellé, hogy legyen kivel magyarul beszélniök. Kétségbeesetten kértem a kis ursulitákat, hogy engem küldjenek. Megszántak, elküldtek.

A bécsi helyemen csak arra emlékszem, hogy éjfél után felkeltettek nagymosáshoz és hogy olyan helyen aludtam, ahol a patkányok lerágták a gyönyörű szép hajam. Arra ébredtem, hogy az arcomon szaladtak keresztül-kasul. Nem tudom, meddig voltam ott, talán egy esztendeig. Aztán levél jött, hogy egy távoli atyafi kíván magához Pestre.

A rokon nagy, kövér, jó asszony volt. A Király utcában volt sörcsarnoka a „Fekete Macskához“. Talán arra számí-

tott, hogy az üzletben segítségére leszek. Lettem volna is, ha meg nem tanított volna arra, hogy mit tegyek és mit ne tegyek. Ilyesmire azonban nem emlékszem, csak arra, hogy innen is szélnek eresztettek, de már nem tudom, hogy hogyan, miért? Hazulról nem reklamáltak, mert itt Pesten mentem szolgálni a régi Zrinyi-házba, az I. emeletre, kihez, nem tudom. Itt összeismerkedtem egy bűvészcsaláddal, aki elvitt magával. A cselédjük lettem, de színpadon is mutogattak. Úgy rémlik most, hogy valami afféle lábatlan hölgy voltam: egy asztal volt a derekam köré szorítva. A család szolgájával aludtam egy helyen, annak a helyiségnek a háttérében, ahol az előadásokat tartottuk, mindig a földön, szalmán, vagy gyékényen, ágyban soha. S mint később ráeszméltem: Cseh- és Morvaországban jártunk, sok városban, de egyre sem emlékszem, egynek a nevét sem tudom. Egyszer az úr nagyon megvert és elkergetett. Valamit elmondtam az asszonyról, amit a szolgától hallottam. Erre a szolgára hálával emlékszem. Ma is érthetetlen előttem, hogy miért nem bántott, mikor a földön együtt háltunk.

Hogy ekkor hol voltunk, nem tudom. Magyar katonákkal volt tele a város és mindenki a háborúról beszélt. Most már tudom: 1866 volt és én tizenhatesztendős voltam! Egy magyar markotányos vett pártfogásba. Azaz: fölfogadott segítségül.

Senkisem törődött velem, legkevésbé a „szent“ apám. Azt se tudta, hol járok, miből élek. Levelet sohse írtam, sohse kaptam. Isten csodája, hogy nem pusztultam el valamelyik bordélyházban, vagy kórházban. Hogy mi óvott meg a legelején ezer meg ezer katona között, akikkel hónapokig éjjel-nappal együtt voltam, most már tudom. Rögtön rámtette a kezét egy őrmester, Solymosi Károly. A magáénak tekintett és én is magamat az övének. Elvezetett jó messzire a tábortól; szörnyen félttem tőle, de a világgért sem mertem ellenkezni, oly hatalmasnak képzeltem azt a szép őrmestert. Ledo-

A bölcsőt kellett ringatnom ...
(14. oldal.)

bott a földre és olyan iszonyú, éles fájdalmat okozott, hogy ma is hallok a sikoltásom abban a borzasztó éjszakában. Befogta a számat és dühösen csitított. — Ez volt az én nászéjszakám.

Csak egyes emlékfoszlányok úszkálnak elém ebből az időből. Mintha mindez nem is velem történt volna, hanem egy homályosan ismert csavargóval, aki sohasem mosdott és aki nek az eleven húsát kikezdték a tetvek. Mikor egyszer levetkeztem, a két oldalamon, a szoknyakötés alatt, tenyérszéli sebekben, vastagon hemzsegték a férgek. Miután kitisztogattam magam, még sokáig fájt a helye. Régen színésznő voltam már, mikor még mindig láttam a vékonyamban a két nagy fehér heget.

Ez maradt a legutálatosabb, legtitkoltabb emlékem egész életemből. Arról, hogy cseléd voltam, évtizedek múltán csak beszéltem: mikor már tűrhetetlenné vált az igazi és a ráfógott atyafiság megrohanása. Mind, férfiak és nők, rajtam és belőlem akartak élni. Végre is azzal védekeztem, hogy hol volt a szerető atyafiság, mikor a patkányok rágtak? A hadjáratban való részvételemről azonban hallgattam, mint valami halálos bűnről. Mintha én tehettem volna róla! Beledobott az élet a szennybe és a csoda az, hogy én abból a tisztaságba másztam ki.

Egy másik emlékem ebből a korból a hála érzése. Egyszer egy hosszú nagy istállóba mentünk aludni. Nyüzsgött benne a sok katona. Szörnyen álmos voltam és bebujtam a jászolba aludni. Az a homályos érzésem volt, hogy én ezt a jó helyet elveszem valakitől. Már lecsukódott a szemem, mikor hallom mellettem németül: „Hozzá ne nyúljon senki ehhez a szegény gyerekekhez!” Ha tudta volna az a magas szőke hadnagy, hogy mit éreztem én akkor! És ha én magam is tudtam volna, hogy mi az, amit én érzek! Nem tudtam, de egész életemben a legmélyebb hálával gondoltam a megmentőmre. Most is látom szelid arcát.

Úgy látszik, ez már Königrätz után volt. Sem a markotányost, sem azt a félelmetes őrmestert ekkor már nem láttam többé. Ő, ez még sokáig kísértett! Mindig attól félttem, hogy meglát valahol a színpadon, előttem terem és magának követel. És elmondja, hogy én vagyok a Krippel Mari, a markotányosnő! Úgy éreztem, hogy ha ez kitudódik rólam, meg

kell halnom. Olyan bűnömnek tekintettem, amelyért felelni tartozom. Folyton arra gondoltam, hogy senkiséem hinné el, hogy én nem voltam azoké a katonáké, valamennyié. Oly undorítósnak éreztem, hogy a közönség, aki a színpadon, gyönyörű szerepeimben lát, engem ilyen beszennyezettnek higgyen. Elbujtam volna előlük a föld alá, ha ez kitudódik rólam.

Még egy emlékem a háborúból: Egy falusi udvar, öreg léckerítését most is látom; csöndesen nyögő katonák fekszenek a földön. Halk szóval vizet kérnek és én fürgén hordom nekik a vizet és itatom őket.

Amint ott a sebesültek közt futkostam a vízzel, hol jobbról, hol balról, becsapódott valami a földbe és magasra dobott egy-egy jó marék földet. Először nem tudtam, hogy ez mi lehet, de hamarosan fütyülni, sivítani hallottam magam körül, és csapkodni fába, kerítésbe. Ekkor tudtam, hogy ezek lövések. A legcsekélyebb félelmet se éreztem, csak oda-oda pillantottam, ahová a lövés bevágódott. Tovább szaladgáltam a vízzel és vért még mindig nem láttam. Egyszer csak a többinél hangosabb jajt és nyögést hallok, és amint odaugrom, két katonát látok összekapaszkodva. Egy tiszt volt a szolgájával. A tiszt a szolga karján feküdt, sírt és vizet kért. Amint megittattam, láttam, hogy mindkettő vérzik. Hamar széthasogattam az egyik szoknyám és bekötöztem őket, csak a ruhájukon át, hogy a vérzés elálljon. Akkor ott balról melletttem lecsapott egy lövés, olyan közel, hogy szemünk, szánk tele lett porral. Ezután csak arra emlékszem, hogy valaki felrántott onnan és futott velem, a sok száz, talán ezer meg ezer emberrel együtt. Annyian futottunk, hogy nem volt hely az országúton. Kétoldalt, az árkok szélén és a földeken is széltében, mind katonák futottak. A föld tele volt elhányt puskákkal, és nekem eszembe jutott, hogy a katonák már régen suttozták maguk között: „Ilyen puskával küldenek bennünket ellenük, *hetet* lönek, míg mi egyet.“ Azt gondoltam akkor, látva azt a sok elhányt puskát, ahá! eldobálták, mert rosszak. De ezt csak úgy melleleg gondoltam, mert igazán az töltött el, hogy milyen gonoszság volt tőlünk ott hagyni a földön azt a sok szegény sebesültet, aki mind vizet kért és nem tud velünk jönni. Szégyeltem és fájdalmat éreztem. Tovább nem tudom, mi történt.

Még egy emlék a katonák között: Sötét éjjel, és látom ma-

gam, amint egyedül elhagyom a tábort és belopódzom egy faluba. Ott összetett kézzel könyörgök egy parasztasszonynak, hogy adjon el nekem baromfit és tojást. Adott is két kacsát és egy kötény tojást. Minden pénzemet odaadtam neki érte. Vittem a két kacsát a táborba, mert a tiszték panaszkodtak, hogy nagyon éhesek. Óriás`csodálkozással fogadtak. Különösen egy alacsony, szélesvállú kapitányra emlékszem, aki ott ült a tűz mellett, míg én a kacsákat főztem. Egyre dicsért és bátor gyerekek nevezett, hogy éjjel egyedül oly messzire elmentem neki ételért. A tojást is mind beleütöttük a kacsá levébe.

Még egy utolsó hadiemlékem. Ugyanaz az alacsony szöke kapitány egyszer csak azt kérdi tőlem:

— Hallja, kis leány, maga sok jót tett nekünk, magának kapnia kell ezért valamit. Hát mondja meg, mit szeretne inkább, érdemkeresztet, mint a hős katonák, vagy inkább pénzt?

Én nem hittem, hogy komolyan beszél. Nem tudtam, hogy valami rendkívülit tettem. Mégis oly hirtelen rámondtam, hogy érdemkeresztet adjanak! Ezért megint megdicsért az a széleshomlokú, nagybajuszú kis kapitány és én megint azon csodálkoztam, hogy vajjon miért dicsér meg?

Keresztet ugyan nem adtak, de egy szép levelet és 300 forintot. Már ez Bécsben történt és én mindjárt ott ki is ruházkodtam a pénzből. Rögtön arra gondoltam, most már színésznő lehetek, van szép ruhám.

Hogyan és miért, nem tudom, de Bécsből, a königgrätzi csata után, visszakerültem az apámékhöz Győrbe.

A fehérvári társulat játszott éppen ott.

Elmentem titokban az igazgatónéhoz és könyörögtem neki, vigyen magával, ha elmennek Győrből. Azt felelte, hogy szülői beleegyezés nélkül nem teheti. Az apámnak színészetről beszélni, egy lett volna az agyonveretéssel. Mit tegyek?! Könyörögtem a mostohámnak, hogy jöjjön fel velem titokban az igazgatónéhoz és mondja meg neki, hogy beleegyeznek abba, hogy színésznő legyek. Mit mondtam neki, nem tudom, de eljött velem és csak azt kötötte ki, hogy Győrött nem szabad színpadra lépnem. Elmehtek

azonban a társulat után Székesfehérvárra. Éjjel ugrottam ki az ablakon és rohantam kis fekete ládámmal a vasúthoz. El Székesfehérvárra!

Ott azután megkértem az igazgatót, hogy vállaljon kezes-séget a kosztoméért, miután mindenemet, a két gyűrűmet és egy pár fülbevalómat megettem. A vén pocakos sárkány rám förmedt:

— Minek ilyen szép leánynak gázsi?

Nem csodálkoztam a komizságán. Már akkor megtette, hogy mikor Győrött ott ólálkodtam a színháza körül, megfogott és felvitt valami szűk, sötét és poros ruhatárba. Reszkettem a félelemtől, nehogy észrevegye, hogy félek tőle, mert akkor nem fogad be a társulatába.

Ez az undok, pohos, fekete szörnyeteg valami tíz évre rá megfogott a Nemzeti Színház udvarán és tettetett alázatos-sággal kért, hogy írjak neki alá egy kétszáz forintos váltót, mint szegény öreg nyugdíjasnak, ha másért nem, hát — ama kis viszonyunk emlékére.

Két becsületes, jó asszony fogta pártomat Székesfehérvárt. Szívesen emlékezem rájuk. Az egyik volt: Ardayné, anya-színésznő. Nagyon előkelő megjelenésű volt, szép, nemes, hosszúkás arccal és mindig könnyesnek látszó, nagy, kék szemmel. Özvegy volt és három gyermek anyja. A gyerekeit távollétében én dajkáltam és közben a szobáját súroltam. Ugyancsak mostam és súroltam másik pártfogómnál: Brez-nayné Balog Rózánál. Ennek nagyon művelt híre volt és rút, négyszögletes, de kedves arcával komikát játszott. Jól emlékszem, hogy bámulatosan tiszta fogalmat tudtam alkotni magamnak e két asszony jelleméről és hogy nagyon tetszett nekem az, hogy a társulat megkülön-böztető tisztelettel viseltetett velük szemben.

Székesfehérvárott csak statisztáltam a színpadon. Legelő-ször „A peleskei nő-

Hét gyermek topánkáját kellett tisztogatnom . . . (15. oldal.)

tárius“ban. Ó, de csodálatos érzés volt: úgy éreztem, hogy mindenki engem néz, ott hátul, ahová elbujtam.

Ardayné és Breznayné közbenjárására Bényeyhez szerződtem el Budára. Kis fekete ládámat, melyben alig volt már pár darab rongyocskám, otthagytam valakinél zálogban Székesfehérvárt.

Egy kis ajánlólevél volt egész kincsem, amellyel Pestre jöttem Virágh Gyula úrhoz. Áldott emlékü Virágh Gyula! A család nem volt Pesten, de a sógorasszonya, Királyi Júlia, örökös kardalosnő, „altisták oszlopa“ — mint unokabátyja, Szarvas Gábor nevezte —, az itthon volt. Mialatt nővérenek, Királyi Terusnak levelét olvasta, a küszöbön állva vártam. Szomorkás mosollyal nézett fel rám és azt mondta:

— Hát hiszen itt maradhat a kisasszony velem, míg Bényey Budán a színházat megnyitja, de miből fog élni addig?

— Nem tudom, de kész vagyok bármit dolgozni.

— Hát tud-e kézimunkát a kisasszony?

— Hogyne, kérem, hat esztendeig jártam az apácákhoz.

— Ó, akkor jól van, mert az öreg Lendvayné Hivatal Anikó hoz slingelni valót és 40 krajcárt fizet egy rőfért.

Később megtudtuk, hogy ő 80 krajcárt kapott és nyerekedett a mi kézimunkánkon, a gazdag vén zsebrák! De mind-egy, mi abból éltünk Júliával. Ó, be jó kis krumplileveseket főzött az öreg papagályfejű, trombitahangú Júlia!

Később is, mikor Bényey megjött és a budai színházat megnyitottuk, s vele együtt a Horváth-kerti arénát, akkor is együtt laktunk Budán egy padlásszobában, amelybe létrán kellett felmászni az udvarból. A mosónő is velünk lakott. Most is összeborzongok, ha eszembe jut, hogy ez a fiatal mosónő minden hajnalban felrázott bennünket az álmunkból, hogy megkérdezze:

— Van-e hatos, kisasszonyok? Főzzek-e levest?

Este ugyanis, mikor mi játék után hazamentünk, ő már aludt, reggel pedig, mikor ő elment, mi még aludtunk. Hatos bizony ritkán akadt, mert 1867-ben üres házaknak játszottunk és Bényey hetenkint pár garassal elégített ki bennünket. Nagy koplalások estek akkor! Egyszer ájulva szedtek

fel a Dunaparton és valami jó lélek Virágh Gyuláékhoz vitetett. Arra nyitottam ki a szemem, hogy a konyhában a földön fekszem és az asszony hideg, maradék túrósgaluskát töm a számba és azt mondja:

— Éhes, az a baja.

Sokat voltam még éhes 1872-ig, amikor a Nemzeti Színáz tagja lettem.

Volt Budán egy rémem. Azt mondták: ügyvédsegéd. Négyszögletes fekete feje volt, kiálló, rút pofacsontja és olyan sovány, hogy óriási, lapátfogait nem bírta betakarni. Ez a szörnyeteg léptemnyomon kísért. Mikor játék után kijöttem a színházból, már ott állt és hívott magával. Ha szorosán odabújtam Királyi Júliához, agyoncipkedte a másik oldalon a karomat és a fölembe sugdosta:

— Bezáratom a kisasszonyt! Bezáratom!

Ezt pedig azért mondta, mert összevásárolta 25 forintnyi adósságomat. Egy szép, piros színpadi cipő ára is benne volt, amelyet egy Beier nevű öreg suszter hitelezett és valami túll színpadi szoknya ára és a kosztom. Az a rút ördög mindezt kifizette és minden este azt mondta, hogy most már neki tartozom és ha nem megyek el hozzá éjszakára, bezárat a börtönbe! Annyira félttem tőle, hogy már előre vacogott a fogam a félelemtől, mikor az előadásnak vége volt. És láttam, hogy az öreg Júlia is fél tőle. Nem merte pártomat fogni és huzkodta ki a karját az enyéből, mikor belekapaszkodtam.

Ó, azért a szegény kis színpadi szoknyámért sokszorosan és keservesen kellett megfizetnem! Legfájdalmasabban, mikor jött a nagy tél és nekem nem volt más cipőm, mint a piros színpadi. Omló könnyek között subickoltam feketére, hogy az utcán viselhessem.

És az a visszajött levél, amelyet az ördögtől való félelmem-

Forró országúton lépegetek egymagamban... (15. oldal.)

ben az apámnak írtam! Húsz forintért könyörögtem neki, „amit Isten segítségével százszorosán megadok!” Meg is adtam ezer meg ezerszeresen, bár levelem felbontatlanul jött vissza. Kegyetlen, vén apám el sem olvasta. Mennyi ideig néztem és forgattam azt a kis piszkos, hosszúkás levelet, amíg megértettem rajta az apám írását: „Vissza. Nem fogadom el.” Éreztem, hogy végem van. Börtönbe kerülök.

Vajjon volt még 1867-ben adósok börtöne, amivel az a félelmes sátán engem fenyegetett? Akár volt, akár nem, az az undorító pók elcipelt magához. Nem volt, aki megszábadítson tőle, nem volt, aki sajnáljon. Nem is tudtam, hogy kérni, panaszkodni lehet. Különbem nem estem volna össze háromnapos koplalás után ájultan, szó nélkül, hanem kértem volna valakitől. De a kérés oly ismeretlen volt előttem, mint a hazugság. A végén mégis csak kértem, mert rábeszéltek. Hol az egyik, hol a másik pályatárs lépett hozzám és jó indulattal tanácsolta:

— Kisasszony, mért nem fordul segítségért az elnök úr öméltóságához? Az jó úr, bizonyosan segít kegyeden.

Akkor még kegyedezték egymást a színháznál.

Annyian tanácsolták ezt, még Virágh Gyuláék is, hogy egy délben csakugyan bekopogtam B...y méltóságos úrhoz, a budai Fő-utcán, az első emeleten, a saját házában. Ő maga nyitott ajtót. Ő nem, az előkelő, nagyrangú hivatalnok sem adta ingyen azt a száz forintot, amivel azután elbocsátott. A számár! *Istenem* lehetett volna, ha jóságból segít rajtam. Ideálom lett volna, oltárképem egész életemben!

A színháznál, persze, mindjárt szerepeket adtak. Mindjárt meglátta Molnár rendező és igazgatótársa, hogy tehetség vagyok. Először adtak egy szó szerepet, valami Rákóczi Júliáról szóló darabban. Indignációval kellett felkiáltanom ezt az egy szót, hogy:

— *Júlia!*

Olyan természetes méltatlankodással, önkénytelenül felugorva kiáltottam el ezt a szót, hogy a közönség tapsban tört ki. Én pedig ennek az ismeretlen hangnak hallatára megrettenve ültem vissza a helyemre.

Akkor írta rólam Jámbor Pál:

— *Nem szoktunk babérokat előlegezni, de most azt*

hisszük, nyújthatunk egy levelet ennek a kis leánynak abból a koszorúból, melyet egykor majd a Nemzet a fejére tesz!

A Nemzet 1891-ben aranyból való babérkoszorút tett a fejemre. Az „Elektra” hatodik előadása alkalmával.

Bronzkarikát szorítok
a homlokomra...
(18. oldal.)

B...y öméltósága belémszerezett és feleségül akart venni. Lakást bérelt számomra, bebútorozta, odavette az öreg Királyi Júliát is vigyázónak. Az ujjamra húzott egy antik brilliántos gyűrűt és azt mondta, hogy ezzel eljegyez magának feleségül. Én pedig, mialatt ölelgetett, összeszorítottam a fogamat és kértem az Istent, hogy legyen már mielőbb vége mindennek. De az utálkozásomba mégis keveredett egy enyhe, jó érzés: nem félttem tőle annyira, mint attól a borzasztó csontembertől, az ügyvédsegédétől, akinek a körmei közül ez kimentett. Azt hiszem, hálát éreztem. Szerettem hálás lenni. Most is az vagyok a legkisebb jóért.

A méltóságos úr öltöztetett és utazni vitt. Csak Hollandiára emlékszem, mert nagyon meglepett és erősen belevésődött az emlékembe, akkor láttam meg először a természetet. A hollandi mező, át meg átszelve ezer vízcatornával, annyira új kép volt, hogy az én szunnyadó érzékeimet is felébresztette. Az első kép, amelyet a természetből megláttam: a gyönyörű, vízzel kerített elevenzöld, négyszögletes legelők, nagy, szelid, vöröstarka tehennel, melyeket hófehér fejkötős, föltűnően szép, pirosarcú asszonyok óriási vörösréz-kannákba fejtek. Ez a kép most is olyan elevenen él bennem, mint akkor. Éppen úgy a tenger is. Ha tengerre gondolok, mindig Scheveningent látom és rajta az akkor ott látott tűzijátékot.

Ebből az utazásból még az maradt meg az emlékemben, hogy minden városból meg akartam szökni az öreg méltóságostól. Jól emlékszem, hogy hogyan járt a fejemben a visszajutás terve: közbe-közbe szolgálni megyek, gondoltam, s így kicsinyenkint majd hazajutok a színházhoz.

Mégis visszajutottunk. És ekkor az történt, hogy a méltóságos úr felhivatta apámat és nálam tíz évvel idősebb Mihály bátyámat, aki jegyző volt Nagybarátin. Összeültünk a szobában és megkezdődött a tanácskozás. A méltóságos úr ünnepelesen kijelentette, hogy feleségül akar venni, de előbb elküld Bécsbe egy nevelőintézetbe, hogy ott kiműveljenek. A színpadot természetesen ott kell hagynom. Ó, hogy kapott ezen az én apám!

Én egyszerre okos és erős lettem! Nem tétováztam. Kiegyenesedve szembenéztem velük, szembeszálltam velük, sokkal bátrabban, mintha az életem kívánták volna.

— A színpadot hagyjam ott?! — kiáltottam. — Azt nem, a világ minden kincséért sem! Még Magyarország királyi koronájáért sem.

Erre az a két vén ember oly éktelen dühbe jött, hogy, még egy-két szóváltás, és ütni-verní kezdtek mind a ketten. Az apám megint megízlelte a sírásomat és kéjjel vert, mint régen otthon. Beszorítottak egy sarokba és csak ennyit kérdeztek:

— Igen?

— Nem! — sikoltottam én. És ekkor újra kezdték, hol az egyik, hol a másik ütött rám. Emlékszem, hogy néha-néha könnyörgő pillantást vetettem a bátyámra és azt gondoltam: miért nem mozdul? Hisz az egyetlen gyöngédséget, ami gyerekkoromban ért, neki köszönhetem. Ha jó ember, miért nem szabadít ki kínzóim kezéből?

Valami okból azután, talán nagy sikoltozásom miatt, abba hagyták a verést és én megszabadultam mindkettőjüktől.

Már ekkor beleszövődött életembe Kassai Vidor, a tragikus-fejű komikus. Ismeretes volt feddhetlen jelleméről és tiszta életéről. Engem nagyon lenézett, nagyon megvetett, mint afféle nagy úr szeretőjét. Őt szemeltem ki megmentőmül. Nem szerelemből, azt még soká nem ismertem, hanem azt mondták róla, hogy a legműveltebb ember.

Mint mágnestű az északi sarkot, úgy kerestem én mindig a tudást. Oly önkénytelenül, olyan öntudatlanul, mint ahogy a lepke a lángba repül. Reszkettem a boldogságtól, ha egy könyv a kezembe került. Petőfi „János vitéz”-ét tízesztendős koromban olvastam először, amikor Karsayéknál Győrött szolgáltam, az oskolaóráimon túl. Elbujtam a zongora alá

a könyvvel s mire megtaláltak, elolvastam az utolsó betűig. Lelkendezve kérdeztem úrnőmtől: „Enyém lehet ez a könyv, ha tíz esztendeig szolgálók érte?” Azt hittem, hogy csak egy van minden ilyen könyvből.

Ezért akadt aztán egy ember, Kassai Vidor, aki után én jártam. Azt mondták róla, hogy „egy egész szoba könyve van”. Ettől kezdve csak őmellé húzódtam, ahol találtam. Nappal és a színpadon.

— Mit akar tőlem a kisasszony? — kérdezte egyszer.

— A könyveit szeretném látni — feleltem végtelen komolysággal. — Megengedi, hogy elmenjek magához? Azt is hallottam, hogy szépen fuvolázik és hogy festeni is tud.

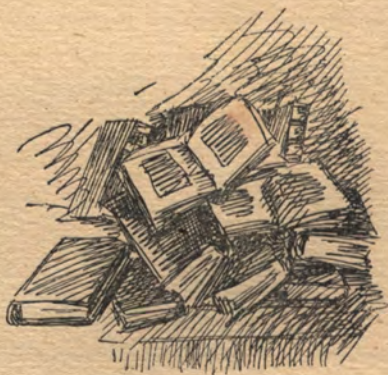
— És nem félne hozzám eljönni? Azt mondják, hogy a B.....y méltóságos úr el akarja magát venni feleségül.

— Igen — mondtam —, el akar venni, ha otthagynom a színpadot. Mikor megmondtam, hogy a színpadot soha el nem hagyom, félholtra vertek. Mentsen meg, Kassai úr.

Nagyot nézett a becsületes kis Kassai. De hitt nekem és attól kezdve mindennap ő kísért haza revolverrel a zsebében. Mindig attól félt, hogy B.....y megtámadja, vagy éjjel felfogadott emberekkel agyonvereti.

Hat hétre hazamentem Győrbe az apámhoz, majd megesküdtünk a majornoki templomban. Mikor Kassai megjött az esküvőre, magával hozta a kolozsvári szerződéseket. Engem segédszínésznőnek szerződtetett, 70 forint havi fizetéssel. Neki volt 100 forintja, mint első komikusnak.

Nemhiába jártam Kassai után. Amint megérkeztünk Kolozsvárra, kiöntött egy láda könyvet az üres szobánk közepére, egy gyékényre. Minden szabad időm ennek a gyékénynek a szélén ülve töltöttem. Soha ki nem törlődő, belém-cikázó tüzek futkostak csontjaimban, valahányszor egy új könyvet nyitottam ki. Ha az éhség nem kínozott volna, azt hiszem teljesen boldog szaka lett volna életemnek

Senki el nem választhat édes könyveimtől... (18. oldal.)

ez a kolozsvári három év. De mindig éheztem. Se reggelim, se vacsorám nem volt. Minden garasomat színpadi ruhákra adtam ki, kivéve azt a 7 forint 50 krajcárt, amelyért a sűgónétól hozattam az ebédet, valami moslékfélét. Ketten fizettünk érte 15 forintot. Első szerepeket játszottam már, mikor az utcán összeszedtem a sajt- és kenyérhéjakat, ott-hon türe szűrtam, körülégettem és megettem. Kassai a kávéházba járt reggelizni meg ozsonnázni: kávé, tojást.

Egész nap dolgoztam, tanultam, játszottam, takarítottam, éjjelenként mostam és varrtam. Ó, azok a nagy színpadi fehér ruhák, amelyeket magam mostam és vasaltam! Ma is visszaérezem azokat az oldalfájásokat, amelyeket vasalás közben éreztem. És életem társa, aki éjjelenként mellém bujt, hagyott koplalni, mintha csak éhen akart volna elveszíteni. Másfél esztendő alatt egyszer kértem tőle 20 krajcárt kölcsön valami ennivalóra, azzal, hogy majd elsején megadom. De addig annyiszor hánytorgatta fel mások előtt is, hogy kölcsönkértem egy kollégától a 20 krajcárt és megadtam neki. Zsebretette.

Ma, érett ésszel, sem bírom megérteni annak a becsületes, igazságos embernek irtózatot kegyetlenségét. Tudta, hogy egész éjjeleken át varrtam és tanultam, s hajnalban, alig hogy elaludtam, felébredtett ölelkezni. Követelte, hogy a felesége legyek, holott egy atom feleslegem sem volt, mert még csak ki sem aludhattam magam soha. Láta, hogy soványodom és sápadok és soha egy falat étellel, egy kis vacsorával meg nem ajándékozott volna.

Egyébként semmi kifogása nem volt ellenem és békeességben éltünk.

Cselédünk természetesen nem volt. Ruhámat magam hordtam a színházhoz és vissza, nagy kosarakban, télen bokáig hóban.

1869 áprilisában esküdtünk és azonnal utaztunk Kolozsvárra. Erről az utazásról feledhetetlen emlékem: Szolnokon, a pályaudvaron találkoztam Petőfi fiával, Zoltánnal. Pár percig beszéltem vele, mert mi mentünk, ő pedig jött egy szín-társulattal. Nagyon hasonlított Petőfi képeihez, de roppant sovány és sápadt volt. Nem akarta eleresztetni a kezem, mi-

kor a beszállásra sürgettek. Akkor éreztem először élő ember előtt akkora lelkifölindulást, hogy beleijedtem. Mintha forró hullámok támadtak volna mellemben. A halántékom lüktetett, a szemem megtüzesedett, a gondolatom megakadt! Petőfi eleven vérért érintem most a kezemmel! Ha nem lettem volna Kassai felesége, vagyis feleség, aki a házasságot olyan éktelenül komolyan fogta fel, mint általában az életet, úgy visszafordultam volna, hogy ott élhessek, ahol a Petőfi fia!

De miért is kellett annak a köszívű tótnak feleség?! (Kositzky volt a családi neve.) Egy rossz kutyát sem érdemelt meg, nemhogy egy tisztaszívű, jó és szép, tizenhétéves emberi teremtetést. Ő ugyan elmondhatta, hogy a felesége egy garasába sem került. Hacsak azt a két ajándékot nem számítja, amelyek közül az egyiket elválásunk után tíz évre a bécsi, a másikat ismét tíz évre a párizsi világkiállításról hozott. Első ajándéka egy szép kék wedgwood-váza, fehér görög alakokkal, a második egy nyelébe visszaugró színpadi tör, amelyet ma is használok. Későn felébredt lelkifurdalásból lett ajándékozóvá. Mint férjem azonban ezekkel a szavakkal morogott rám Kutyfalván: „Nekem nincs pénzem doktorral!” Oly beteg voltam, hogy a lábaim reszkettek a színpadon, a nyelvem akadozott, a szempiláim lecsukódtak és ő felléptetett.

A kolozsvári község elé *Deborah*-ban léptem: lobogó hajjal, lángoló szemmel, fantasztikus fehér bőruhában. Berepültem váratlanul a színpadra a nép közül és daccal, fájdalommal kiáltottam:

Zsebkendőmmel egyre törülgetem a koldus fejét... (19. oldal.)

— Én vagyok! Mit akartok velem!

Óriási kacagás felelt rá a nézőtérről: Nem értettem, csak egy pillanatra villant az agyamba, hogy a szegény, üldözött zsidóleányt nevetik ki, de az, hogy engem, a színészt kacagjanak, eszembe se jutott. Pedig úgy volt. Nagy története van ennek. Az elődömben rejlett az oka az én fogadtatásomnak. Az én kikacagtatásomnak.

Úgy szakadtam én a kolozsvári közönségre, mint a vihar sok évi melegházi, zárt levegő után. Szépné Mátray Laura volt ott a primadonna, már hosszú évek óta. Minden szépet és jót ő játszott. Be volt komásodva és sógorosodva Kolozsvárba és ha valaki azt merte volna mondani, hogy rossz színésznő, azt kiverték volna a városból.

Nem volt Szépné rossz színésznő, mert semilyen színésznő sem volt. Csak gyönyörűségesen szép volt és sűgő után elmondott minden szerepet. És ezt is hogyan! Könyv nélkül semmit sem tanult meg, megvárta, míg a sűgő elmondott egy mondatot és azt utána mondta. Ha nem hallotta a sűgőt, kitöltötte a közöket ilyenformán: Ehem, hm, izé, osztán és ehem. A-t és á-t a világért sem mondott volna, mert ezt póriának tartotta. Atyám helyett etyém-et, páva helyett péve-t mondott. Sohasem beszélt hangosan, mert akkor nem hallotta volna a sűgőt és ugyanabból az okból gyorsan sem beszélhetett soha. De olyan szép volt, hogy a közönség beérte a szépségével és el sem képzelte, hogy a színészet más is lehet, mint amit Szépné tud. Ehhez járult még, hogy mindenható volt az intendáns révén, aki elől az urának el illett kotródni hazulról. Az ízléséhez azonban hű maradt, mert mind a kettő bibircsósképű és ótvarasfejű volt: az intendáns is, meg az ura is. A szerepeket is ez az asszonyság osztotta. Ki is volt kötve a szerződésemben hangsúlyozottan, hogy segédszínésznő leszek. Csak éppen a szokásos „bemutatkozásra” választhattam egy „fellépő” szerepet.

Így jutottam Deborah-hoz. Kassai választotta és ő is írta le a számomra. Ez volt összes tevékenysége színészetemmel kapcsolatosan. Becsületére legyen mondva, soha nem tanított semmire. Egyszer megkérdeztem tőle, hogyan kell játszani egy Howard Katalin nevű szerepet? Az első történelmi darab volt és éreztem, hogy ehhez valami olyant is kellene tudnom, ami benne nincs meg. Kassai így felelt:

— Keresd!

Okosság volt-e ez, vagy a tehetségem tisztelete? Vagy kényelem? Nembánomság? Máig sem tudom.

Én tehát annak a megereszkedett, kifakult, művirágnak utóda lettem. Ha dobozát megnyitották, émelygős parfüm áradt szét belőle. De úgy megszokták azt a szagot, hogy nélküle el sem tudták képzelni a színházat. Én pedig, amint az Isten tudnom adta, kivitettem őket a mezőre, nagy darab ég alá. Itt igazi virágok nyíltak és igazi viharok tomboltak.

Az emberek megdöbbenek és ez nevetésben tört ki belőlük. De mily hamar vált a megdöbbenésük tapssá és ünnepléssé minden megjelenésemen.

De volt egy ember a színházban, egy asszony, Vikol Andrásné, drága név nekem! Három éven át ő és Pap Mihályné tápláltak, hogy éhen ne vesszek a hetven forint havi fizetésből. Hiszen én kétszer hetven forintot is elköltöttem havonként színpadi ruhára. Ez a Vikol Andrásné szembe szállt egész Kolozsvárral és kikiáltotta, hogy az a kikacagott kezdő nagy színésznő lesz. Mikor ezt nekem megmondták, nem lepett meg. Azt gondoltam magamban: hát persze, hisz azért lettem színésznő.

Alig telt el pár hónap, már tapssal fogadtak, ha kiléptem a színpadra. Szépné egy évig csak állta népszerűsége hanyatlását, aztán megfutott. Sem intendáns, sem a csodaszépsége nem tarthatta vissza. A kulisszamögötti intrikákba hamarosan belefáradt és mikor elment, úgy elfelejtették, mintha sohasem is lett volna. Közös színészi sors! Jónak, rossznak egyaránt. Minden színész, aki lelép a színpadról, már csak tavalyi felhő.

Szépné után Boer Emmát hozták a színházba. Ő volt az, aki zsírral kente be az öltözőben a fehér selyemruhám és a közönség között piszokkal a lelkem. Ő volt az, aki azt mondta rólam:

— A Jászai tehetsége olyan, mint a bugyborék.

Ezt felírtam nagy betűkkel az ajtóm belsejére, hogy mindig magam előtt lássam.

A nyári négy hónapra a kolozsvári társulat Marosvásárhelyre, Tordára és Nagyenyedre költözködött, arra a bizonyos nyári legelészésre. Marosvásárhelyt mentettek meg akkor első ízben s a második két szünidő alatt is, az éhhalál-

tól Mógáék, a bírói szék elnökének családja. Kietettek, bizonyosan szánalomból. Minden este játék után, mikor hazamentünk az arénából, elállta az utunkat, lámpással a kezében, a darabontjuk és csak terelt befelé:

— A méltóságos úr azt parancsolta, hogy tessenek bémenni.

Ó, drága emlékű kis méltóságos! Jobb ember nem élt ezen a földön. Csak mosolyogni láttam kedves, olajbarna, kerek arcát, két fényes, fekete, nevető szemével, kurtára nyírott hófehér hajával. Szép szája volt, úgy termett belőle a tréfa, a bohókás móka, mint a réten a virág. Csak későn értettem, miért és mennyire szerettem őt! Három leánya és egy fia volt. A fia velem egyidős, vagy egy-két évvel idősebb. Ő volt az én első szerelmem: az életem gyönyörűsége, egy télen át, Kolozsvárott. Boldogított a látása és leírhatatlan lelkifurdalást okozott, hogy nehányszor, idegen háznál, mikor egy pillanatra magunkra maradtunk, összecsókolódtunk! Gyönyörű volt! Soha csók nem volt többé olyan édes.

Egyszer elhalkult a hangos, kacagó család. Suttogva mondták: „A papának vendége van“.

Az öccse volt ott. A méltóságos asszony bevitt a leghátsó szobába és elmondta a két testvér történetét. Ide kell írnom ezt a hőskölteményt.

1848! Kardot, puskát, tűzcsovát fogott ellenünk mind az a nép, aki a magyar ölében élt. Fanatikus dühvel rohant egy felbőszült oláh csapat egy magyar falura. Hősi elszántsággal és hazáját védő elkeseredéssel futott neki szembe a kis magyar sereg. Egy domb tetején találkozott a két csapat. És egymással szemben állt, felemelt karddal két vezér: a két Móga-testvér! Az idősebb, a krisztusi jóság és bölcsesség: mellettünk; az öcs, a kegyetlen oláh, a faját felbujtó félelmes Móga: ellenünk. Egyszerre torpant meg mindegyik és ugyanabban a pillanatban fordult el egymástól mind a kettő.

A gyűlölettel telt fiatalabb testvér senkit sem szeretett a világon ez egy testvérbátyján kívül. Két-háromévenként titokban belopózkodt hozzá Marosvásárhelyre pár órára. És ilyenkor, csak ilyenkor borult el a kedves öreg méltóságos drága, derűs arca.

Az alatt a három év alatt, amíg Kolozsvárt voltam és

Marosvásárhelyt nyaraltam, megszűkülte egy kicsit minden ruhám, mert Mógáék kosztján meghíztam. Minden este náluk vacsoráltam. Minden este ugyanazon menü: tejespuliszka, sült krumpoli vajjal, rostélyos és végül túrópuliszka.

◆

Szomorú emlék fűz ahhoz az úthoz, amelyet először tettem meg Kolozsvárról Marosvásárhelyre.

Nagy fehér kutya meztelen lábamszárába kapott ... (20. oldal.)

Fehérváry, az igazgatónk, rabszolgatartó-természet volt. Míg ő maga négylovas hintón hajtatott egyik helyről a másikra, addig minket, a társulatát, a ládás szekerek tetején utaztatott. A ruhatáros ládák egymáson, mi színészek pedig azok tetején. És a ládák ugráltak és annyira dobáltak bennünket, hogy délfelé már rettenetes nyilalást éreztem a mellemben. Mintha villámlott volna bennem keresztül-kasul. De azért csak mentünk estélig, egyhuzamban, mert Tordán kellett meghálni. Amint beértünk a nagykoszmába, én csak lekuporodtam az ajtó mögött a kályha sarkába és óriási gyengeség vett rajtam erőt. Nem panaszkodtam, de másnap majd meghaltam. Hajnalban megint kocsira tettek, a ládák tetejére és vittek tovább. Mintha ezer kés hasogatót volna belül, a hasamban és a mellemben. Félórát sem mentünk, mikor kinyögtem, hogy tegyenek le az útra, hadd haljak meg ott, csak ne vigyenek már kocsin.

Letettek a kutyfalvai kocsmánál. Hallottam, amint a temetősemről beszélnek, de nem bírtam megmondani, hogy élek.

Aztán megint hallottam a kocsmárosné hangját: „Én még megpróbálom“. A fejem alá nyúlt és bort töltött a számba. Éreztem a bor melegét és nyeltem.

— Hiszen ez éll — kiáltott a jó asszony. És én csak susogtam:

— Igen, élek.

Feledhetetlen, borzalmas szenvedés volt az elszállításom

abból a pusztai kocsmából, be Marosvásárhelyre. Egy parasztszekéren, keresztbe tett szál deszkán vitt az órákig tartó úton a férjem, holott, ha a kocsi fenekére egy kis szalmát dob és ráfektet, irgalmas lett volna! Mire megérkeztünk, megint elvesztettem az eszméletemet, vagy mint Kassai mondta: félrebeszéltem. És negyednapra, amint magamhoz tértem: felléptetett.

Mikor az első nyár után visszamentünk Kolozsvárra, azután a teljes elerőtlenedés után, talán amiatt, terhemre vált a házaselet. Feltérdepeltem az ágyban és összetett kézzel kértem Kassait, hogy hagyjon aludni. Könyörögtem neki, hogy váljon el tőlem, hadd éljek egyedül, hisz láthatja, hogy nem vagyok feleségnek való. Hallani sem akart erről.

Akkor a vöröshajú kis Salamonhoz fordultam, az áldott jó színházi orvoshoz. Kértem, hogy legyen szószólóm Kassainál és értesse meg vele, hogy nekem kín a házaselet, hogy én nem szeretek senkit és hogy én csak színésznő akarok lenni, nem feleség. Végre beleegyezett, hogy külön menjünk lakni.

A szeretet hiányzott Kassaiból és ez rosszabbá tette, mintha útonálló lett volna.

Azóta néhányszor ingerelt a kíváncsiság, hogy megismerjem azt az embert, aki valamikor férjem volt. Kimentem hozzá Vácra, ahol nyugdíjából él. Kedélytelen, vigasztalan, meddő társaság. Egyetlen fixa ideája a halálfélelme. Ezen nyargal folyton és meg sem látja az életet maga körül. Sem virágot, sem gyermeket nem kedvel. A természetben nem gyönyörködik, s az emberi elme műveiért nem hálás. Egyetlen beszédtárgya a halál. Ma már spiritiszta lett a nagy bölcs. Érdeemes volt neki annyi szép és jó könyvet elolvasni?

A második nyáron Nagyenycden is játszottunk egy hónapig. Itt egy új szerepet kaptam, amely nagyon ismerősnek tűnt fel, amikor elolvastam. És csakugyan, ez volt az a darab, mely engem kilencesztendőskoromban a színészetnek eljegyzett. Mihály bátyámnak diktáltam a darabot és kérdeztem tőle, hogy mi az? És ő felelte:

— Színdarab.

— Mi az, színdarab?

— Hát nem tudod? Színészek játsszák. Felöltözik kiemnek, ki annak, azután úgy tesz, mintha az volna. — Ebből tanultam meg, mi a színészet. És rögtön eltökéltem magamban, hogy én is olyan leszek, aki úgy tesz, mintha az volna.

Bebújtam a jászolba aludni . . .
(22. oldal.)

Nagyenyeden megtudtam a darab címét is: *Dalma, az avarok khagánja*. Hogyan repesett a szívem, mikor olvastam, mikor tanultam! Mikor játszottam! Újra éreztem azt a tűzfolyamot a testemen végignyilalni, mint otthon az apai házban, mikor az asztal mellett állva, a bátyámnak diktáltam. Újra belém állt az a rémület amelyet attól való félelmemben éreztem, hogy a bátyám belémlát és kitalálja az ábrándomat.

Ezt az emlékezéssel járó nagy lelki hullámozást felhasználtam a szerepemben. Ez az első szerep, melynek a tanulására emlékszem. Ekkor kezdett a lelkem nyíladozni. Ekkor kezdtem tudatosan tanulni a színpadra. Észrevettem, hogy az a felindulás kitágította a szerepet és változatossá tette. Máskor is, más szerephez is kerestem felindulásformákat, mindig a szerephez illőket. Lassan, nagyon lassan bírtam a különböző érzések kifejezését megtanulni és mikor már megtanultam, mennyi idő és gyakorlat kellett hozzá, hogy alkalmazni tudjam és merjem! Nagyon lassan gyűlt a műveltség és ennek gyümölcse, a tudás.

Csak mikor megtanultam a közönséget elképzelni, vagyis mikor a szobámnak az egyik falát közönségnek néztem, csak akkor tűnt el minden szégyenlősségem. Csak akkor mertem a színpadon nyíltan kitárni érzelmeimet, mikor már nem éreztem, hogy a közönség néz és hallgat. Csak ekkor tudtam teljesen belelélni magam a szerepeimbe. És ez egy volt nálam azzal, hogy teljesen feltárjam magam.

Harmadik kolozsvári évem nyarán levél jött a Nemzeti Színházról, hogy menjek oda vendégszerepelni. Azt hittem,

gúnyt üznek belőlem, a tudatlanságomból. Nem is feleltem, annyira nem hittem komolynak a levelüket. Hiszen én még csak az „inaséveim“ szolgálom! A levelet eldugtam, senki- nek sem szóltam róla.

De jött a második és a harmadik. Ezt már Deák Farkas, a Nemzeti Színház titkára írta, Orczy Bódog báró intendáns megbízásából. Ekkor már feleltem. Megírtam, hogy én még tudatlan kezdő vagyok és nem illek oda, a „félistenek“ közé. Azt írtam: *félistenek közé!* Akkor már ismertem Petőfinek azt a versét, melyben azt mondja: „Legyünk büszkéek reá, hogy színészek vagyunk!“ És én szószerint vettem mindazt, amit olvastam. Nekem még nem volt mire büszkének lennem, csak a nagy ürességet éreztem magamban és azt, hogy még rengeteget kell tanulnom. És megírtam, hogy nem me- hetek.

Erre aztán Deák Farkas azt felelte, hogyha a hegy nem megy Mahomedhez, hát Mahomed megy a hegyhez. És eny- hén megvádolt, hogy mórlikálom magamat és hogy álszerű vagyok. Végül bejelenti, hogy az intendánssal együtt lejön- nek Kolozsvárra engem megnézni.

1872 januárjában meg is érkeztek Kolozsvárra, hogy három legjobb szerepemben megnézzenek. Orczy báró már az első előadás után, amikor „Bánk bán“ Gertrudisát játszottam, eljött hozzám a kész szerződéssel. Csak annyit kérdett, hogy mennyi fizetést akarok? Én azt feleltem: „Annyit ad- janak, amennyiből megélhetek“. Beleírt a szerződésbe 2400 forintot. Ez annyi volt, mint öt garas, mert a Nemzeti Szín- ház akkoriban még kosztümöt nem adott. Magamnak kel- lett mindent beszereznem és volt olyan szerepem is, melyre egymagára elköltöttem két-háromezer forintot.

Utolsó kolozsvári évem alatt barátkoztam össze Hermann Antallal. Azt hittem, hogy szeretem, mert először beszélt hozzám olyan szavakkal, amelyek boldoggá tettek. Levelei- ben „drága gyermek“-nek szólított és ez megdobogtatta szí- vemet. Kívántam vele lenni, de ha jött, terhemre volt, mert nagyot hallott. Pesten egy ostoba levél kíséretében betettem a jegygyűrűjét a múzeumi lakása ablakán.

1872 tavaszán szűnt meg a szerződésem Kolozsvárott és áprilisban megkezdődött a Nemzeti Színháznál. Közben el- mentem Marosvásárhelyre vendégszerezelpni. Thisbét ját-

szottam *Angeló*-ban. A darab végén Homokai, a hősszerelmes, egy valódi, nagyon éles törrel úgy beleszúrt a balkezembe, hogy a középső ujjam inát és idegét csontig elvágta. A vér magasra szökött fel, egészen az öltöző mennyezetéig, úgyhogy az oldalfalon a földig csurgott. Annyi vért vesztettem, hogy bal oldalam végkép elzsibbadt. Egy Lázár nevű család vett magához, azoknál feküdtem, míg Pestre jöhettek. Itt aztán a vértelenségtől ideglázat kaptam. Akkor látogatott meg az áldott emlékü Türr tábornok és ötszáz forintot adott azzal a meghagyással, hogy *egyem*. Az első, talán az egyetlen ember, aki jó volt hozzám és semmit sem kívánt érte. Drága, felemelő, szép emlék.

Pesten legelsőnek „Bánk bán“ Gertrudját játszottam. A lapok általában dicsértek, de egypár megjegyezte, hogy miért tért el az igazgatóság attól a szokástól, hogy szerződés tetés előtt vendégszerepeltessen. Dehát hiszen így is jó, mert ime ez a hősnő bevált. Elébe tettem aztán egy lapot, amely úgy felingerelt, hogy nem bírtam a haragommal. Rettentő igazságtalanság volt benne s az igazságtalanságot bírtam legkésőbb lenyelni. Ez hozott ki legtovább a sodromból. Csak nagykesőn vigasztaltak meg Goethe szavai: *Über's Niederrächtige niemand sich beklage, denn es ist das Mächtige, was man dir auch sage*. Tehát még Goethének is volt oka panaszkodni. Ezzel tehát számolni kell.

De akkor még, huszonkét esztendőskoromban, tízéves eszemmel, tomboltam azon a hazugságon, hogy: jó volt ez a színésznő, nagyon is jó volt, csak hogy nem eredeti, hanem teljes másolata — Jókainénak! — És én sohasem láttam

A sebesült tisztet megittattam . . . (23. oldal.)

Jókainét! Azt mondták, hogy a lap Jókai lapja volt. Írtam neki. Gyerekszívemből az én gyerekes írásommal. Hogy nevetethett rajtam!

Tehát itt voltam az én „félisteneim“ között.

Ezek félistenek?! Még embereknek is hitványak. Hogy szenvedett az én becsületes, rajongó, gyermeklelkem a mindennapi kiábrándulás égető kínjától! Ez sohasem törlődik ki belőlem.

Dolores volt második felléptem, a *Haza* című darabban. Feleky, aki Alba herceget játszotta, mindent elkövetett, hogy belesüssön a szerepembe. Nem mondta el a végszavaimat. Mászt beszélt, hogy ne tudjak rá felelni.

És a felesége, ez a gyönyörű asszony, behurcolt a sötét hátulsó szobáiba, amelyek telve voltak a mennyezetig ócska ruhákkal. Ezekből sok száz forint árát rám erőszakolt, olyan rongyokat, amelyeket soha, egyszer sem használhattam, mert vagy olyan szennyesek voltak, hogy a világoson elsírtam magam a láttukra, vagy félakkorák, mint én. Eladott nekem könyvet, képet, oszlopot. És jött havonkint a részletekért. És behajtotta rajtam kérlelhetetlenül minden követelését az utolsó fillérig. És magamnak nem volt mit ennem.

Ezen az asszonyon azonban beteljesedett, hogy: ki miben vétkezik, abban bűnhődik. Miután roppant gazdaggá lett, Pesten házai voltak, Leányfalun szép birtoka, a színészkiállításon egy egész kis szoba ékszere volt kiállítva, ez a dúsgazdag asszony zálogcédulákon halt meg és cselédjének két sztendei bérével adós maradt.

Halála órájában, nagy megilletődésemmre, értem küldött. Siettem hozzá, de már csak a kezemet tudta szorongatni, szólni nem bírt, noha gyönyörű szeme tele volt beszéddel. Intettem neki, hogy nyugodjék meg. Nem gondolhattam egyebet, minthogy az ellenem elkövetett sok galádsága bántja a lelkiismeretét a halála elkövetkezésén, mert volt ennek a szörnyű, földhözragadt léleknek a zsaroláson kívül egyéb is a rovásán, velem szemben.

Egyszer a *Trónkeresőt* próbáltuk. Maga Szigligeti rendezett. Én Rózsát játszottam. Ezt a szerepet Szigligeti a saját lányától vette el és adta nekem. Felekyné folyton rendelke-

zett velem: álljak jobbra, álljak balra, menjek ide, menjek oda. Végre megsokalltam a dirigálását és megkérdeztem: Ki a rendező, ő, vagy Szigligeti? Erre éktelen dühbe esett és rámförmedt: hogy merek én övele szembeszállni? Ez a hála, hogy ő engem *idehozott!*

— Hohó! Mi ez? — kiáltottam Szigligetinek. — Nem vagyok hajlandó a próbát folytatni, amíg ezt a dolgot nem tisztázom. Igaz, hogy ez az asszonyság hozott engem a Nemzeti Színházhoz? Kérem, feleljenek nekem erre! Ha ez igaz, úgy ez órában megszűntem tagja lenni!

Halotti csönd. Végre Szigligeti felkelt a rendezőasztaltól, s csendesesen és hangsúlyozva így szólt:

— Kegyedet a tehetsége hozta ide és senki más. Folytassuk a próbát.

A szívem verése elállt, míg a feleletére vártam, aztán majd a mellemet vetette szét, úgy nekiiramodott.

Az én életemet a színházi életem tette ki. A színház volt az életem célja, csak azért éltem, amire a színpadnak szüksége volt: a tanulásért. Csak színész voltam. *Én* senki sem voltam. Ezért tudtam mindenki lenni a színpadon.

Negyven esztendőig nem mentem emberek közé. Paulay hívott meg először magához, mikor már második felesége volt, akit szerettem és aki engem is szeretett. Ez a barátság még ma is tart. Ők hívtak meg egy karácsonyestére: ez volt az első társaságom. Másodszor is Paulayéknál voltam, amikor Paulay *Az ember tragédiáját* a lakásán olvasta fel a személyzetének és utána uzsonnát adott. Oly különös volt a pályatársakkal szobában, nem színpadon találkozni. És egyebet is beszélni velük, mint a szerepet. Ó, milyen ügyetlen és félénk voltam és mennyire szégyenkeztem!

Fiatalkorú barátaim velem egykorú diákok voltak. Mindig szerelmesek voltunk egymásba. Ők mind a négyen mindig belém, én mindig egybe közülök. Hordták a könyveket, mert látták, hogy csak így bírnak a közelemben férközni. Hozták Gervinust, Rötshert és a többi esztétikust, kiket ma is csak a nevükről ismerem. De szomszédosan ittam magukat a költőket.

Nem róluk, őket magukat akartam olvasni, még pedig mind eredetiben. Hoffmann Fritz tanárnak készült, ő tanított német nyelvre. Mihály József, aki szintén tanár lett, az angol nyelvet kezdte meg velem. Dirner Gusztáv, aki orvos lett, útleírásokat hozott és felolvasta őket. Láng Lajos illemre oktató, hogy például nem illik utcán enni, nagyon csodálkozni, kést a szájba dugni stb. Láng Lajost kivéve, mind feleségül akart venni. Feszty Árpád is.

Csak azt szerettem, akitől tanulhattam valamit. A lelkem mindig éppen olyan éhes volt, mint a testem.

Allhatatlanságomért általában kimondhatatlanul szenvedtem; gyötörtem magamat és szégyenkeztem. A leghitványabbnak, jellemtelennek, csapodárnak tartottam magam.

A nagy közelség mindig kijózanított és csömört hagyott bennem.

A Fesztyvel való barátságom azért tartott nyolc évig, mert kettőig sem laktunk egy városban. És — mert kosztüm-skicceket rajzolt szerepeimhez, az én utasításaim szerint. Évához tizenegy, Kleopatrához négy gyönyörű ruhámhoz ő készítette a rajzot. Nagyon hálás voltam neki.

Igazán csak a színpadi életemet éltem. Mint ahogy a Halmi Ferenc öt éves leánykája mondta a királyra, mikor megmutatták neki:

— Ühm, isen ez a tijáj tatonából van; — én elmondhatom magamról:

— Ez az ember színészből van.

A nappali életem álmélet volt: ilyenkor csak homályosan éreztem és felületesen láttam. Bercsényi Béla mondogatta rólam:

— Jászainak gyertyagyújtáskor jön meg az esze.

Kis iskoláskoromban a szünidőben kivittek egyszer falura az apám nénjéhez. Segítettem a parasztasszonyoknak kendert áztatni, azután szárogatni, kirakni, minden csomót kis gúlába. Akkor vettem először észre, hogy a büztől szenvedni

lehet. Mikor a kender megszáradt, vékony, kemény köteg lett belőle és az asszonyok elkezdték tilolni egy nagyon primitív, a krumplitörőhöz hasonló falovacskával. Törték, zúzták, míg a külső, kemény héja letöredezett és nagy halomba odagyúlt a falovacska hasa alá. A kis kemény vesszők lelke, a puha, fényes és hasznos kenderfonál ott suhogott az asszonyok kezében.

Semmi más hasonlattal nem tudnám világosabban megértetni, miként szabadult ki lelkem abból a kemény héjből, amelybe rejtve volt. Nekem ebben a munkában senki sem segített. Azt sem tudtam, hogy keresnem kell, hogy keresnem lehet. Csak a magammal való gyötrelmes elégedetlenség kényszerített erre az önkínzó munkára.

Annyira szimplex volt a lelkem, hogy az első tréfa, melyet hazulról elkerülve hallottam, a legnagyobb mértékben meglepett: mintha egy ablak nyílt volna a lelkemen és rajta világosság áradt volna belé. Az első élc valóságos nyereség volt nekem és sokszor ismétéltem magamnak, hogy milyen boldog lehet az, aki élcelni tud, ezzel megszépíti az életet. Megvidámítja. Nagyon csodáltam azokat, akik tréfásak voltak. Úgy tetszett, hogy azok az élet tetején állnak.

Éppen úgy meglepett az első virág, amelyet szobában, pohárban láttam. Mindjárt utánoztam is ezt. Általában a legjobban tetszett az a *felesleg*, a szellemi és kézzelfogható, amellyel az életet meg lehet szépíteni.

De mit ér minden munka, a szép után való törekvés, a világosság szomjazásának cseppenkint való csillapítása, évek becsületes munkája, amellyel az ember a közvélemény becsülését, sőt tiszteletét szerzi meg s amely nélkül én talán élni sem tudtam volna..., ha az embert lerántja a lelke igaz eleméből, a

Vittem a két kacsát a táborba...
(24. oldal.)

kiküzdött tiszta magaslatáról egy szennyes indulat. És a szegény lélek ott vergődik olyan piszokban, melyet soha le nem moshat magáról.

Mint a testemen egy nyílt seb, úgy ég a lelkemen az egyetlen, nagy emberi érzésem lealacsonyítása. Miért nem volt erőm felséges szerelmemtől úgy elszakadni, hogy az emléke tiszta lett volna?! Bepiszkoltam magam és a szerelmem emlékét abból a hiúságból, hogy számárnak ne tartson az, aki megkoppasztott: és abból a félelemből, hogy rabja maradok mindörökre, ha módot hagyok magam mögött a vele való találkozásra.

Marad az egyetlen: a színpad.

Ember nem tudtam lenni. Csak színész. De mi marad a színészből, mire megvénül?

*Dicsőséget szerzél, nagy nevet?
Veled hal meg s a föld alá viszed.*

Dicsőségemről sohasem tudtam elhinni, hogy abszolút érdem jutalma. Például: az arany babérkoszorúnak sem tudtam örülni, mert az a Zichy Jenő gyűjtötte, aki, félek, azt hitte, hogy Justh Zsiga kedvéért kell engem megjutalmaznia.

Nem bírtam szabadulni attól a gondolattól, hogy Zichy Jenő Justhnak akart rajtam keresztül kedveskedni azzal az arany koszorúval. Nem is becsültem meg. Felét azonnal Csiky Gergelynek, az „Elektra“ fordítójának adtam. A másik felét levelekre téptem és Földes Imre Császár *katonái* című darabjának előadása után szétosztottam a Magyar Színház színészei között.

Következett a másik országra szóló dicsőség: a Petőfi Társaság tagsága. Ennek is megvan a története. Nemcsak úgy egyszerűen beválasztottak, mert érdemesnek találtak rá. Azt hiszem soha nem jutott volna senkinek eszébe engem a Petőfi Társaság tagjává tenni, ha 1908 nyarán a Pesti Napló meg nem vádolja a Petőfi Társaságot azzal, hogy egy bakkfittyet sem törődik a Petőfi-kultusszal, hanem ingyen sütkérezik Petőfi dicsősége sugaraiban. Ehhez a vádhoz két véletlenség kellett, hogy nekem hasznom legyen belőle. Az egyik véletlen az volt, hogy nekem éppen a Pesti Napló járt, a

második pedig, hogy a József-szanatóriumnak azon a tavaszon ígértem meg egy Petőfi-matinét ugyanazon év őszére és hogy éppen akkor tanultam Rájecen harmincöt Petőfi-verset, hangosan, a hegyekben.

A Társaság két tagját ismertem és szerettem: az elnököt, Herczeg Ferencet és az alelnököt: Ferenczy Zoltánt. Fájt, hogy megszégyenítik őket. Védőiratot küldtem a Pesti Naplónak, hogy: ezúttal ártatlanul bántja a petőfistákat, mert íme, én éppen az ő megbízásukból tanulom Petőfi verseit, itt Rájecen. Azt írtam, hogy a Társaság új életre szándékozik kelteni Petőfit, s hogy a legközelebbi évadban csak tőle szavalunk és csak róla olvasunk.

Javamra legyen írva a harmadik véletlen, amelyben némi érdemem nekem is van. Ferenczy Zoltán akkor már ismerte kis Petőfi-tanulmányomat: *Petőfi a színészetnél*, és javasolta, hogy a Társaságban felolvassák. Váradi Antal olvasta fel igen szépen. Utána, mint hallottam, egyhangúlag megválasztottak.

De hiába, csak kifelé örültem ennek is, magamban sohasem bírtam elhinni, hogy megérdemeltem.

Igazság nincs, csak egyszeregy.

Igazság nincs, legföljebb ott, ahol látják egymást a teremtés remekei: a fölszínen. Az alsó rétegekben, a társadalom mélységeiben, ahonnan én is jövök, itt már nem szolgáltatják be az „urak“ ezt a luxuscikket.

Milyen sajnálnivaló, kicsiny világ is az ember! Kivált mikor már a lelke felébred és kérdő szemmel néz maga körül. Visszafojtott lélekzettel hallgatódzik, hogy nagy, néma kér-

Rohantam kis fekete ládámmal
a vasúthoz ... (24. oldal.)

déseire jön-e valahonnan felelet? Más nem jön, csak amit a testi szemével megláthat. És az nem ad megnyugvást.

Ekkor kezdi az ember, végre, saját magát kutatni. Honnan jön? Hova megy? Szeretné saját magát fixirozni. Talán ezért óhajtja oly vehemensen a gyermeket. A gyermekben keresi a saját maga kifejezését. És azt hiszi, hogy ezzel rátalált saját értékére, hogy ezzel igazolja a saját lételét.

Nehéz, küzdelmes munka a saját magam keresése. Ki kell hámoznom magam mindazokból a kötelékekből, melyek a pályámhoz, a társadalomhoz, ennek törvényeihez és szabáldalmihoz fűznek. Igen, külön kell választanom magam mindattól, amit emberekkel *közösen* teszek. Külön kell választanom magam attól, amim van és amim nincs: minden befolyástól és mindattól, amit szeretek. A pusztá, a kérlelhetetlen levegő-háttér elé kell állnom.

Milyen erőlködésbe, kínlódásba kerül megtalálnia magát az embernek abban a zürzavarban, amit magával hozott, amit megtanult és amit a konvenciók adtak rá! Valóságos szülési fájdalmak ezek, évekig tartók!

A pályám sokszor megtévesztett az értékemre nézve. Mikor sokat tapsoltak, azt képzeltem, hogy erős kötelékek fűznek össze az emberekkel. Úgy éreztem, hogy az embereknek szükségük van rám. Amíg ebből a képzelgésemből ki nem ábrándított az idő, addig *egésznek* éreztem magamat. Addig jó volt élni. Ezzel a csalódással kicsorbult a lelkem és nem tud többé tiszta, bátor hangot adni. Azóta kezdtem el a meghalást.

Egykor azt hittem, hogy szüksége van rám a magyar színeszetnek. Ennek a kevély hitemnek kevély bizonyosságát is adtam.

Volt Berlinben egy magyar eredetű, Selár nevű színházi ügynök. Világraszóló tekintély volt, aki csak elsőrangú művészekkel foglalkozott és a legnagyobbakkal is csak per „Kinder“ diskurált. Nos, ez a Selár tíz éven keresztül járt hozzám Berlinből, azonkívül, hogy az öccsét folyvást levelekkel küldözte hozzám. Mindenáron ki akart csábítani a német színpadra. Kinevettem. Azt mondtam neki:

— Én rám itt szükség van!

Egyszer aztán jött, leült a szobámban és azt mondta:

— Most pedig addig el nem megyek innen, amíg maga

észre nem tér. Nem a magam ajánlatával jövök, hanem a bécsi Burg-színházéval. Itt a Dingelstädt igazgató levele. Azt írja, vigyem el neki a Jászait Bécsbe. Elküldi két évre Hannoverbe a német kiejtést megtanulni, addig kapja a mostani fizetését, azután pedig a Wolterét.

Ott ült nálam az a vastag ember teljes fél napot. Kifáradtunk mind a ketten a szóharcban. Ezek voltak utolsó szavai:
— Das werden Sie bereuen.

Igaza lett. Megbántam, hogy ki nem mentem, mert a magyarok büszkébbek lettek volna rám, ha odakünt hangzik a nevem tisztelete. Itthon intendánsoknak és igazgatóknak prédája voltam. Ezek mindig csak annyi becsülést juttattak nekem, amennyit *nappali* fellépésemmel ki tudtam csikarni. Messze álltak a művészet tiszteletétől, még messzebb a művész megbecsülésétől.

Senki képzelődése nem versenyezhet az étellel. A képzelődés kifogy, az élet soha. Az én életemet, úgy, ahogyan leéltém, semmi fantázia nem merte volna kitalálni!

A jónak a sors nem engedi el egyetlen bűnét sem, mert az magában viseli a bíróját, a kínzóját.

Én annyi jószággal születtem, hogy abból máig sem bírt kifosztani az élet. Még mindig tart, bár ezerször nevetséges lettem miatta. Az emberek „művelt” osztálya síma és kellemes — kívülről, kemény és erőszakos belül, vagyis tetteiben. Én ennek az ellenkezője vagyok: Lágy szívű és alázatos, aki első halálásra mindig azt hiszem, hogy az ellenségemnek van igaza.

Egy kis felületes símitással rám adhatta volna bárki a hiányzó gyermekszobanevelést, amely a legkellemesebb, konvencionális komédiásnővé tett volna. Sohasem tudtam nappal az érzel-

Nővérenek levelét olvasta...
(26. oldal.)

meimnek kifejezést adni azért, hogy valakinek kellemes legyenek.

Paulay igazgató, amikor már barátom volt, azt mondta Prielle Kornéliának:

— Nem tudom, hányadán vagyok ezzel a Jászaival. Madách Évájáról beszélek vele, mondom neki, hogy a szerepet vele akarom játszani: nagy, gyönyörű, nehéz feladat! Azt hittem, hogy a nyakamba ugrik örömeiben, de csak nézett rám és bólogatott hozzá. Hát tetszik neki ez a szerep, vagy nem?

Nekem pedig az örömtől a torkomba ugrott a szívem. Már Éva voltam, már szerettem és megijedtem tőle. És mindebből semmit sem tudtam mutatni.

Különben rajtam minden nagy öröm nagy ijedség formájában volt látható. A nagy öröm úgy megdobbantotta a szívem, mint a nagy veszedelem vagy a nagy dicséret.

Mikor Paulay megismert és megszeretett, a színház legszebb tíz éve és ezzel életem legszebb korszaka kezdődött. Az én sikereim az övéi és a színházéi is voltak. Ezalatt játszottam Évát, Sapphót, Imogént, Elektrát, Magdát (az „Ottónban”), Medeát és Kleopatrát. Ez utóbbi után gyönyörű levelet írt Paulay: megköszönte a dicsőséget, amelyet a színháznak szereztem vele. Bécsben, írta, a híres Wolterral csak kétszer adhatták ezt a darabot, úgy megbukott: és én kassza-darabot csináltam belőle.

Paulayval jó volt dolgozni. Igaz, hogy ő mondta, ha valami újat javasoltam:

— Nem, nem szabad a fákat az égig növeszteni. De mégis hallgatott rám. Én hoztam neki „Nórát” Márkus Emma számára. Mert én csak a színházat láttam, soha barátot, vagy ellenséget. Mikor Justh Zsiga megismertette velem Ibsent, rohantam Paulayhoz a „Nórával” és „Borkmann”-nal. Megkértem, hogy „Nórát” elküldhessem Reviczkynek Arcóba, hogy ő fordítsa le. Így is történt. Ez volt Reviczky utolsó munkája.

Színészi öntudatom első lélekzetvételét Szigligetinek köszönhetem.

Olvasópróbánk volt „Iskarióth”-ból. Én Magdolnát játszottam. Szigligeti mellett ültem. Szerepemet már otthon, az első olvasásra, magamba szívtam, annyira, hogy az olvasásánál már a szárnyára kapott a szöveg és magamról megfeledkezve röplöttem a könnyű verseken. Már Magdolna voltam. Mégis észrevettem, hogy Szigligeti, amint a szöveget kíséri az olvasásom alatt, apró vonásokat húz bele. Odapillantok és látom, hogy az én egész nagy elbeszélésem ki van húzva a szövegből és hogy most az egészet visszahúzta. Nekem adott igazságot, első meggyőződése ellenére. Folytattuk az olvasópróbát és egyikünk sem tette szóvá, ami történt. De ez a néma jelenet volt életem legszebb pillanata! Ébredő öntudatomnak gyönyörű diadala.

Hamar vége lett a boldogságos szép Szigligeti-időszaknak. Szép halála volt: hirtelen szívbaj ölte meg. Csak megrogytak a térdeim, mikor egy reggel a púpos szerephordó Jancsi hírül hozta, hogy az éjjel meghalt. Mintha megéreztem volna, hogy mit vesztettem. Ha ő életben marad, nem lett volna belőlem a veszett hírű: keserű Jászai.

Ő volt az egyetlen igazgatóm, aki megértően bánt velem. A művész szemével nézett, szenvedélyes kitöréseimben is gyönyörködött, mert érezte, hogy azoknak mindig igazság a forrásuk. Mikor panaszkodtak rám, hogy az a Jászai mindent kritizál, azt felelte:

— Kritizálhat, mert magát kritizálja a legszigorúbben.

Még távol voltam lelki és testi erőm teljességétől, mikor Paulayt elvesztettem. Ettől számítva húsz esztendeig úgyszólván számotvető szerepet nem adtak. A közönség ezt észre sem vette, mert a régiekből csináltam magamnak ünnepeket.

Szerepeim mindig a próbáim alatt tisztultak le a seprűjök-

Volt ott Budán egy rémem...
(27. oldal.)

ről. Ezért voltam én telhetetlen a próbákban. Mindig kész alakkal mentem a próbára, de amint megszólaltam, mindent nyersnek éreztem. Úgynevezett „felfogásról“ fogalmam sem volt. Mikor Beöthy Zsolt *Imogén* után azt írta: „Mi más felfogással mentünk a színházba Imogenről és ez a színész nő nemcsak lerontotta azt, hanem meggyőződött a maga felfogása helyességéről“, — megdöbbsentem a „felfogás“ kifejezéstől. Hiszen nekem semilyen felfogásom nincs. Mi lehet ez? Én egészen egyszerűen csak Imogen vagyok és eszerint beszélek és cselekszem.

Csodálkozással, később útalattal hallottam, amint emberek „a nagy síró jelenetemről“, vagy „a nagy kacagó jelenetemről“ beszéltek. Nekem a jelenet, a hatás sohasem volt cél.

Az én *Medeám* és *Elektrám* azért volt szép és igaz, mert fájt nekem az ő haragjuk.

A harag nekem mindig fájt. Valóságos testi rosszulletet okozott. Mintha valami idegen, ellenséges elem esett volna belém, amelyet ki kell vetnem, mint a folyónak a beleesett szemetet. A harag homályosította el a fiatalságom szépségét. Minden igazságtalanságért haragudtam és kínlódtam. De szégyenlettem volna egyetlen komisszágon szemet húnyni. Büntársnak éreztem volna magam.

Mennyire megnehezítik az emberek életét azzal, hogy gyermekkorában az igazságra tanítják, ahelyett, hogy a látásra tanítanák. Mennyire becsületesebb az a perzsa, aki úgy ajánlja fiát a másiknak, hogy: „Fogadd fel barátom, mert ez a gyermek úgy hazudik, hogy még engem is becsap!“ A mi erkölcsünk azonban: szemfényvesztő hazugság, amely lassankint a kiábrándult hívőt mindennap a kínpadra húzza.

Az én életem legnagyobb szerencsétlensége volt, hogy az igazságot mint az élet mindennapi járandóságát követeltem. Ezzel aztán terhükre váltam az embereknek: kerültek és meggyűlöltek érte.

Én fegyvertelenül álltam az élet iszonyú harcában. Velem szemben mindenkinek a kezében volt a hazugság és a kapzsiság fegyvere. Engem mindenki kifosztott, kihasználta, rászédett és megsebzett.

Akit az emberek igaz ismeretében nevelnek, aki nem vár

az emberektől mást, mint ami a „lényegük“, annak az élet mulattató színielőadás. Nem, az igazság nem az élet természetes járandósága, mint a levegő és a napfény.

Az emberek engem erősnek és keménynek tartanak. A külsőm és modorom után ítélnék. Az igazság az, hogy érzékenyebb és alázatosabb szívet soha nem találtam az enyémnél. Az alázat és a hála a lelkem lényege. Ezt belevittem a színészetembe is: mint a szegfű magával hozza az illatát.

Az én *Elektrám*, ahogyan én játszom, a legmeghatóbb naiva minden naiv szerep közt.

Mennyi élet, mennyi dicsőség és boldogság termett nekem Elektrából! Elektra nélkül üres maradt volna az életem.

Csodálatos volt mindjárt az első előadás. Nem volt egészen telt ház és mindenki csak tisztességet várt, de nem anyagi sikert. A közönség már az első és második felvonás után szokatlanul élénken viselkedett. A negyedik felvonás után pedig, mikor kitapsoltak, nem értettem meg, hogy mi történt: a közönség felugrált, kiabált és integetett. A lárma oly nagy volt, hogy ijedten kérdeztem Nagy Imrétől, aki Orestest játszotta:

— Az Istenért, mi történt? Mi ez?

— Ez — felelte Nagy Imre —, ez, barátnőm, harminc előadás.

Lett belőle hatvan a Nemzetiben és az egész országban kétszáz.

A második előadás után elküldte Paulay a színház nézőterének tervrajzát: rajta minden hely áthúzva, azaz eladva. Paulay a következőt jegyezte rá:

Mint a Nemzeti Színház történetében páratlan esetnek tanújele, a levéltárba teendő. Az előadás napján semmiféle jegy nem volt kapható és a pénztár egész nap zárva volt. Paulay Ede sk.

Piros színpadi cipőmet
feketére subickoltam...
(27. oldal.)

E tervrajznak másolata íróasztalom fölött függ berámázva. Ez az én nemesi oklevelem.

Nemzeti színházi tagságom legelején történt. Az idegláz kínozott és éppen próbán voltam. Úgy rázott a hideg, hogy a fogaim összeverődtek. Elbújtam a színpad hátterébe, összekuporodtam egy lépcsőn és beburkolóztam egyetlen téli ruhámba, egy bolyhos sálba. Egyszer csak hallom, hogy Szigligeti keres. Amint meglát, odaül mellém, hogy más ne hallja, amit mond.

— No, asszonyka, csak nem beteg? Ne legyen ám, mert éppen azt jövök kérdezni, van-e bátorsága egy nagy küzdelemre?

— Nincs, most nincs — siettem válaszolni.

— Pedig kell, hogy legyen — mondta a drága ember. — Nézze, itt van egy szerep, Antigone. Én azt akarom, hogy maga játssza, de Gyulai Pál Felekyné pártján van. Nagy harcunk lesz!

A szerepet én kaptam. Igen könnyűnek tetszett, csak egy mozdulat iránt voltam kétségben: és ez volt az egyetlen szerep egész színészi pályám alatt, melyet, mielőtt játszani mentem, megnéztem — a tükörben. Megnéztem, mert nagyon merésznek találtam, hogy a fejem felett összecsapjam a kezem. Tanulás közben az indulat parancsolta ezt a mozdulatot. Mikor megcsináltam, megijedtem tőle. Játék előtt visszamentem a tükörhöz és abban néztem meg, hogy megcsinálhatom-e? Természetes, hogy megcsinálhattam, mert a szerepből született, tehát: *szükség volt rá.*

Azontúl mindig megbízom a szerep sugallta, belülről születő mozdulatban.

Én *kívülről* soha nem cicomáztam a szerepeimet. Ezért nagyvonalúak voltak, nem részletmunkák. Egységesek, azaz: következetesek.

Antigone egyik előadására lejött Laube, a Burg-színház igazgatója egy Wewerka nevű, csodaszép színésznőjével. Szigligeti hírül hozta, hogy Wewerka a páholyban így kiáltott fel:

— *So muss man Antigone spielen!*

Elbámultam. Hát máskép is lehet? Vajjon hogyan lehet az a máskép?

Sok év múlva azután voltam a Burg-színházban és láttam a másképent. A híres Woltert néztem meg a *Téli regében*. Hermionet játszotta. Tehát ez volt az a máskép. Nem bírtam az előadás végét kivárni, pedig a Mitterwurzer-pár feleséges volt. De Wolter: tűrhetetlen csinálmány. Szegény, vértelen, hamis csinálmány.

Antigone volt az én színészetem alfája és Elektra az omegája. A többi e közé a kettő közé esik. Mikor Antigonet először játsztam, egyetlen felkiáltásból állt a bíráló: „Ez a színésznő kothurnusban született!”

Úgy látszik, ez határozott további színész-sorsomon. De mi lehetett az a kothurnus, amiben én születtem, ott Ázárón, abban a földes szobában? Ha a drága jó Szigligeti tudná, gondoltam magamban, hogy én azt sem tudom, miben születtem, bizonyosan nem merte volna rábízni ezt a szerepet.

Édes Brockhaus! Talán a legszebb napom volt az, amelyen téged felfedeztelek.

És mikor megtudtam a kothurnus értelmét, akkor rájöttem, hogy az nem a görög színészek által felkötött toldalékszizma és nagyfejű álarc, hanem az a lelki képesség, hogy a velünk és körülöttünk történő eseményeket *szélesebben* tudjuk látni és hogy a dolgoknak a kelleténél nagyobb fontosságot tudunk tulajdonítani. A nép úgy fejezi ezt ki, hogy: mindennek nagy feneket kerít. Nos, ez volt az én apám. Akkora feneket kerített minden dolgának, hogy mikor egy szál leszakított piros szegfüért meg akart büntetni, előtte való nap velem áztatta be a kötelet, amellyel másnap bezárt ajtók mögött véresre verte a meztelen testemet.

Ez akkora kothurnusa és páthosza a felfogásnak, hogy századik dilúciója is elég egy tragikának hozományul a színpadra.

A páthosz, a kothurnus is veleszületik az emberrel, mint az orra formája s a szeme színe.

Egyszer egy parasztasszony küldött utánam olyan üdvözlötet, amely a legnemesebb páthosz volt. Kővágóórsről

indult el a dereglyénk vissza Boglára. Körmendiné ottmaradt a parton. Amint visszanézek, felemeli vállból a két karját és háromszor meglendíti felém! Ez olyan szép volt, hogy könny szökött a szemembe tőle. Nem tudom, eltalálom-e ezt a mozdulatot *Az arany ember* Terézájában, amelybe beleillesztettem.

Ó, szép Imogen! Mily boldogság volt tebenned élni! Soha többé nem fog téged játszani úgy színésznő, mint én, mert senki úgy nem szerethet, mint én szerettelek.

És olyan szép voltam benne, hogy mikor elkészültem az öltözködéssel és végignéztem magam a tükörben, odakiáltottam Lendvainénak:

— Ilka! Nézd, milyen szép vagyok!

Ó, szép Imogen! Gyönyörű volt egymásban élnünk, úgye?!

Nem csodálkozom, hogy Beöthy Zsolt azt írta akkor: „Jászai Mari ma nemcsak a saját homlokára, de a Nemzeti Színházéra is egy fényes csillagot hozott le az Égről!”

A bécsi Medea-előadás lealázó módon kezdődött. A vonatonál a bécsi színészkiállítás elnöke: Marquis de Caux úgy fogadott bennünket, hogy megbiccentette a fejét, elvett egy szelet papirost a titkárától és arról leolvasott öt francia mondatot. Még Paulayval, az igazgatóval sem fogott kezét. Egy fejbiccentés és otthagyt bennünket.

Az előadás előtt kimentem a Praterbe sétálni. Ott elfogott a színház igazgatója, Jauner és könyörgött, hogy mondjak le az előadásról. Medeával Bécsben nem lehet sikerem, hisz itt ezt a szerepet a világ legnagyobb tragikája, Wolter játssza. „Egy kis rosszullét, egy fejfájás és meg van mentve” — mondta. Nyugodtan feleltem:

— Köszönöm a jóságos aggodását. Ha Wolter jobban játssza Medeát, mint én, akkor csak az igazság diadalmaszkodik, ha én belebukom.

Nos, a másik felvonás végével kezdek vetközni, hogy fekete ruhámba visszaöltözzem, berohan Paulay, kézenfog, rohan velem a függönyhöz és kitaszigál. Olyan lárma és hadonászás fogadott, hogy ünnepléshez szokott színész

létemre is megijedtem. Ré-
mülten kérdeztem Paulayt:
Mi történt, az Istenért? Ő
nevet és visszalök a közönség
elé, még vagy hússzor. Ekkor
már láttam, hogy mi történt.
A Burg-színészek előttem
ültek, Wolterrel az élükön és
úgy tapsoltak és sírtak, hogy
a közönség őket nézte.

Végrebementem az öltözőbe.
Megint csak beront Paulay:

— Kapjon magára valamit,
a marquis jön, az elnök!

A vasúti fogadtatás villant
az agyamba. És mosolyogtam.

Édes volt az a nemes elég-
tétel, amit az a nagy úr hozzá-
méltó őszinteséggel adott. Mi-

előtt kezet nyujtott volna, lehajolt oly mélyre, mint a
kezem leért, és soha, sem azelőtt, sem azóta nem tapaszt-
alt hódolattal csókolta azt meg. Azután így szólt:

— Most küldtem be a koszorúért a városba. Kérem,
fogadja el hódolatom jeléül, bár későbben érkezik a kelle-
ténél. De nem tudhattam, hogy a színművészet imperatri-
ce-át fogom önben üdvözölhetni.

Még benn volt a marquis, mikor jöttek a bécsi színésznők.
Az egyik a szoknyája alját hozta tele rózsákkal és úgy
öntötte elém, mint egy oltár elé.

Másnap délelőtt, mikor próbára mentem, Stella Hohen-
felst és Baudiust találtam az Imperial előcsarnokában.

— Mit csinálnak itt a hölgyek ilyen korán? — kérdeztem
tőlük, mikor felkeltek és elém jöttek.

— Wir haben auf Sie gewartet, hohe Frau! — felelték.

A marquis úr óriási babérkoszorúját elvittük Grillparzer
síremlékére. Egész Bécs, egész Magyarország zengett a
diadalomtól!

Fehér fejkötős asszonyok óriási
vörösréz kannával... (29. oldal.)

Van a Szépművészeti Múzeumban Zügelnek egy képe:
rekkenő hőség, a nyáj elfeküdt, a juhász nincs sehol. Csak

egy kutya néz maga elé, aggodalmas felelősséggel terhes nézéssel, összeráncolt homlokkal. A szügye remeg az izgalomtól, két első lába nekifeszül a földnek és egész testén a buzgalom, az aggódó kötelességérzet vibrál. Csak ehhez az egy lényhez tudom magam hasonlítani, ehhez a hű juhász-kutyához. Ó, én szegény, remegőszívű, sárgaszemű kuvasz.

Ez a megfeszülő kötelességérzet parancsolta azt is, hogy magyar mesterembereket *neveljek*. Minden színpadi ruhámat, sőt színpadi ékszeremet is magyar mesteremberrel csináltattam. Nos, akkor érdemeltem ki a martirok koronáját! Megundorodtam a magyar mesterember legtöbbjétől. Nagyszájú, elbizakodott, pipától bűdös, tudatlan, türelmetlen, nem tanítható. Elvállal mindent és fitymál mindent: szöveget és képet, amit eléje rakok. A szájával úgy tudja, mint aki abban nőtt fel. Bele is fog mindenbe és elszabja a szöveget, feldarabolja az ékszereknek való rezet és tönkreteszi a meghozatott köveket. És mikor eljön a főpróbák ideje és én testbenlélekben kifáradva, lihegve rohanok mindsűrűbben a műhelybe, akkor elbujnak, megszöknek előlem, és én a műhelyben szétszórva látom odavitt hozzávalóimat. És a család, aki nézi kétségbeesésemet — rejtkehelyről maga a gazda is —, vigyorogva mondja az egyik inasnak: „Menj, hozz egy konflist a nagyságának, hogy elvihesse a holmiját.“ A vége az lett, hogy *Hamlet* Gertrudjának kigyöngyözött fejkötőjét magam csináltam meg képek után és hogy az utolsó órában Kleopatra ékszereit Párizsból hozattam meg.

Cikket írtam: „*arról, amink nincs*“, az iparunkról. Tanítani akartam mesterembereinket és az eredmény az lett, hogy bolondot csináltam magamból. Valóságos „színház“ voltam a mesterembereknek és az inasainak, előbb képeimmel és magyarázataimmal, utóbb tehetetlen dühömmel és kétségbeesésemmel.

Sokat szenvedtem amiatt is, hogy színházunk vezetői lelkiismeretlenül és mohón importálták az idegen darabokat. Oktalan, botor öngyilkosságot láttam abban, hogy sutra vetjük saját szellemi termékeinket és helyette francia bűn-
virágokat ültetünk a nemzeti színpadra.

Nekünk is van Racine-ünk és Corneille-ünk. Vörösmarty szép regedarabjainak a nyelve semmivel sem alábbvaló a

Racainénál. A Comedie Française-ben sem adják Racine-t a tárgyáért, hanem a zengő nyelvéért.

És mekkora veszedelemben forog Budapesten a mi nyelvünk! Ellaposodik, elszegényedik, elveszíti eredetiségét. Mennyire szükség volna arra, hogy a színpadról folyton nemesítsék és felfrissítsék.

Vörösmarty, Kisfaludy, Szigligeti és Jókai darabjait is kellene adni a nyelvük szépségéért. De nem harmadfél próba után, szereptudatlan és rongyokban, mert csak magyar darabok, hanem szeretettel és áhítattal, *mert* magyar darabok. Ó ostoba, műveletlen ripőkök és hazaárulók, akik az

egereknek és a patkányoknak engedik oda a haza kincsét, a nemzet oltárát, amelyen idegen fércművekkel áldoznak, mert ezek behízélgő hangon szállnak le közibük az utca színvonalára.

A Nemzeti Színháznak kötelessége, hogy fáklyavivő legyen. Fel kellene emelnie magához a közönséget, nem pedig leszállnia hozzá.

A „modern“ rendező azt mondja: közelebb akarom hozni Shakespeare-t a közönséghez. Én azt mondom: közelebb akarom hozni a közönséget Shakespeare-höz. Fel akarom emelni a közönséget Shakespeare-höz.

És a modern rendező leintimizálja és elpolgáriasítja Shakespeare-t. Ahelyett, hogy a monumentalitását tartaná épségben.

A pályatársaknak a színpadon kívül sohasem volt semmi mondanivalóm. Mintha ezer mérföld választott volna el tőlük, oly idegen voltam közöttük.

Nagy Imre sem szeretett, mert érezte, hogy kevésre becsülöm a színészetét. Gyönyörű adományaival, nagyszerű

Kiegyenesedve szembenéztem velük ... (30. oldal.)

külsejével és muzsikahangjával éppen csak hogy elmondta, vagy legfeljebb elszavalta a szerepeit, minden alakítás nélkül. Mindig ugyanaz az Isten áldotta, gyönyörű szép Nagy Imre volt a színpadon, külön magának, s a partnere nem létezett ránézve. Megragadta a kezemet, a középre rohant a sűgő elé — pedig mindig tudta a szerepét — és ott kiszavalta mondanivalóját a közönségnek. Semmi kontaktus a társával. Soha egy szembenézés, egy szembefordulás nem tette közvetlenebbé a játékát. Olyan levegőbenjáró *színpadi* színész volt. Mellette mindig egyedül éreztem magam a színpadon.

Lukrécia Borgiában arra kértem, hogy ne a félkaromnál fogva rántson előre, hanem fogja meg mind a két karomat, fordítson maga felé, nézzen a szemembe és úgy kérdezzen. Erre kitört a dühe:

— Kegyednek semmi sem tetszik, mindent kifogásol. Gyűlöli is az egész társulat!

Jaj! Hogyan fájt ez! Gyűlölnek, holott alázatos szívű és igaz vagyok. Azt hittem, mindenki, aki a színpadon él, úgy él annak, mint én. Én nem láttam a színpadon túl soha.

Még ma is rosszul érzem a gyomrom, ha eszembe jut, mikor egyes kollégák délfelé már kapdosták ki az óráikat, hogy az ebéd elromlik. Undorító volt. Egyszer már nem bírtam magammal és megkérdeztem tőlük:

— Az uraknak még más hivataluk is van? Vagy talán a földbirtokaikra sietnek?

Hát persze, hogy ilyenekért meggyűlöltek. Én pedig sohasem mertem kérni tőlük egy „ismétlést“, mert félttem a gyűlölködő pillantásaiktól és az olyan megjegyzéseiktől, amikkel Gyenes egyszer kedveskedett:

— A nagy buzgalom rendesen a tehetségtelenek tulajdonsága.

Hát még mikor egyszer véletlenül kihallgattam két kolléga beszélgetését! Megosztottak, hogy: a következő előadásokon én mondok le, a jövő héten pedig te. Mert hát mulatni vagy vadászni akartak.

Nem, ezek nem voltak művészek. Még csak művészet-szeretők sem.

Nagy Imre legszellemebb vicce az volt, hogy megtöltött egy negyedakós hordót tokaji borral, felült vele három hordár társaságában egy fiakkerre és felhajtattott a Sváb-hegyre, a felesége, az angyali jóságú és szépségű Benza Ida villájába.

A drága nagy művésznő el volt ragadtatva a férje zsenialitásától. Mikor nagynehezen elcsalta Olaszországba, csak úgy tudta házsártos unatkozását enyhíteni, hogy Rómában lement a pincekonyhába töltött káposztát és csirkepörköltet főzni.

Nagy Imrét túlságosan megáldotta a természet azzal, hogy elkényeztette. Nem került fáradságába elsőnek lennie a színháznál, azaz: első szerepeket játszania. Őt is a szerepek tették színésszé, mint annyi mást, akinek megvan hozzá a külseje.

Szegény Nagy Imre! Nem talált magának dolgot a világban, hát itthagya. Pedig kevés embernek szavát hallgatták annyian és olyan örömet, mint az övét, habár csak a más gondolatait mondta is el.

Szegény Imre! Nem tudta megbecsülni a szerencsáját, mert sohasem küzdött érte. Neki a sors olyan édesanyja volt, akiről azt szokás mondani, hogy majomszeretettel becézi a gyerekét. Minden javával elárasztotta, s csak egyre nem tanította meg: a küzdelemre. Az első összecsapás fegyvertelenül találta.

Pedig egész arzenált kovácsolhatott volna magának a sorsadta kincsekből és meghódíthatta volna vele a világot. Gyönyörű alak, behízlgő, dallamos és mégis férfias hang, nemes és kellemes arc és minő szem!! Mélyrenéző gyermekszem, amely apostolt csinálhatott volna belőle, apostolt, akit seregestől követ ifjú és öreg, férfi és nő. De ő ezzel a szemmel nem

...és vasaltam... (32. oldal.)

tekintett a távolba, sem a magasba, sem a mélybe. Ezért nem tudott farkasszemet nézni az étellel.

Ne örüljön senki a könnyű sikernek. Ez alatt szétmállik az ember energiája.

Olvastam egyszer, hogy az őserdőkben, ahová szél, vihar nem hat, az óriás fákat egyetlen ember képes kidönteni, mert gyökereik a föld színén szaladnak szét.

Nagy Imre sem harcolt soha a szelekkel, sohasem fejtett ki erőt, hogy megkapaszkodjék.

A legszebb, a legjobb, a legtehetségesebb művésznő önként hullott az ölébe, a lábaihoz: a bájjos, a nagylelkű Benza Ida. Hogy imádta! Hogy szolgálta! Éppen így hódoltak neki a szerepei. Veleszületett jóízléssel elmondta őket és mindig tetszetős, mindig kellemes volt.

Mindig első szerepeket játszott. És ez oly természetes volt: ő első színésznek született. Ezt érezte és éreztette.

Gyermekszemei elcsodálkoztak, mikor a sors első gorbáb látogatását tette nála betegség alakjában. Dühös lett: egyszerre le akarta rázni a betegséget. Mértéktelenül használta az ópiumot és más kábítószereket és ezzel idegrendszerét tönkretette. Amúgyis gyöngé akarata végkép felmondta a szolgálatot. Egyik szerepét a másik után adta vissza. Ez a színésznél haldoklást jelent.

Miután lehullatta magáról a szerepeket, meghalt, mint Kleopatra, mert hasonlóan ahhoz, nem bírta megérteni, hogy az önkéntes hódolat megszűnt. Nem értette meg, hogy a sors nem rabszolgája többé, hanem ellensége, akitől naponként ki kellene harcolnia a javakat.

Mint erénye, bűne is passzív volt. Lenézte, fumigálta a pályáját. Lemosolyogta, lekicsinyelte azt, aki rajongott érte. *Leereszkedett* a szerepeihez, mint valami grand seigneur egy-egy színészhez. Neki ez is jól állt. A színház többi férfitagjainak azonban, akik őt ebben is majmolták, már kevésbé állt jól. Sport lett lemosolyogni azt, aki a próbákon úgy játszik, mint este a közönség előtt. Ellenszenves lett az, aki egy jelenet ismétlését kérte. A férfiak türelmetlenül nézték az óráikat és ezzel kényszerítették a többieket arra, hogy szerepeiket elhadarják.

Ez a métely, valamint a foghegyről való beszéd Nagy Imrétől ragadt a férfiakra. Ez az ő nagy bűne.

A valóban *első*, a valóban nagy színész: Szigeti József volt. Szép és jó őt elgondolni. Ha őt nem ismertem volna és külföldön nem jártam volna, nem lenne mértékem a színészi nagyság megmérésére.

Nem volt hozzá hasonló sem angol, sem német, sem francia színpadon. Teljes volt. Az élet volt.

Lear királyban harminc évig játsztam vele együtt Gonerilt: egyetlen-egyszer sem maradt száraz a szemem az ő búcsúszavánál. Ó, feledhetetlen gyönyörűségek!

Menenius, te kedves, fölényes, nevető bölcs! Zuboly! Te buzgó mesterember, akinek súlyos léptei alá írta Mendelssohn a zenéjét. Te bájos, lelkes állat, aki roppant jóakaródban vastag öklöd egyenkint kilökött ujjain számlálad meg Pirusus három „jaj”-át. De csak titokban, hogy az „uraságok” észre ne vegyék.

Gyönyörű, nagyemlékű művész. Igaz voltál, természetes és közvetlen: mert minden szavad a szívedből jött. Ha egy pillanatra hasonlónak éreztem magam hozzád, ez büszkévé tett és boldoggá.

Köszönöm még ma is, köszönöm a sírodnak is azt az egy tanácsot, melyet, úgy futtában, adtál a Nemzeti Színház udvarán:

— Annak a *legfelső* embernek beszélj, ott a karzaton. Ha az megért, a többi közbeneső bizonyosan megért.

Szigeti József öccse: Imre, az udvaron kedves, tüskésnyelvű, baráti szolgálatokra kész, a színházért ingyen dolgozó, kíváncsi, jókedvű kolléga volt. Örömet villogtatta nagy vérpiros szájából hófehér fogait. A színpadon nagy bátyjának torz másolata, élet nélkül.

Prielle Kornéliával tíz esztendeig egy házban laktam és úgy váltunk el, mintha tízszer találkoztunk volna. Okos, hideg, szőke oláh volt: Prill. Ő szerette magát francia származásúnak mondani. Finom apró kezei és lábcskái voltak, rossz fogai, semmi haja és szívtelen, formátlan szája. Se jót, se rosszat nem tett senkinek. Kedves, kellemes társalgó volt. Ötletes is. Hideg, kék szeme örökké kifejezéstelenül nézett.

Igen jó színésznő volt. Exakt, tiszta alakításokat adott. Volt benne találékonyság.

Sokat voltunk együtt a tíz esztendő alatt és ő taníthatott volna, ha lett volna szíve hozzá. Én huszonöt, ő hatvanéves volt és előttem a legnagyobb tekintély. Minden új szereppel hozzá mentem. Meghallgatta és soha egyetlen kifogást sem tett.

Érdekesen tudott beszélni a régiokról. Petőfiről csak annyit mondott, hogy nagyon pipaszagú volt és hogy ő nem vette komolyan az udvarlását.

Ez az okos, hideg, kimért teremtés egyszer pofonvágtatta Felekynét a színpadon, abban a pillanatban, amelyben ki kellett lépnie a jelenésére. Abban az időben Radnóthfáy intendánssal volt jóbarátságban, amit Felekyné irigyelt tőle. Ezen az estén is összeszólalkoztak, előadás alatt, és Felekyné számíttva arra, hogy Priellenek azonnal ki kell lépni a közönség elé, azzal fejezte be a marakodást, hogy odasziszegte neki:

— Görcsös Radnóthfáyné!

Erre Kornélia pofonvágtatta és ugyanabban a pillanatban mosolyogva lépett a közönség elé.

Ebben az időben ment férjhez másodszor elvált férjéhez, a bájos Szerdahelyi Kálmánhoz. Fájdalom, ez a legbájosabb úr, akit valaha színpadon láttam, egy évre meghalt negyvenegy éves korában, szívbajban.

Szerepeit ketten örökölték: a nagytehetségű, komoly művész Halmi Ferenc és Náday (Navratil) Ferenc. Ez az utóbbi akkor volt elemében, ha a lábával a fülét vakarta. A színpadon mindig a röhejre dolgozott.

Egyszer a színház udvarán kivett a zsebéből Navratil úr egy parányi csomagot, kibontotta és felháborodással panaszkolt el, hogy egy pár fehér kesztyűt kellett vennie, mert ezt nem ad a színház.

Ez akkor történt, mikor én éppen Lukrécia Borgia aszszonyt ruháztam ki, bíborral és bársonnyal, arany- és ezüsthímzésű ruhákkal. A saját zsebemből. Kétezer forintot költöttem rá, háromezerhatszáz forint évi fizetéséből és heteket időből, gondból és a saját kézimunkámból. Ugyanekkor a férfiak teljes ruhákat kaptak a tragédiákra.

Én a szerepeimnek csak háza, raktára és alázatos cselédje voltam. Magam csak a szerepeim hulladékaiból éltem!

A Feleky-pár a jubilálásban volt nagy. Hihetetlen, hogy mennyi jubileumot kibírt ez a pár! Külön-külön a huszonöt-éves színészi jubileumukat, ismét külön-külön a nemzeti színházi tagságuk jubileumát ünnepelték, Budapesten és a vidéken, továbbá a harmincöt- és a negyvenéveset itthon és a vidék számtalan városában. Összesen tizenhat jubileumot ültek Budapesten és megszámlálhatatlant a vidéken. Ezeket mind maga az asszony inszcenálta, természetesen az ajándékok kedvéért, amelyeket a közönség, valamelyik jóbarát kezdeményezésére, kénytelen-kelletlen mindig csak összeadott. Volt is látszata, mert mikor a Városligetben azt a szármalmas kis színészkiallítást rendezte valaki — melyen az én Ember Tragédia-képeim voltak összes kiállítani valóim —, a Felekyék színpadon kapottkincsei egykülön szobát töltöttek meg.

Feleky pompás színész volt, erős, jellegzetes egyéniség. Kemény, férfias minden szentimentalizmus nélkül, igaz, erős, minden színpadiasság nélkül. Ha felesége a papucs alatt nem tartja: jó ember és jó pályatárs is lett volna. Ehelyett azonban a felesége buldogg-kutyája volt. Akire az ráuszította, azt torkonragadta minden irgalom nélkül.

Ha visszanezék az idejövetelemre, meg-

Lobogó hajjal, fantasztikus fehér bő ruhában léptem a közönség elé... (33. oldal.)

döbbenek a csodálkozástól, hogy darabokra nem tépett az élet. Hogy össze nem morzszolt az irigység és a gyűlölet, amely már ismeretlenül tátott torokkal várt itt reám. És én olyan gyanutlan, ártatlan bambán léptem a vadállatok közé, mint valami bízó, a rosszat nem ismerő, tisztaszívű gyermek. Telve alázattal és bizalommal.

Azt hittem, hogy azért hoztak ide, mert szükség van rám. Mint ahogy szükség volt rám Kolozsvárott, ahol minden drámában és vígjátékban játszottam és ahol protekcióról szó sem lehetett, mert a színház egészséges talajon állt: az igazgató zsebe vallotta kárát, ha nem jól ment.

Gertrudis után eljátszották velem a *Haza* című darabban Dolorest. Minthogy előttem ezt a szerepet Felekyné játszotta, a férje (Alba herceg) úgy bosszulta meg magát rajtam, hogy nem adott végszavakat. Bele akart sütni a szerepembe.

Igen, a férfit mélyebbre süllyeszti a színészet, mint a nőt. A nőt fel is emeli annyira, amennyire tanulni képes. A színésznő nem csal és hazudik annyit, mint a polgárasszony, mert nem kénytelen vele. Megkeresi a pénzét, nem függ a férjétől és így nem hazudik neki: ha nagyon kényelmetlen neki, hát kidobhatja, hisz a botrány nem árt neki.

Alig hogy az ember észbekap ezen a világon, s megismeri magát és az embereket, — már itt az élet vége.

Vajjon többet ért volna-e az életem, ha valaki korán megtanított volna az emberek ismeretére és a velük való bánásmódra? Hiszen akkor meg azzal telt volna el az életem, hogy az emberek kedvét keressem! Mégis csak méltóbb volt a könyveimnek udvarolnom. Ezek tudást adtak cserébe és felemeltek arra a látókörre, ahonnan nyugodtan nézem a hazugok tülekedését.

Szerettem a könyveket és kíváncsi voltam mindenikre, mint a szerelmes a szeretőjére.

Gyönyörű élet volt az enyém, alig éltem a földön. A tehetségem szárnyai felemeltek és vittek mámorból mámorba. Minden játékom diadal volt. Csak ma látom, milyen kiváltságos életet éltem. Eddig azt hittem, hogy mindennek úgy kellett lennie, amint volt és hogy az én életem, a lelkem

telisége, gazdagsága, természetes valami. Ma tudom, hogy minden bennem s rajtam rendkívüli volt és kivételes.

Mikor a színészet a nemzetet szolgálta, a kezdet kezdetén volt, a „nemzet napszámosainak“ korában, akkor az élére állt a legtehetségesebb színész és az vezette a többit, mint természetes vezér. Ma, a „halaadás“ korában, mikor a kultúra dühöng a hazában, ma egy tökfilkó is elvezetheti: a régi, gyalogos, éhező-fázó színészek között legfeljebb lámpagyújtogató lehetett volna.

Szigligeti óta az Úristen egyre apróbb likú rostából potyogtatja az igazgatókat a nyomorult, árva Nemzeti Színházra.

Szigligeti író volt. Jó darabokat írt a maga idejének. Őszszeillettek: az ébredő színházközönség és a tisztaerkölcsű, kedves, szépen megírt színdarabok. Ezek mindig a közönség felett jártak és szent céljuk az volt, hogy a közönséget az ő magasságukba emeljék.

Ha meghagyták volna a színházat természetes fejlődésében és nem fessegették volna szét a bimbóját erőszakkal kinyílt virággá, akkor a fejlődés természetes rendjénél fogva nevelt volna magának írókat és színészeket. Mi azonban túlérett civilizációk importált virágait ültettük abba a talajba, amelynek első megmunkálását Szigligeti végezte. A francia bohózatokkal és házasságtörő szalóndrámákkal a magyar író nem tudott versenyezni. Letette a tollat. Ha nem tette le: akkor átplántálta a párizsi bulvárok parfümös levegőjét a pesti utcákra, amelyek akkor épültek. Csiky Gergely ügyessége hamisította meg évtizedekre a magyar társadalmi drámát. Ebben a drámában a magyar szón kívül semmi sem volt magyar. A magyar irodalom fájának már a törzse itta be az idegen mérget: virághajtásig el sem jutott.

Nevetésben tört ki az emberek döbbnete ... (35. oldal.)

Szigligeti után Paulay alatt, amennyit nyert a színház anyagilag, annyit veszített irodalmi színvonalából. Mint igazgató, egyetlen célja volt: hogy a hivatalnok-minisztériumot elkápráztassa a telt pénztárral. Ő hozta a színházhoz az első érzék-birizsgáló bohózatot.

Ebben a Paulayban még volt tisztelet a színház színvonalára iránt. A pénzhajsza közben meg-megállt egy Oreszteiánál, Sapphónál, Medeánál, Az Ember Tragédiájánál és Nóránál. Ahogy öregedett, úgy nőtt határozatlansága és aztán már csak a teli pénztárban látta állását biztosítottnak.

Aki Paulay után következett, ennek a nevét sem írom le. Az ő igazgatása alatt hívtak meg Berlinbe vendégszerepelni. Felmentem hozzá a levéllel a kezemben és kértem, küldjön ki bennünket három darabbal. (Stuart, Medea, Elektra.) Elutasított. „A színház nem foglalkozhatik ilyesmivel!“ felelte.

Egyetlen sikerem volt ennek utóda alatt a *Lady Windermere legyezője*-ben. Milyen pokolian rossz előadás volt. A darab utasítása szerint nekem hátul középről kellett volna „bevitörlnöznom“ (she sails in, ez az instrukció), ehelyett egy szűk oldalajtón csúsztam be oldalvást, egy bútorokkal anynyira túltömött szobába, hogy alig tudtam benne mozogni. És ez a Lingl bútorai miatt történt, melyekről Kiss József költő lapja két számában is megírta, hogy egyedül azokért érdemes bemenni a színházba, mert többet érnek, mint a darab.

Én magam is szóban és írásban sokat küzdöttem a Nemzeti Színház igazgatói ellen. Egyre-másra írtam a leveleket a kegyelmes és méltóságos uraknak.

Íme, a sok közül egy (kinek írtam, kiről, már nem tudom):

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

Kegyelmes Uram!

Azt a nagy távolságot, amely engem Kegyelmességedtől elválaszt, azzal az áhítattal hidalom át, amellyel most Hozzá szólni fogok.

Lelkem-testem ünneplő tisztába tettem. Úgy fogtam a tollat kezembe, mintha hódolattal tisztelt személye előtt állanék. Valósággal: még a tintatartómat is tisztára öblít-

tettem, mielőtt azt a tintát beleöntöttem, amellyel írni kezdek, nehogy a tollamhoz egyéb gondolat is tapadjon, mint az az egy, amellyel színe elé járulok, amelyért esedezem: a Színházunk. Úgy állok Kegyelmes Uram elé, mint az a harcos, aki végső küzdelmére készült fel: halálos komolysággal. Látom Kegyelmességed csodálkozását azon, hogy egy ember a színházért, e festett kis világért ily fájdalmas jajszóra képes. De nekem ez a festett világ a Világom. Nem csak azért, mert az egész másik világot odaadtam érte, világraszóló dicsőségével, hanem azért, mert hiszek a hivatásomban. Látom és tudom, hogy nagy, kiforrott nemzetek nagy és hasznos kultúreszköznek tekintik és mint olyant, becsülik.

Ő volt az... (35. oldal.)

A mi Nemzeti Színházunk veszedelemben forog! Nem hátmegett, nem víz alatt támadok vagy vádaskodom én, hanem bátran kikiáltom a világnak, hogy a Nemzeti Színház igazgatója lesüllyeszti a színház szellemi magaslatát és elhomályosítja erkölcsi hitelét.

A darabok hiába osztatnak ki, senki sem tanulja őket, mert senki sem hiszi el, hogy adatni is fognak. Mézesmadzagnak tekintik a darabkiosztást, amit csak valamely nyugtalanabb, türelmetlenebb mellőzött tag maszlagának sütöttek ki.

Az igazgató úr kémrendszerével egymás ellen uszította az egész testületet. Csak a besúgók és a befolyásuk által félelmesek léteznek és számítanak előtte. Így aztán a színház művészi színvonala oly siralmas mélyre sülyed alá, hogy amint látjuk, a pénztár megtöltésére alantas bulvár-drámákhoz kapkod, melyek a tömeg idegeinek izgatására, nem pedig a lelkek művelésére vannak szánva. És ezek között akadnak darabok, amelyeket nem írók, hanem pénzüntézetek élén álló emberek szállítanak. És e

szerzőket a dicsőségen kívül a jövedelem percentjeivel is fizeti.

Nagyméltóságod azt gondolhatja, hogy már ismét csak ez az asszony jajdul fel a színház bajai miatt. Én magam csodálkozom a leginkább ezen, Kegyelmes jó Uram, hogy nincs ember, nincs férfi, aki nálamnál előbb és nálamnál hangosabban jajduljon fel ilyen erkölcsi nyomorúság láttán.

Én vártam az utolsó óráig, a kétségbeesés pillanatáig. Vártam, gyötrődve vártam valami csodára, amely megváltson bennünket! És a csoda valóban megtörtént. Én legálább csodát várok Nagyméltóságod személyétől. A végveszedelem pillanatában kétségbeesve kiáltok Kegyelmes ségedhez: Uram! segíts rajtunk, mert mindnyájan elveszünk!

Én nem vagyok megférhetetlen természet, Kegyelmes Uram, én alázatos szívű és elvonult természetű vagyok és megelégszem, ha békességben dolgozhatom s ha haladhatok egyenes utamon.

Kegyelmességed

alázatos szolgája
Jászai Mari.

Szomorú év volt a Vígshíházi év. Nem voltam helyemen és szégyennel vettem fel a fizetésem minden hónapban.

A pártoskodás lármája, Keglevich ellenségei és a Vígshíház barátai csak a Nemzeti Színház kapuján ki- és a Vígshíház kapuján bekísértek. Tovább nem törődtek velem.

Az egész évi közöny, a „fél házak“ nem bántottak anyyira, mint amennyire szégyenlettem az első három est erővel esett tapszaját, melynek erőszakos, természetellenes, ízléstelen lármája majd megőrjített. Utálatos visszhangja egész esztendőben benneresztett a csontvelőmben, valahányszor arra a színpadra kiléptem.

Az év vége felé ijedségem, félelmem, rosszérzésem egyre nőtt. Kimondhatatlanul vágyakoztam vissza otthonomba, de ezt el nem árultam volna semmi kincsért. Ekkor a miniszterelnök, Széll Kálmán, magához hivatott és rábeszélte, hogy menjek vissza. Rábeszélte! Holott elepedtem érte!

A Vígshíznáznál egyetlen örööm az volt, hogy sikerült egyszer meg is nevettetnem a közönséget, a drága jó *Niobémmal*. De ezt meg rossz néven vették tőlem az emberek. Nyilatkoznom is kellett. Íme, az én *Niobé*-apológiám:

„Féltik az emberek a színészi méltóságomat a *Niobétől*. Ó, a kishitűek!

Mindig azokat az embereket irigyeltem legjobban, akik embertársaikat meg tudják nevetetni. Sívárogova gondoltam mindig egy-egy szerepre, amelyekkel az embereket én is megnevettetném!

Régóta kacérkodom az *Alfonz úr* Guichardnéjával és *Az aranyember* Brazovicsnéjával. Életem legszebb napjai közé fogom számítani azokat, amelyeken lejátszhatom ezeket a szerepeket. Van-e nagyobb istenáldása, mint a nevetés?!

Szatmáryné pályafutása mindig ideálom volt. Ő is hősnő-kön kezdte és Brazovicsnéval végezte. Csakhogy éppen elkezdeni nehéz. Átlépni a határt Margit királynő és madame Guichard között!

Mi megszoktuk külön-külön színész számára tartogatni a könnyeinket és a jókedvünket. Én mind a kettőre vágyom, amióta csak színésznő vagyok. Eddig még sohasem jutottam el az édesebbikhez. És most! Végre megismerem az édes kacagás hangját és csak úgy futkos rajtam végig a gyönyörűség. És ezt akarják most elvenni tőlem kishitű jóakaróim.

Ladás szekerek tetején utaztatott ... (37. oldal.)

Az út meg van törve és én megyek rajta előre!

Ó, Niobe, Isten hozott nekem! Te édes, fönséges együgyűség, te építetted meg számomra azt a lehetetlennek látszó hidat a kacaj édes birodalmába. Isten hozott! Régóta várlak. Csak a te óriási komoly naivitásod volt képes átvezetni engem e mélység fölött, mint a gyermeket, aki nem ismeri a veszedelmet. e mélység fölött, amely a sírást elválasztja a kacagástól.

Ne vegyétek el tőlem Niobét! Előadásról-előadásra nő a kezeim között. Minden játék alatt találok ki valami nyaláncságot a számára.

Ó, egyhamar nem válunk el egymástól! Mindaddig nem, amíg csak lesz ember, aki ebben a bájos bohózatban az én tágranyitott szemű, bámész tébai királynőmet megnézni hajlandó.

Hogy kisebbítené ő az én színészi egyéniségem! Ő ugyan nem alacsonyít le semmiféle színésznőt. *Rachel* is eljátszaná, ha élne.

Hát Mirigy, a boszorkány, aki seprűvel hajkurássza a bamba szolgát, útszéli kövé változik, melyet a legény, a közönség szakadatlan kacagása között, szed föl a talyigára, nem sérti Kleopatra méltóságát? Vagy az a másik boszorka, aki cipellőjével a polgármester úr orra alatt hadonászik, nem alázza meg tragikai fönségemet?

Egyáltalán nem hiszem, hogy szerep színészt devalváljon, ha tud belőle valamit csinálni. Csak játssza el jól, mindenki örül neki.

A színész nevében benne van a foglalkozása. A színész színeket játszik, azaz különböző színekben tünteti föl magát. Színlel. Színeskedik. Ma ilyen, holnap olyan.

És a színész efemerida. Tiszavirág. Minden szerepével, mikor utolsó szava elhangzik, bevégzi életét. Nem szabad a tegnapi emlékeznie. Ez a legkevesebb, amit várhatunk tőle.

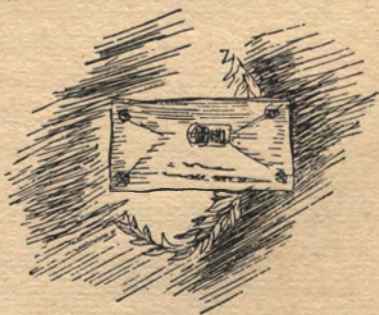
Nem régen történt, hogy egy úriember — mert színésznek nem nevezhetem — nem akart eljátszani egy gazember-szerepet, mert azt mondja, hogy ő *katonatiszt*. Szent Isten, hová jutnánk ilyen együgyű fölfogással a pályánkon?!

A régi nagy színészek csak azt nem játszották, ami meghaladta erejüket. Ez az igazi színészet.“

A Nemzeti Színházból való távozásomkor megpiszkoltak és meggyaláztak az emberek. Nem hitték, hogy azért távo-
zom, mert dolgozni akarok és nem eltespedni a semmivetés-
ben. Mennyit „nyilatkoztam“ és mennyit szégyeltem magam
emiatt! 1900 április 10-én, végleg elgyötörve és megundo-
rodva, a következőket írtam a Budapesti Hirlapba:

Jóbarátok meggátoltak abban, hogy nyilvánosan búcsút
mondjak a Nemzeti Színháznak kötelékéből való kilépés-
sem napján. Igazuk van, gondoltam magamban. Ne mond-
jon ki az ember mindent, ami a szívét nyomja, maradjon
valami belül is, ami elkeseredését táplálja és energiáját
sarkantyúzza. Igazuk van: sem panasz, sem bosszú nem
illik hozzám. Nekem van *hivatásom*, ami mindenért kár-
pótol. Megyek az utamon, nem nézek sem jobbra, sem
balra, mi közöm nekem ahhoz, ha egy vagy két műintéze-
tünk a hivatatlanság áldozatául esik, ha a közvélemény
félreismer és gonosz híresztelések nyomán azt hiszi, hogy
engem a Nemzeti Színháztól *pénzkülönbség* űz el.

Megvallom, hogy hiúságom azzal hízeltt magának,
hogy az a nagyon megtisztelő melegség, amellyel a közön-
ség engem a Nemzeti Színháztól elbúcsúztatott, félig a
tiszteséges *embernek* szólott és csak fele illette a színész-
nőt. Azt hittem, hogy az érdeklődők tudják elmenetelem
okát: hogy én csak hat esztendei hevertetés után szerepet
és nem több pénzt kértem a színház vezetőjétől. Azt hit-
tem, tudják, hogy én, négy alázatos levelem után, amelye-
ket könyörögve írtam egy új szerepért, az intendánstól
január harmadikán azt a vá-
laszt kaptam, hogy bajomat a
Nemzeti Színháznál nem ő
okozta, és ha azon egyáltalán
segíteni lehet, arra mindenek-
felett *sok idő kell*. Továbbá:
hogy neki nem konveniálhat
a színház tagjaival afelett leve-
lezni, hogy minő darabok adas-
sanak. És végül szórul-szóra
ez van a levélben: „Vettem a
mult évi december 23-án kelt

Levél jött a Nemzeti Színház-
tól... (39. oldal.)

levelét s tudomásul vettem a benne kifejezett óhajtásait, melyek közt azonban alig található olyan, amelyet teljesíthetek.“

Ez annyit tesz, hogy nem talál munkát a számomra, mert én egyebet semmit sem kértem tőle.

Erre a kegyetlen, hallatlan visszautasításra én *azonnal* ajánlkoztam a Vígszínházhoz, amely nekem — az Isten áldja meg — azonnal kaput tárt. A szerződésünket *január 18-án* írtuk alá. Erről az aláírásról (mely a Vígszínház igazgatójánál megtekinthető) a négy aláírón kívül senki sem tudott, mert nem volt szükség, hogy bárki is tudjon róla április elsejéig, amikor én csendesen átvonultam volna mostani fedelem alá. Közben azonban, e hónap 27-én, elküldte a Nemzeti Színház azt a lealázó, sértő ajánlatot, hogy szerződöt *fizetésem* egynegyedének levonásával és hogy megahagyott fizetésemnek ismét egynegyedét csak azon esetben kapnám meg, ha *magamviseletével* a dolgomat el nem rontom. Nem a színpadon való magamviseletétől tette a kegyelmes úr ezt a kétezer forintot függővé, — ahhoz ő, az Isten látja, nem ért, és azzal ő, az Isten engem úgy segítsen meg, nem is törődik, ő csak a hatalmával törődik. Én ugyan szégyenleném a hatalmamot esténként 130 rendőrrel és megvásárolt kétemeletnyi gyerekekkel bizonyítani.

A hatalma neki az első gondja: a többi, művészet, a tagok munkája, — mindegy. Hála Istennek, van hivatásom, van színpadom, melyet nem lehet elzárni előlem. De most miért nem hagynak békében dolgoznom, miért akarnak a közvélemény szemében kisebbiteni?

A *Magyar Nemzet* már több ízben szememre hányja a hálátlanságot, egy bizonyos örökös szerződéssel kapcsolatban. Íme, a *Vígszínházi szerződése*m aláírása után érkezett Nemzeti Színházi szerződés utolsó mondata: „Ezek után felkérem Nagyságodat, szíveskedjék velem tudatni, mennyi időre kívánja a szerződést a fent körülírt feltételek mellett megkötni. Budapest, 1900. évi január hó 27-én.“

Ebből a „mennyi időre“ passzusból kellene már most kiolvasnom az örökös tagság ajánlatát.

Tisztelt szerkesztője a *Magyar Nemzet*nek. Az ön nő-

vére szintén ama boldog intézet tagja, amelynek Keglevich gróf a feje. Kérdezze meg tőle, hogy ez a „mennyi időre“ a Nemzeti Színház szótárában örökösöt jelent-e? Vagy nem kellett-e öt évvel ezelőtt harcot vívnom a tízéves szerződésért, melyet azért kívántam, hogy láncot tegyek saját magamra a külföldi csábítások ellen?

Hol van hát az az örökös szerződés? Vagy Keglevich gróf arra szorul, hogy valótlanúságokkal mentegessék, vagy ön, Adorján úr, elhiszi, hogy az intendáns egy színésznek, akinek ezt a január harmadiki levelet írta, huszonnégy nap mulva egy végtelenül megtisztelő, lélekemelő örökös szerződést küld? Adják hát elő, ha olyan nagyon ragaszkodnak a létezéséhez. De a Nemzeti Színház iránt se hálátlansággal, se szeszélyvel engem ne vádoljon senki, hiszen ha csak tisztességes ember módjára bántak volna velem a gróf urak, hát örültek házába való bolondnak kellene lennem, ha huszonnyolc esztendő ott honomat elhagytam volna.

Lássa, Adorján úr, én nem szeretem önt, de akkora szenvedést mégsem kívánok sem önnek, sem a hozzátartozóinak, amekkorába nekem került a színháztól eltépni magam.

Igen drágán fizettem én meg ezt a kis emberi voltomat, amit önök kevélységnek és szeszélynek neveznek, én meg csak mindennapi közönséges kispolgári önérzetnek. De enélkül, látja kérem, én nem bírok élni.

Jászai Mari s. k.

Ide tűzöm búcsújajongásom is. Nem tudom már, megjelent-e akkor nyomtatásban?

Isten veled, Nemzeti Színház!

Istennek ajánlak, mert ember már rajtad nem segít.

Nem magamért beszélek. Én könnyű, derűs szívvel megyek egészséges talajba, a protekció fekélyes otthonából. A protekció, amely annyi szép vállalatot ázott alá, elragadt a Nemzeti Színházra is, mint minden intézményre, amelyet szubvencióval boldogítanak. A protekció demoralizál mindent. Ezért tesznek *mindig* vargát a lakatos helyére. Vagy tehetetlen, maguk erejében megélni nem

képes embereket úri állásokba, hogy a nyakukról lerázzák őket.

Ó, higgyetek nekem, higgyetek, könyörgök, amíg nem késő! Hisz én sem elfogult, sem elbizakodott nem vagyok. Én itt is, ott is dolgoztam és dolgozom a kenyeremért. Tudom, hogy nem vagyok pótolhatatlan, — senki sem az. Nem magamért kiáltok — utoljára! — a jókhoz: mentsétek meg szegény Nemzeti Színházunkat! Hallgassátok meg Cassandra-sikoltásomat és ne mondjatok örültnek, mint a trójaiak, akik ebbe pusztultak bele.

Ne vádoljatok azzal, hogy *túlságos fontosságot* tulajdonítok a színház létezésének. Hogy sokat fárasztom az emberek szívét az ügyeimmel. Isten engem úgy segítjen, ez nem az én ügyem többé.

Bár mindenki olyan komolyan venné a hivatását, akár az utcaseprést is, akkor jobb világ volna.

Egy igen-igen nagy város állatkertjében voltam egyszer, s láttam ott egy nagyon ritkafajtájú, finom majmot. Igen becses állat lehetett, mert nemcsak levessel meg teával etették, kanálból, hanem még a mulattatásáról is gondoskodtak. Egy kis közönséges fajta majmocskát adtak mellé játszótársnak, afféle kis olcsó portékát. Az arisztokrata majom csak olyan helyesen elmulatott vele. Ha kedve tartotta: vakargatta, tette-vette, hempergette, cibálta fülifarkát, keresgélt benne, a hóna alá csapta és sétált vele a rácson. Ha pedig ráúnt, úgy vágta földhöz szegény párát, hogy csak úgy nyekkent. A játék ismétlődött mindaddig, amíg a kiszámíthatatlan, kényes, arisztokrata majom pusztá szeszélyből a kicsit megfojtotta.

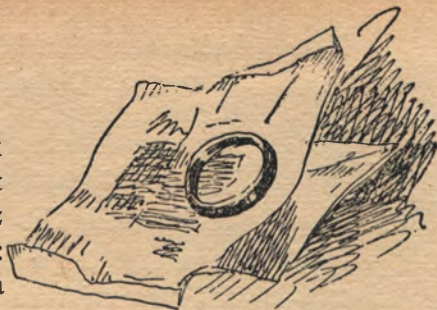
Nos, ez a kis bolond majom: a Nemzeti Színház.

Nem tudom, hányadik kis állatot tépte szét az a szeszélyes majom a szemem láttára, de azt nagyon is jól tudom, hogy hányadik nagy úrnak adtak minket oda játékszerül.

Istenem, miért nem adnak nekik *csak pénzt*, színház nélkül?

Elmegyek a Nemzeti Színházból, anélkül, hogy megszűnnék annak egy része maradni. Huszonnyolcesztendei munkámat, amit ott végeztem, a legnagyobb hatalom sem törülheti ki onnan, sem énbőlőlem azt, amivé engem a Nemzeti Színház tett. Én neki köszönhetem azt, ami

vagyok, tehát forróbban szeretem, forróbban *kell* szeretnem, mint Keglevich szereti. Kettőnk közül én vagyok erősebben hozzákötve, mert az igazgató és a színház sohasem forrhatnak össze: mint a víz és az olaj, soha egyé nem lehetnek. Egyszerűen az igazgató úr nem ért a színházhoz. Mindent úgy tesz, ahogy nem kel-

Levél kíséretében betettem a jegygyűrűjét lakása ablakán...
(40. oldal.)

lene és nem szabadna tennie. Vagy szabad-e egy színház igazgatójának *engem* parlagon hevertetni, engem, aki telt házakat szerzett a legmagasabb színvonalon álló darabokkal, olyanokkal, amelyekben a világ legnagyobb színésznői megbuktak.

Nem, ilyesmi csak ott történhetik, ahol nem a színház jól megfontolt érdeke a fontos, hanem a protekció minden áron való érvényesülése.

A Nemzeti Színház lealázott, pofoncsapott, az önértéket akarta megölni.

Örömet fizetem önérzetemnek azt az árát, hogy el kell hagynom diadalaim helyét. Amint testi egészség hiányában nem tudok dolgozni, éppúgy nem bírok, ha a lelkem pocsolójában hever. Minden szerepem arcpirulást okozna: azokban én emberi méltóságot prédikálok!

Tanítóm Petőfi és én életem minden napján igyekeztem tanához emelkedni. Amit ő mond a színészetéről, az az én hitvallásom.

Inkább nyakamba veszem újra a koldustarisznyát — pedig senki sem borzad tőle úgy mint én: hét esztendeig viseltem —, mint hogy kegyelemkenyéren éljek. Mert ha igaz, amit a gróf úr mond, hogy: Jászainak bajos szerepet találni, fiatalokat nem akar stb., — úgy én kegyelemkenyéren élnék a Nemzeti Színháznál.

Mikor játsztam én fiatal leányszerepeket? Soha! Húszéves koromtól az Erzsébeteket és a Margit királynőket adtam.

Isten veled édesanyám, Nemzeti Színház! Egy pillanatig sem szűnök meg öledbe visszavágyni.

Itt van a Vígszínház igazgatójához írt levelem is:

Igen tisztelt Doktor Úr!

Önök nekem első kopogtatásomra kaput nyitnak. Ott-hont adnak. Teljes mértékben felfogom, hogy ez mit jelent az Önök színházára nézve. Új műsort. Roppant munkát. Nagy kockázatot. Ezért érzem, hogy többel tartozom Önöknek egy egyszerű névaláírásnál a szerződésünk végén.

Évek óta rombol bennem a belémfojtott munkakedv és erő. Mindent, ami beteg volt bennem, kiégetett ez az emésztő tűz.

Én csak holtan válhatok meg attól a szent háztól, amelynek mindenemet köszönhetem. Nekem most Önöknél kell feltámadnom.

Az emberi érzések regiszterében van egy, melyet nem bírok meg, melytől minden áron szabadulnom kell, akár a Nemzeti Színházi tagság árán is. Ez a feleslegesség érzése. Odatolni az embernek az orcáját, ahol nincs rá szükség! Ez a kín csak az embernyúzással hasonlítható össze. Ezen a tortúrán kergetnek engem immár öt és fél év óta. És ha még a kátyúba került színházat dűlőre vitték volna, egy ember arcpirulása és kínzása árán, — hallgatnék! De sutba lökni egy lelkes színészt a mai műsor kedvéért!! ez csak rosszakarat lehet, vagy bosszú.

Igen tisztelt Doktor Úr! Csak egyet kérek: *munkát!* Ha ezt a kérésem teljesíti, lelkesebb és odaadóbb szolgálja nem lesz, mint
Jászai Mari s. k.

Egy évig a Színiakadémián tanárkodtam. Nem telt sok örömöm benne. Ide írom első előadásom szövegét. Ez az én színészi hitvallásom.

Önök a legnehezebb pályát választották, mikor elhatározták, hogy színészekké lesznek. Minden más pályán van megállapodás, minden más mesterséget ki lehet tanulni. Nekünk minden nap tanulnunk kell, folyton, szakadatla-

nul..., mert amely nap nem tanulunk, amely nap megállapodunk: lefelé csúszunk.

A színészet nem valamilyen szakma, amelynek a végire lehet járni. A színész csak haladhat, célhoz soha nem ér. A színésznek mindent ismernie kellene, amit emberi elme a világ kincstárába összehordott. Ismernünk kell és szeretnünk kell minden művészetet, ha az igaz és a szép iránt való érzékünket tökéletesen akarjuk művelni. Ismernünk kell a szobrászatot a formáért, a festészetet a színekért, a zenét a hangok összhangjáért.

Szívük egész lelkesedésére van mindennap szükségük hogy kibirják pályájuk küzdelmeit és azt a végtelen munkát, amely vele jár. A legnagyobb kötelességtudás sem elég ide. De akit a lelkesedés vezet: annak nincs nehéz.

Úgy tekintem Önöket, mint akiket a lelkesedés hozott ide egytől-egyig. Ha volna Önök között olyan, akit a busás kenyérkereset kilátása vezérelt, az, Isten nevében, fordítsa még ma másfelé élete hajójának kormányát. A haszonleső itt csak elkeseredettséget találhat.

Aki a szent rajongást, ezt a szent lángot, magával hozta ide, azt az Isten hozta! Az maradjon itt. Az nekem drága és szent lesz, mint olyan, aki az Istenhez közelebb áll, a lelkébe letett kincsnél fogva. És én ezt a kincset mind-egyikükben tisztelni fogom. Tisztelni fogom mindegyikükben az egyéniséget, az eredetiséget, mert egyedül ennek van jogosultsága és sikere a színpadon.

Egész törekvésem arra fog irányulni, hogy egyéniségüket megismerjem és ha megismertem: napvilágra hozzam. Egyéniségüket akarom saját lelki szemeiknek kifejteni, önmaguk előtt érvényre juttatni. Céлом: hogy tiszteletben tartsam egyéniségüket és hogy önmagukkal is tiszte-

Lázáréknál fekdtem...
(41. oldal.)

letben tartassam. Aki amit magával hozott lelkében, azt találja ott tisztultabb alakban, mikor innét távozik.

Ugy tekintem Önöket, mint ifjú mustot. Ki milyen szőlőből van, olyan bor lesz belőle. Én nem hamisítom meg borukat semmiféle hozzáadott készítménnyel, sem fukszinnal, sem cukorral. Nem igyekszem tetszetősebbé tenni, hogy látszólagos, mulékony sikert érjek el, hanem szerető és gondos kézzel fogok hozzá a must kiforrasztásának nagy munkájához.

Ha én Önöknek megmutatnám, hogy hogy sírjanak és nevéssenek, mindegyikükön szentségtörést követnék el. Kilopnám az egyént, az önálló eredeti lényt Önökből. Mindannyiukban különböző mód van egy és ugyanazon indulat kifejezésére, ami mind igaz és jogosult, mert eredeti.

Az egyéniségtisztelet tehát jelszavam. Ezt tartva szemem előtt, első dolgom, ugyebár, mindegyiküket megismerni. Erre nézve azt gondoltam legjobbnak, hogy tanuljanak meg valamennyien egy és ugyanazon költeményt, amelynek számtalan ismétlése alatt, általános szépészeti megbeszélés keretében, megismerem Önöket annyira, hogy hozzáfoghatok feladatomhoz.

Még egy kevés mondanivalóm van az iskolán kívül való magukviselésére. Aki most okaimat meg nem értené, majd megérti később és tudom, hálás lesz érte. Most hallják kívánságom. Sem az utcán, sem a színház udvarán, sem a színház helyiségeiben, sem a színpadon ne járjanak és ne ácsorogjanak az úrfiak és a kisasszonyok együtt. A színpadon várják jelenéseiket külön-külön színpadon. A próbát várják külön szobában. Ezt tartsák meg, még ha annyi áldozatukba kerül is. Nagy okom van ezt kérni. Egyelőre a jóízűség nevében kérem Önöket erre, tisztelt kisasszonyok és urak.

A jó Isten nevében kezdjük meg munkánkat. Kérjük, tisztítsa meg szívünket, hogy igazak tudjunk lenni. Az ember lelke minden tettében visszatükröződik: a hazug ember nem lehet igaz művész.

Egész életemben mindig csak féltém. Mindentől; mindenkitől mindenütt csak féltém. Ó, ha visszagondolok életemre,

ha végiggondolom magam, hogy sajnálom ezt a szegény, fél-szeg, ide nem való, sehova sem való embert! Milyen vakok az emberek! Mindig csak azt hallom: „bátor“, „vakmerő“, „férfias“, és minden bátorságomat kétségbeesésemben követem el, mindig feltéve rá az egész életem.

Érthetetlen, értelmetlen nő vagyok! Látom magam Königrätznél, mint félig gyereket, amint száz, ezer nyögő, véres sebesült között szaladgálok, egyiktől a másikhoz. Amelyik még szólni tudott, vizet kért. És én vizet töltöttem azoknak a vonagló, véres embereknek a szájába és süvítettek a golyók ezrivel körülöttem, én meg csak futottam ide-oda, de félni nem jutott eszembe.

Igaz! olyanok között sohasem félek, akik rám szorulnak. Tehát gyáva önzés az is bennem, hogy a nyomorultakat szeretem és a bajt felkeresem. Üres pozdorja vagyok. Még az érényem is nevetségesen szárnalmas.

Mekkora különbség van az eszesség és tehetség között! Sohasem *tudtam*, mit kell megtanulnom a színészetnél, csak játékom tökéletlenségének érzése sejtette velem a tudatlanságom.

(Sokszáz forint árát erőszakolt rám... 42. oldal.)

Hogy ösztönösen megéreztem, hogy mi hiányzik a játékból: ez volt a tehetségem.

Magamalkotta legfőbb törvényem volt: *keveset mozogni!* A mozgásnak csak a fordulóponton és a tetőponton szabad a hangot támogatni.

Vallásom az igazság gyakorlása. Az igazság szépsége teljesen kielégíti a lelkemet.

Mi okozza az ember legnagyobb szenvedését? Az, hogy túlkomolyan veszi az életet és önmagát. Túlontúl fontoskodik.

De kértem-e én a természettől telhetetlen dicsvágyamat és kínzó érzékenységemet? Miért éppen ez a két tulajdonság hajtott ki lelkemben túltengő bujasággal?

Azt hittem, ha *okom* van: *jogom* is van kimutatni megvetésem az aljasság iránt.

„Egy nappal tovább éltem a kelleténél.“ (A római Libérius.)

Egész morálom abban merült ki, hogy valami rútat el ne kövessék. Ez tartott vissza attól is, hogy valamelyik fiatal imádómhoz feleségül menjek. Hány akart elvenni!

Miért képes az ember olyan tetteket elkövetni, amelyeket a lelke szégyel?

Az én lelkem mindig elégedetlen volt velem, mintha valami magasabb, tisztább légkörből bujt volna belém.

Az én tragédiám az volt, hogy nem tudtam felemelkedni a lelkem magaslatáig.

Soha, soha nem jutott eszembe, hogy tetszik-e a közönségnek, ahogy játszom. Mindig magamnak játszottam és mindig elégedetlen voltam magammal.

A protezsáltak mindig a kiválasztottak szíve vérén élőködnek.

Sok keserű percet okoztak nekem az úrinők. A legtöbbje hazug és suttyomban csalja az urát. Én sohasem csaltam meg hites uramat.

Nem cserélném el feddhetlen reputációért az életemet. Mindig azt tettem, ami jól esett és mindig az az érzésem volt, hogy helyesen cselekedtem. Amit a testem követelt, megadtam neki: de a lelkem sohasem volt a testem rabszolgája. Ha csalódtam valakiben: rögtön kiadtam az útját. És feleségtől sohasem csábítottam el a férjét.

Paolai Szent Ferencet nem vették fel a hajósok koldus külseje miatt. Ő ezzel nem törődött és biztos léptekkel átkelt a tengeren. Ezt tettem én is a színpadon.

Respektussal nézek e kis lapokra. Ők túlélik a szerepeimet és túlélnek engem. Ó, mennyire szebb lett volna, ha néhány szerepem maradhatott volna meg! De ők a győzedelmesek: a fehérbe öltözött, fekete kis betűsorok, amelyek jól egymásmellé szorulnak, hogy kis helyen elférjenek. Mintha azt mondanák: nekünk nem kellene kosztyűmök, nekünk nem kell kivilágítás, mi itt összeszorulunk és ha a színész elmegy, hogy helyet adjon az utána jövőknek, mi megmaradunk belőle, halvány visszhangjaként annak, ami volt. Oly erős vágyból születünk, hogy élünk *kell!*

Emberek, csodáljátok az életem csodáját és okuljatok belőle! Szennyből a tisztaságba, sötétségből a fénybe: ez volt az én életem útja. Ez az egyetlen út, az önkínzás útja, amely fölfelé vezet. Gyötrelmes küzdelmeimnek megvolt a díja: az élet többet adott nekem, mint ezer más embernek. Bőven örömet, bőven bánatot. Szerettek az istenek: elhalmoztak jóval, rosszal, az élet édes és rettentő ízét egy pillanatra sem vették ki a számból. És engedték hinnem, hogy ha a föld kizökkent a sarkából: „én születtem helyretölteni azt!” Jajkiáltásaim és zsörtölődéseim a jót és az igazat akarták!

Csak a tehetségesek és a rajongók érdemlik meg az ember nevet. A többiek, a közönyösek a szemétdombra valók. Ott rohadjanak el!

Mindig a kifosztott voltam, soha a fosztogató. Mindig csak adtam, sohasem kaptam. A dicsőséget, a sikert éppoly könnyen megvonta tőlem a közönség, mint amilyen könnyen adta. És mégis: a siker mámoren mindent pótol! Pótolta a megkeseredett szerelmet és a terhessé vált barátságot.

Mindenkinél jobban érzem a pénz értékét. Senkinek sem adott a pénz annyit, akkora jót, akkora kincset, mint nekem: *Függetlenséget!* Ó igen, csak tudják ezt meg azok, akiknek életemben oly sokat adtam belőle és akik azt mondták, hogy könnyen bánok vele. Azt is mondták, hogy: nem becsülöm a pénzt. *Én a pénzt!* Az ostobák! *Én* becsülném kevésre a legnagyobb kincsemet, amely felszabadít az ő uralmuk alól! Amely megment attól, hogy rájuk szoruljak! Mintha nem ismerném őket abból az időből, mikor éhen-holtan elájultam a Dunaparton kóristáné koromban!

Én nézném le az édes, a mindennél kedvesebb pénzt, ezt a kézzelfogható erőt, amellyel megszépítem az életem! Ha látnák, milyen alázatosan csókolom meg minden hónap tizenhatodikán, mikor hazahozom és egyedül maradok vele.

De a lelkemet mégsem hütöm ki érte. A lelkem életét nem nyitom ki még pénzért se. Mennél jobban szeretem, annál jobban megválogatom a módját, ahogyan megkeresem. Én rám ugyan igazgató soha rám nem fizetett vendégszerepléseim alkalmával. Ha megesett talán két alkalommal, hogy úgy látszott, mintha nem jött volna be a fellépti díjam *kétszerese*, akkor nem is vettem fel a díjamat. Ebben különböztem „érdekes“ primadonna-kortársaimtól, akik nem folytatták a második felvonást, amíg a szűkülő direktor elő nem teremti, villámgyorsan ám! a fellépti díjukat.

És miért adják a felséges pénzt? Azért, amit nekem a legnagyobb gyönyörűség megtennem! Amiért még én fizetnék, hogy megtehessem! Mintha a halat fizetnék, hogy ússzon, a madarat, hogy repüljön.

Mindig megbotránkoztam, ha színészekről azt hallottam hánytorgatni, hogy: „íme ez a köszönet harminc év után!“ Igaz, hogy ezek csak a „hivatalnok“ színészek, nem a hivatottak. Én éppen megfordítva éreztem egész életemben. Ma is azt mondom: színház! te egyedüli otthonom a földön,

te egyetlen pont a világon, melyen nem vagyok idegen, te családom és szerelmem, aki nekem oltalmat és tűzhelyet adsz, és becsületet, és jólétet. És kivettél a milliók sorából, és hófehér otthonomat adtad! A tied egész szeretetem és hálám. Te sohasem lettél hozzám hűtelen. Igaz, hogy én is csak tehozzád voltam hű.

Minél régebbi színész vagyok, minél régebben ismer a közönség, annál inkább megszorítom a tudásom, annál inkább törekszem friss, élettel teljes, új és érdekes lenni a színpadon, nehogy rámúnjanak. Gyakorlom az emlékezőtehetségem, a kiejtésem tisztaságát és könnyűségét..., mert a száj könnyen ellustul. Épen tartom a testem rugalmasságát, sok testi munkával és járással. Ezzel tartozom a színpadnak, amíg rálépek. Épp az ellenkezőjét teszik kurtaeszű nővéreim, akik a házasságban elloposodnak, akiknek otthon kócos a fejük és a lelkük, akik papucsban és konyhaszaggal várják

Utána uzsonnát adott Paulay... (43. oldal.)

haza az urukat és azt követelik, hogy az úgy szeresse őket, mint menyasszonykorukban, mert hiszen már... a férjük.

En nem vagyok erényes. Azt hiszem, csak azok erényesek, akik ingyen kapják a sorstól előnyeiket. Nekem úgy kellett mindenemet kimaragodnom az élettől: „karommal és csőrrel“.

Az ember jó tulajdonsága — már ami bennünk az embereknek jó —, valamint a szépre való törekvés: nem erénye, csak szerencséje, éppen mint a szépsége. A rossz hajlamai: szerencsétlensége, mint a rátsága. Mily kegyetlenül kell ezért bűnhődnie, mily igaztalanul!

Most már látom, hogy a színpadon túl is dolgoztam. Előszóval és írásban küzdöttem az alkohol, a dohányzás és az oktan női öltözködés ellen. Sokszor kinevettek, de mindig meghallgattak. Cikkeket írtam a nő magasabb nevelése és a magyar ipar fejlesztése ügyében. Hirdettem a halotthamvasztás egészséges és józan kultuszát.

És mit értem el? Az apák részegen nemzik gyermekeiket, az emberek füstös kávéházakban töltik szabad idejüket és a nők magassarkú cipőkkel nyomorítják testület, lelküket. Nem is érdemlik meg, hogy emberszámba vegyék őket.

És a halotthamvasztás? Ki beszél ma róla?

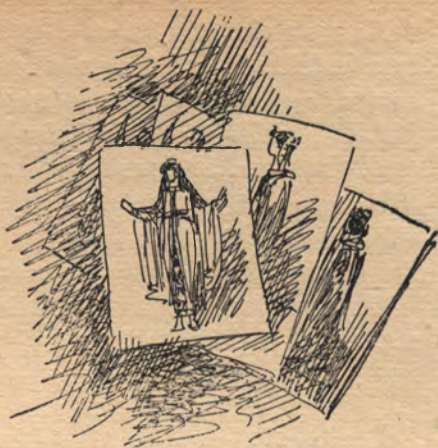
Ó, de jó volna hinni! Csak ne látná az ember, hogy a lélek a testtel pusztul. Ha csak egy pillanatra is érezném, hogy a lelkem túléli a testem! A hüvely kopik és a tartalom sem marad benne ép! A lábaim már alig bírják a járást, a lelkem alig bírja a gondolkozást. Könnyen felejték és könnyen fáradok. A testem erejével a lelkem ereje is fogy. Ó, bár csak hinni tudnám, hogy az elmúlásra megérett testemből újjászületve kiröppen a lélek! Nekem mindez csak szó, szó, szó. Mint a bús dán hercegnek.

„Életünk egyedüli hatalmassága a féreg. Mi minden egyéb teremtményt meghízlalunk, hogy magunkat meghízlalhassuk. És magunkat a pondrónak hízlaljuk.“

Ó, túlon-túl adott okot a pályám a haragra. És nem adott a természet egy csepp humort vagy szeretetreméltóságot, amely azt némileg ellensúlyozza.

Egyetlen napsugaras tulajdonságot sem kaptam a természettől, amely kíváncsossá, kellemessé tett volna az emberek előtt. Csak a jóságot. De az embereknek nem *tettek* kellene, hanem szavak.

Pusztán a katekizmus és Biblia ismeretével — amely untatott, mert nem értettem — és kérlelhetetlen igazságérzettel a hátgerincemben hagytam el az apai házat tizenkétéves koromban. Gonddal terhes, zord szülők kegyetlen, kemény keze etetett és ruházott addig. A szeretetnek egyetlen meleg szavát nem éreztem soha. A lélek bájos virágát, a tréfát, nevéről sem ismertem. Az Ūristennek, akinek az apám szánt, elég is lett volna ez a nevelés, — az embereknek nem.

Feszty vázlatokat rajzolt szerepeimhez ... (44. oldal.)

❖

Suaviter in modo, fortiter in re. A kényelmet vigye el az ördög, nem kellett soha, nem, nem kell még ma se.

❖

Minden gondolkozás üres szalmacséplés. Csak ezt az egy gondolatot variáljuk: Honnan? Hová? Miért? Ha egyszer elolvastuk Petőfi *Világosságot!* című költeményét, tudjuk, hogy ... nincs tovább. Keressünk hát legalább egy kis szépet. És érijük be vele, mert tovább úgysem mehetünk.

❖

Az ember egyedül születik, egyedül él és egyedül hal meg. Szórakozásra jók az emberek, rájuk szorulni a legnagyobb ostobaság, mert csak lenézik érte az embert.

Nagyon elcsúfította az életemet a harag. Mindig haragudtam valakire. Senki sem figyelmeztetett erre a rút szokásomra, csak mindenki elhagyott miatta.

A legkisebb igaztalanságért lármát csaptam és dühös voltam. Folyton az igazságot kerestem és ha nem találtam: dühöngtem. És ezért megúáltak az emberek. Ezzel nem sokat veszítettem, de elrútítottam vele az életemet anélkül, hogy használtam volna vele az igazságnak.

De ha egészen kinevelik az emberből az igazság követelését, mi marad belőle?

Oly magas mértéket szabtam magamnak, hogy mindig alatta kellett maradnom. Ezért álltam mindig harcban magammal. A műveletlenség, a későn-fejlődés kínozott.

Senki sem szeretett. Hiúságból vagy haszonlesésből ragaszkodnak hozzám az emberek.

Senkit sem bírok magamhoz kötni. Ennek az oka bennem van és ezen változtatni nem lehet.

Senkim sincs, aki magamért szeretne. Még az a két szolgálóleány is, akiket már harmadéve becézek, kényeztetek, pénzzel, ajándékokkal, szelidséggel, türelemmel, tréfával és a legnagyobb kíméléssel, ezeknek is a legcsekélyebb ok elég arra, hogy rögtön felmondással álljanak elő. Saját jóvoltukat feledve, azonnal a tőlem való szabadulásra gondolnak!

Mi ennek az oka?

Ha megszeretek valakit, rögtön átadom neki magam teljesen, testestől-lelkestől és hasonló határtalan, feltétlen odaadást várok tőle. De még ez sem elég! A legcsekélyebb gyarlóságra, amit észreveszek: kiábrándulok és futok új ideál után. Szerelemben és barátságban egyformán.

Mindennél nagyobb hiba bennem az állhatatlanság és a következetlenség. És ez azért nagy csapás rám nézve, mert a következményei pokoli kínokat okoznak!

Hogy *megnyerjek* valakit, azért semmi fáradságot és áldozatot nem találok nagynak. Hogy egy barátot *megtartsak*, azért egy lépést sem teszek. De a következmény: a veszteségek, nem fájnak kevésbé, mintha mindent elkövettem volna az elveszettnek megtartására.

Hítvány lelkületem miatt borzasztóan szenvedek. Úgy

látom magam: mint egy magamon kívül álló lényt.

Ki miben bűnös, abban bűnhődik, — ime én, aki annyit szerettem, most ilyen egyedül vagyok. Ez az egyedül létet félénkké tesz és zárkózottá, ami, azt hiszem, nem lesz káromra.

Nincs ember, akire úgy ráillene az apám régi mondása, mint éppen énrám: „Ha tárva van az ajtó, kihül a szoba“. Úgyszólván az utcán élek: minden gondolatomat, véleményemet,

rokon- vagy ellenszenvenemet kérdezetlen, hangosan kiabálom a világnak. Ez a tulajdonságom az, ami miatt nem vesznek komolyan az emberek. És ez nemcsak szörnyen ízléstelen bennem, hanem ostoba is. Senkit meg nem lehet ismerni egy cselekedetéből, vagy egy-egy véleményéből. Velem pedig gyakran megesik, hogy az igazság fanatikus üldözésében, holnap ugyanazon dologról éppen az ellenkezőjét mondom annak, amit ma mondok. Sohasem tudtam uralkodni magamon. Épp ezért, épp annyiszor vagyok elragadó, mint nevetséges.

Asszonyok kezdték tilolni a kenderet... (44. oldal.)

Szegény, hitvány kis ész ez az enyém, s még ez sincs hatalmamban.

És látni és érezni azt is, hogy mindenki valami rendkívülit vár tőlem! Olyan közepszerűség vagyok, akitől mindenki nagyot vár. Magam is. Tragikomikus helyzet.

Senki sem szeret, de mindenki többnek hisz igazi értékemnél. Milyen kötelezvény!

Temperamentumom sikereim fő alkatrésze. Ehhez járul formaérzésem és némi ízlés. Ebből áll „tehetségem“, amelyet ravasz ügyességgel tudok alkalmazni.

A bámultatás vágyát apámtól örököltem. A magammal való elégedetlenséget és szigorúságot anyámtól. A határtalan kíváncsiságot ismét apámtól. A nagyravágyást anyámtól. A gyávaságot és a gyalázatot, sokszor oktalan alázatot, apámtól. A mások fölé való emelkednivágyást, a nagyra törést anyámtól. A munkabírást apámtól. Kevélységemet anyámtól. Locsogó közlékenységemet és hébe-korba megszálló bőbeszédűségemet apámtól.

De hol vettem csapongó hajlamomat, azt nem tudom. Sem apám, sem anyám nem ismert egymáson kívül mást.

Ah, ha én rokonszenves lettem volna! Harmonikus és rokonszenves! De én semilyen sem vagyok. Én mindent úgy *csinálok* magamból. Jót, okosat, ostobát, még szenvedélyeset is. Mert én nem vagyok semilyen.

Talán ezért vagyok jobb komédiásnő, mint a többiek? Ezzel ugyan nem mondok nagyot. A többi csak nálam is — rosszabb.

Sikereimet sohasem hiszem el igazán. Csak mások előtt teszek úgy, mintha elhinném, hogy ők is higgyék. Különbelenéznenek.

Pályatársnőimet azért tartják jó színésznőknek, mert ők maguk is elhiszik, hogy azok. *Nem merik* hinni az emberek, hogy nem jó színésznők. A kötelességérzet helyett önteltség és nemtörődömség van bennük. Ezt úgy irigylem tőlük, mint valami előkelő modort.

Én nem voltam kellemes, hanem hasznos.

Azt tudtam csak, amit nem tanultam: a színészetet. Az életet most is tanulom, mégsem tudom.

Minden cudarságért, amit ellenem elkövetnek, én szégyenlem magam. Nem merek a szemébe nézni a *cudarnak*.

Az asszonyvoltomat sohasem használtam fegyverül az élet küzdelmében.

Miért írom én ezeket? A jövő nemzedék éppoly kevésbé okul az előtte lehullott nemzedék példájából, mint a lomb, mely ismét kihajt májusra, bár az előtte való évit megcsípte a dér. Az én utánam jövő nemzedék is csak úgy bízik majd

magában, mint én bíztam, mikor még jövő nemzedék voltam. Csak akkor kezdtek érdekelni az írott példák, mikor a magam élete már úgyszólván készen volt.

A legostobább hálátlanság panaszkodnom a sorsomra. Az irígyelt „primadonna-sors“, igenis, a legirígyeltebb lehet minden okos embernek. Minél többet kínlódtam, annál inkább tudtam örülni minden jónak, amit elértem. Igaz, hogy sokat szenvedtem kis eszem miatt. Annyi azonban mégis volt, hogy oktalanságaimért meggyötörjön. De mivel mennek többre az általam irígyelt, „eszes“ pályatársnőim?! Amennyi naivitás hiányzik belőlük, annyival rosszabb színésznők.

Apám mindig arra tanított bennünket, hogy „Ti vagytok az utolsók; nálatok mindenki különb“. Ó, mennyi kínlódás árán hazudtolta meg a sors ezt a fanatikus alázatost, aki gőgösebb volt Lucifernél a kegyetlen erényére. De engem megmérgezett azzal, hogy elhitette velem, hogy mindenki jobb nálam. Ezt a mérget az emberek mosták ki belőlem a hitványságukkal, pokoli szenvedések árán.

Ma, mikor megnézem, *mi* voltam, kijöve a szülei házból, és *ki* vagyok ma, hálásan nyugtázom a sorsnak az „irígyelt primadonna-sorsot“. Szépséggel és szenvedéssel töltötte meg életem minden napját. Elhittem, hogy van célja az életnek, az én életemnek is, és ez volt a *legjobb!*

Mindig éreztem munka közben, hogy valahova meg fogok érkezni, ha a világoságra igyekszem. Ime tehát, megérkeztem. Felérkeztem.

— Csak ennyi? Ez minden? — lázadozott bennem soká a kielégíthetetlen kevélység.

— Nincs tovább! — mondja a csodálkozó lélek. — Hajtsd

Az első virág, melyet szobában pohárban láttam...
(45. oldal.)

meg a fejed és készülj megkezdeni új utazásod. Már rügybe szökött az utánad következő lomb.

Eddig jutottam a magam keresésében. Mindezt hatvankét éves koromban írtam, miután tízszer belefogtam, azelőtt, és tízszer elégettem, amit írtam. Az eredmény ma sem különb. Küzdelem, amíg a színpadra jutottam és azóta is küzdelem, ma is, a színpadon. Ez az életem. De hogy ki és mi vagyok, ma sem tudom. Csak azt tudom, hogy ha mindazt lehámozom magamról, ami *nem* én vagyok, ami tanultság és eltanultság, vajmi kevés marad belőlem. Ez a kevés: a félénk, gyáva, szeretetre vágyó nő, aki hiába kereste a párját.

C'est une chose assez hideuse que le succès. Sa fausse ressemblance avec le mérite trompe les hommes.

II. A BECSVÁGYÓ ÍRÁSAI

*Sors, nyiss nekem tért,
hadd tehessek az emberiségért valamit!*

(Petőfi.)

1897 március 9.

Nem vagyok naplóíró-természet. Irtózom a mindennapiságtól, hát hogyan írjam le *naponkint* azt, amitől irtózom?

Mégis megpróbáltam, nem egyszer, esténként nekiülni a nap leírásának. És ha egy füzetet teleírtam, elégettem. A naplóíráshoz szakácsnő-lélek kell. Előkészület az öregség enyhítésére. Receptek gyűjtése az aggkori kérődzéshez.

Nem, ez nekem nem kell. Ha a jelennek nem élhetek, térjek vissza oda, ahol az életet újra kezdek: az anyaföldbe.

Hogy sohase írjak, azt sem bírom el. Kell, hogy néha magammal is beszéljek, valakivel, akinek hiszek és akiben hiszek.

Becsvágyam nagyobb, mint valaha. *Akarom*, hogy az emberek, akiket lenézek, lássák és belássák, hogy én az igazságra és a szépségre tanítom őket és hogy nem arra törekszem, hogy nekem tömjénezzenek. Szánalmas becsvágy! Én, az elefánt, arra vágyom, hogy a bolhák tiszteljenek.

De hát hová bujjak?
Hová meneküljek?

Ha felzúg a taps körülöttem, azzal áltatom magam, hogy nemcsak nekem szól, hanem a művészetnek is, amely bennem kifejezésre talál.

Az aranykoszorú másik felét levelekre téptem... (46. oldal.)

És hátha akad néhány ember, aki rajtam keresztül *nemesedik*? Petőfin és Shakespearen át, rajtam keresztül.

Az a drága jó G. tanácsos Szegeden mondta rólam egy Szózat-szavalamat után:

— Ezt az asszonyt városról-városra, faluról-falura kellene vinni, hogy minden magyar legalább egyszer hallja tőle a Szózatot. Ez nemzetevelés volna.

Feljegyzéseim minden hiányát, szépségét és szalónképeségét pótolja az igazság.

Lelkem egész erejével az igazságra törekszem. Ma már nincs szépítőszerelem sem magam, sem más számára. Legfeljebb szánalmam.

Az én tollam csak akkor fog, ha az elragadtatás, vagy a felháborodás vezet. És ha nagyon egyedül érzem magam.

1897 június 7.

Ellen Terry! Vágyaim álma! Örök irigységem tárgy! Az abszolút nagy színésznő. Ő, és nem a nagy Sarah. Ez a kókleres komédiásnő olyan mellette, mint a hamis ékszer India rubinja mellett.

Minden igaz, amit mond és tesz. És, ó be irigylem: szépsége művészetének isteni kerete.

Boldog Ellen Terry! Partnere méltó hozzá: a minden idők legnagyobb színésze, Irving!

Együtt a kettő! Bájosak és fenségesek, megindítók és megrázók.

Tehát lehetséges a színészi pályán is beteljesülés?

Én csak azt adhatom a színpadon, ami velem született: a tehetségemet. Emberek, partnerek, körülmények és feljebbvalók, mind csak azért vannak, hogy a tehetségem hatását csökkentsék.

A Duse híres kézzjátéka! Rómában ezer meg ezer ilyen kézzjátékot láttam, láthat bárki; úton-útfélen, villamoson,

omnibuszon, mert ez a közjáték az olasz nép tulajdonsága.

Mi magyarok a második generáció óta csinálunk színészetet, az olasz k t ezer  v óta és *valóságos színpadon*. Mi a kezdet kezdetén vagyunk. Még azt sem tudtuk elérni, hogy hozz ert  ember vezesse a nemzet színpadát.

1897 szeptember 22.

Milyen kedvetlenül mentem tegnap játszani és mekkora ünnepem lett belőle. Először Gl cksmann hozta a berliniek elragadtatását és azután jöttek a névjegyek: Dr. Landau, Chefredakteur des Berliner B rsen-Courir  s Geh. Hofrat Dr. W. Lauser, Chefredakteur der Norddeutsche Allgemeine Zeitung.  s végre ők maguk a londoni Felbermannal. Azt mondták, hogy császárt l ttni jöttek és a művészet kir lyn j t találták. Meg aztán: hogy  k el adhatatlannak hitt k Elektrát a szárazsága miatt és  me, soha modern tragédia  gy nem rázta meg őket, mint tegnap az Elektra.

Milyen gy ng e vagyok én! Ilyen külső biztosításra van szükségem, hogy higyjem, hogy  rek valamit. Természetesen az intézet fejének se híre, se hamva se volt.   nem ünnepelt.

1899 február 13.

Holnap kezdem meg az olasz nyelv tanulását.  tven esztendős koromban. Most, hogy  repszem, belátom, hogy igazi tiszta élvezetet, a természetén kívül, csak Olaszországban fogok m g találni.

 n már nem alkothatok nagyot. Elkéstem.  reg lettem, mire kim velhettem magam. Elmult felettem az idő: szépség és ifjúság nélkül nem vagyok teljes.

El mégegyszer a vatikáni gyűjteménybe! Mégegyszer Nápolyba! Micsoda nevetséges, koldus kontárkodás ez az itteni úgynevezett művészet! Igazi nagyot senki sem alkot. Sem szobr szaink, sem festőink, sem  r ink, annál kevésbbé mi, a sz n szn p. Silány, slendrián, felületes munkát v g 

zünk mindannyian. Túlságosan jól fizetnek bennünket és sokfelé telik szórakozásra. És ez elvon bennünket attól, hogy csakis a célunkat nézzük. A legtöbb színész mindenre ráér, csak a hivatására nem.

Hat hét óta hévvel tanulok zongorázni. Két órát is elülök naponkint a zongorámnál. Hogy sajnálom az emberekkel eltöltött, elvesztegetett sok szép időt! Mennyit tanulhattam, gondolkozhattam, sétálhattam volna azalatt.

De ezentúl amennyi időt megmenthetek magamnak, azt nem pocskolom másra. Tegnapelőtt is visszautasítottam egy olyan meghívást, amelyet még egy évvel ezelőtt nagy örömmel, „megtiszteltetésül“ fogadtam volna el.

A hazugság! A legundorítóbb bűn a művelt embernél.
Hazugság a saját jólétéért! A feleslegéért!

1900 március 6.

Az este, *Stuart* alatt, a közönség megint tüntetett. Vége-hossza nem volt a tapsnak. Nekem összeszorult a szívem. Mi marad a közönség érdeklődéséből akkorra, mikor igazán kellene? Odakünn a Vígszínházban.

Meg aztán: nem is tudom elhinni, hogy ez a tüntetés mind természetes. Nem bírom hinni. Nem ismerem a mi közönségünket ilyen *kitartónak*. Ilyen kitartó csak az érdek tud lenni. Hátha a Vígszínház tapsoltatja így jövődöbéli tagját.

Keserves bevallanom, de úgy érzem, hogy feljebb már nem bírok. Azért, e, hogy új szerepem nincs, vagy hogy tehetségem nem bír a primitív érzések kifejezésén felül semmit meg? Lady Macbethet sem tudom játszani. Túlságosan összetett jellem. Kleopatrám sem eredeti. Nem a szerepet tanultam mástól, de allűröket utánoztam benne.

Hogy királynőket és parasztokat egyformán jól játszom, az nem bizonyít semmit. Mindenikben nagyság van és ezt tudom. De a humor, a humor teljesen hiányzik belőlem. Enélkül minden alak unalmas.

1900 március 8.

Kis hercegem este helyett megjött már délben. Helyzetem vele szemben lealázó és félszeg. Az az erőlködés, hogy mulattassam, kivételtét abból a kevés erettségéből is, ami — talán — van bennem. Oly csekélynek, üresnek érzem magam ezzel az emberrel szemben, hogy kezd terhemre lenni. Ha a saját képe mutatok meg neki, minden erőlködés nélkül ez is itthágy, mint a többi, mert únni fogja magát mellettem.

Ott ült nálam az a vastag ember...
(49. oldal.)

Jobb így. Én nem vagyok boldogságra teremtve. Csak egyedüllétre és önmagammal való küzködéstre. Elégedetlen vagyok magammal, folyton, örökké. Útálok és megvetem magam. És nincs erőm oda felemelkedni, ahol szeretném látni magam. A tragika tragédiája az, hogy nem tud a lelke magaslatára eljutni.

Kerülöm az embereket és futok utánuk. Keresek egy embert, akivel egy legyek. Egy lélekre szomjazom — elepedek érte! —, aki többet érjen, mint én, hogy imádhassam. Kis hercegem vagy nem ad a lelkéből, vagy nincs neki.

Milyen rettenetes egyedüllét! Kinek panaszkodjam!? Hiszen éppen az az egy hiányzik, akinek panaszkodhatnám.

Nem voltam képes arról soha komolyan gondolkodni, hogy egy ember több is legyen, mint barátom: uram, akit tisztelek is. Ilyet sohasem találtam.

Az ötödrendű kis fitos operette-hölgy érdekesebb, mint én.

1900 március 9.

A Comédie Française leégett. A gazdag francia nép felépíti.

Csak az Isten a mi kis vityillónkat őrizze meg, míg egy

nagylelkű, művelt ember nem kerül az élére. A mostani intendánsban tisztán a hatalmi és hiúsági mániája dolgozik, hogy úgy erölteti az új színházat. A mániája: a hatalom gyakorlása. Milyen nevetséges az ő falujában, otthon, ahol 15—16 embert tart és operettszerűen, középkori formák szerint gyakorolja felettük a koldus szuverénitását. Kázust csinál abból, hogy mikor és ki szedje fel a hullott férges almát a fák alól, aztán elrendeli, hogy milyen darabokra vágva szabad a férges gyümölcsöt a disznóknak vinni. Gongot tart a folyosóin, hogy három vendégét, engem is, azzal hívasson étkezéshez. Minden órában egy-egy reszkető tehenesen, kerészen, vagy napszámoson tölti ki a dühét. A szegény ember sápadtan tipeg előtte, a tökfedőjét csúri-csavarja kérges kezében és sejtelve sincs arról, hogy mit vétett. Nem is vétett semmit s a hivatása csak az, hogy kísértete legyen azoknak a középkori jobbágy-ösöknek, akiket bolond gazdájuk ősei vadászat után felhasítottak elevenen, hogy fáradt lábaikat azoknak forró belei közt kipihentessék.

Ezekről az időkről fantáziál a két magyar műintézet vezetésével megbízott intendáns. Alsórendű szenvedélye a vásárlás. Összevásárol tücsköt-bogarat minden ízlés nélkül, csak azért, hogy hajlongjanak előtte a boltosok.

Mióta tönkrement, gonosz lett. Irigy a színészek kenyerére, szabadságára és főkép önérzetére. Szent meggyőződés, azért sürgeti a színház építését, hogy kétszázal több ember legyen a hatalmában és a neve aranybetűkkel ott ragyogjon az épület előcsarnokában, a Ferenc Józsefé mellett.

Megkísérlettem vele az ő nyelvén beszélni. Reméltem, hogy lesüllyedt színházunk javára használhatom fel irántam való látszólagos jóindulatát. És a vége az, hogy megválok a Nemzeti Színháztól.

Egyáltalán nem bírtam tőle feleletet kicsikarni én, akinek annyi szép idejét ellopta üres, fásasztó társaságával. Mellőzéseimmal együtt vigyorgó kárörömmel mellőzte az értékes darabok előadásait is. Végre, másfélévi intendánsága után, szemtelenül, mintha csak túlzott hódolatomat akarta volna kipróbálni, mindannak az ellenkezőjét cselekedte, amire én, a színház és a józan ész nevében kértem. Ekkor elhatároz-

tam, hogy meddő társaságának nem áldozok több időt hátralevő napjaimból,

Azonban legfőbb okom a szakításra mégis túrhetetlen, kíméletlen dohányzása volt. Ha könyörögtem, hogy hagyja abba: durván kiröhögött. Ez volt a fő oka, hogy menem nem kellett a Nemzeti Színháztól.

Nos tehát, még ilyen sértés nem esett grófon és kegyelmes úron a világ teremtése, azaz a grófi cím megszületése óta, hogy egy parasztból lett komédiásnő elutasítsa a barátságát, azzal a megokolással, hogy sajnálja az idejét rápazarolni.

Erre a szakításra természetes, hogy nem következhetett más, mint hogy: „Majd megmutatom neki!”

És az első komizkodására, a január 3-i levelére, megmutattam neki én, hogy ki vagyok. Elszerződtem a Vígszínházhoz.

Tegnap, március 8-án, az egyetemi ifjúság sürgönyözött az intendánsnak és arra kérte, hogy engedje meg nekem, hogy március 15-én a Városházán szavaljak. Tagadó választ küldött.

1900 március 11.

Miért fáj nekem annyira a magasztalás, hogy fizikai kínt érzek miatta?

Talán a hiúságom miatt szenvedek, minthogy érzem, milyen mélyen alatta vagyok a dicséretnek. Valósággal utálok és lenézem azt, aki engem olyan mód nélkül ünnepel, mint tegnap abban a szabadkőműves-páholyban az a különben intelligens fejű Neuschloss főmester. Úgy szégyeltem magam a beszédje alatt, hogy szerettem volna a padlóba süllyedni. Ez kicsinyesség, tudom. Ezen is, mint ezer apró más körülményen felül illenék helyezkednem és nevetnem rajta. De hiányzik, hiányzik a humor . . . , no.

Utálok magam. Örökké harcban állok magammal. Sohse

Püpos szerephordó
Jancsi . . . (51. oldal.)

tudok már úgy tenni, hogy másnap csömört ne érezek magam iránt? Tűrhetetlen, hogy olyan lényt hordjak magamban, akit utálok, olyan lény cselekedjék értem, akinek minden tetteivel elégedetlen vagyok.

Tegnap is ott a hangversenyen a szavalás végén elbőgi magát ez a buta pozőr itt bennem, holott egy kis *akarattal* lenyelhettem volna a sírást. Az apám! A műveletlen, izléstelen pozőr ütött ki rajtam. És az okos, szigorú, férfilelkű anyám most szégyenkezik miatta és szidja. Borzasztó! Életemben milyen jól megfér együtt ez a két lény és bennem, mióta az eszem tudom, folyton harcban áll egymással és gyűlöli egymást. Az anyám része utálja és megveti az apám részét. Oly külön él benne mind a kettő, mint egy pohárban az olaj meg a víz. Addig marakodnak bennem, míg megsemmisítenek.

Milyen jó ide leírni ezeket, amiket el nem mondhatok senkinek. Ez volna csak a póz: azon panaszkodni, hogy túldicsérnek. Azt hinnék, így akarok vele eldicsekedni.

Ma ismét Elektra. Megint tárgya lenni annak az izetlen, tehetetlen tüntetésnek, amellyel ez a buta, de fifikus puhány, úgy látom, ki akar fárasztani. Azért játszát most annyit az utolsó hónapokban.

De mi lett volna belőlem, a kérlelhetetlen, goromba életben, ha erős nem lettem volna? Az élet tett erőssé, furfangossá: az önvédelem, amelyre olyan szükségem volt, mint a vadnak, amelyre mindenki vadászik. Nem a világon múlt, hogy bordélyházban vagy szeméten nem pusztultam el fiatalon.

Két örökségem mentett meg. Az anyámé és az apámé. Az anyám erős, büszke lelke vezetett felfelé, a tiszta légkörbe. És az apám alázatossága és hallatlan alkalmazkodóképessége keresztülsegített a legválságosabb állapotokon. A színpadon az apám vagyok. Az életben az anyám. De csak ha ellenőrzöm magam, hogy ne komédiázzak. Ahány emberrel beszélek, annyiféle vagyok. Anélkül, hogy a legkisebb utánzótehetségem volna. Hanem mindenkivel úgy beszélek, ahogy vele *illik*. Ó, mennyit szégyenkeztem már életemben ezért a színjátszásért!

Éppen úgy kínlódom azért, hogy igaz legyek, mint azért, hogy egyenletes, tiszta, olvasható írásom legyen. Soha írást nem útáltam úgy, mint a magamét. A legjellemtelenebb firka. Pedig hogy vigyázok, mennyi gondot fordítok rá, hogy civilizált emberéhez hasonlítson és hogy a betűk ne álljanak egy méterre egymástól. De nem bírok vele. Gyerekes marad életem végéig. Ennek talán az az oka, hogy a kisgyőri apácák, akik írni tanítottak, maguk sem tudtak sokat ebből a tudományból.

Ahány szép írást látok, mindeniket szeretném utánozni. Első gondom mégis mindig az, hogy könnyen olvasható legyen az írásom. Mint ahogy játékomban is az a főgondom, hogy mindenkinek hallható és érthető legyen.

Ez gyöngédségem kifolyása. Mindig két véglet egyikén kapom magam. Természetem alapja a határtalan gyöngédség. És csak erős megfontolás után: a kérlelhetetlenség, szintén a végletig, mikor bizonyos vagyok abban, hogy igazam van és hogy ellenfelem komisz. Ez az egy tisztességes tulajdonságom van, ama másik mellett, hogy magamat mindenkinek szigorúbban bíráljam.

1900 március 23.

Tegnap Medea, rendőri felügyelet alatt. Rendőrök között jöttem haza a sötét udvaron át. Csak rendőrök, meg én. Vajjon kire vigyáztak, ha a közönséget és a tüntetőket úgysis kizárták?

Oly nevetségesnek és hiábavalónak látom ezeket a tüntetéseket. Vég nélküli tapsolások a színházban, kendők lobogtatása... és az örült diktál tovább. Magyar virscaft.

A Vígszínháztól megkaptam *Phaedra* két felvonásosát. Ezt tanulom most. Ábrányi Emil for-

Elektra... (53. oldal.)

dítása száraz és lapos. Kétségbeejtő munka lesz ebből valamit csinálnom.

Most látom, mit pótoltnál az a vak mámor műveletlen koromban! Tudást és pallérozott ízlést. Tizenöt évvel ezelőtt Phaedra *tetszett*. Ma untat. Annyi élet sincs benne, mint egy cserebogárban. Eredetiben elbolondítja az ember fülét, de magja nincs.

Szörnyű munka lesz! Életet kell bele galvanizálnom.

1900 március 29.

Holnap lesz a temetésem. Útálatos egy ilyen búcsúztatás.

Nekem színpad: színpad. Mi tisztesség a Nemzeti Színházban játszanom, ilyen ronda, ilyen rondalelkű, falánk állatok között? Egy sincs közöttük művész, még kevésbé ember.

1900 március 30.

Délután öt óra. Utolsó játékom előtt vagyok a Nemzeti Színháznál. Csak annyival izgatottabb a rendesnél, hogy ide írom, mennyire nyugodt vagyok. Tudom, hogy játék közben úgy is útálatosan fel fognak izgatni.

Az első virágok már megérkeztek mai temetésemre.

Brandes, a dán is ott lesz.

Ó, jó Georg Brandes! Egy darab nagy világosság! Mikor panaszkodtam neki, hogy nincs összhang a lelkemben, azt felelte:

— Nem is szükséges. Hadd kavargjon ott belül a káosz, csak az alkotásaiban, abban, ami abból a káoszból születik, legyen összhang és egység.

Milyen fényesség ez nekem, aki örök harcban élek magammal. Káoszból születik a harmónia! Értem. Mind azt értem, amit ötvenesztendős koromig nem értettem és ami mindig gyötört.

Édes szép Világosság! Brandes! Hála Neked! Szeretlek! Szeretlek! Lelkem Nálad van, hazáig kísér, amíg itt mézedet szívja könyveidből. Shakespeare százszor édesebb nekem a Te szádból.

Miért nem hozott össze a sors soha egy Hozzád legalább hasonló férfival? Hol járna már az én lelkem! Milyen kicsiny, milyen bárány voltam Melletted! Milyen édes meg-

nyugvás volt Téged hallgat-
nom. Mintha az anyám ölé-
ben lettem volna, gyermek,
felelőség nélkül és mégis a
jó úton.

Phaedrát próbáljuk a Vig-
színházban. Nem tudom, mit
csináljak belőle.

Kicsinyesség, de a szívem
hasogatja, hogy Brandesnek
azt mondták, hogy pénzkü-
lönbségek miatt megyek el a
Nemzeti Színháztól.

Ünnepelnek és én azt kép-
zelem, hogy az ünneplés fele-
az *embernek* szól, mert be-
csülnek. És uramfia! még azt
sem tudják, hogy mi okból ha-
gyom ott megillető helyemet!

Ejh! az ember legyen saját magáért tisztességes, hisz má-
sok tudomást sem vesznek róla. Megint megbűnhődött a
hiúságom.

1900 április 19.

Tegnap este első játék új otthonomban, a Vigszínházban.
Phaedra. Itt-ott eltaláltam, de egészben nem volt jó. Nincs
a darabban egy fikarcnyi igazság és nagyság. Bennem sem
volt.

Lárma azonban volt túlon-túl. Gyermekes tüntetés. Hogy
kellett szöknöm az elől az undorító ló-kifogás elől! Fogják
ki az intendánst a Nemzeti Színház elől!

1900 április 27.

Siratom magam. Fáj az élet. Keserű, fájó, nem jóltevé-
könyvek fojtogatják fáradt mellem.

Strakosch írt egy csábító levelet Bécsből, hogy menjek...
Késő. Azt siratom, hogy késő.

Ha tizenkét évvel ezelőtt kimentem volna! Hol volnék
ma! Hogy esne előttem hasra a magyar színészet!

A nagy jelenet... (54. oldal.)

És én minden csábításra azt feleltem:

— Magyar vagyok, itthon élek, halok.

És a felelet mindig ugyanaz volt: „Sie werden's bereuen“. Megbántam. És most hull, ömlik a forró, égető könny a szememből... Késő...

Ott szégyenkezem a Vígyszínház üres házai előtt. Minden üres ház mintha személyes gyalázatom lenne. Ó, ez a közönség szívtelen, vigasztalan, léha és igazságot nem szolgáltat senkinek, hacsak egy bankettel nem teheti. Egy lármázó estével eltemeti áldozatait.

1900 május 18.

Reggel, mielőtt teát iszom, az az érzésem, hogy: gyerünk nyugdíjba. Elmenni egy csendes helyre, virágok és tyúkok közé, cseléd nélkül, látogatások nélkül. Csak a természettel élni! Hogy is mersz még színpadra lépni, szépség, ifjúság, báj nélkül, oly kevés tudással? Ki az a szegény bárgyú, aki még tebenned gyönyörködik? Mi vagy te? Rokkant, aki mindennel elkésett.

Teázás után: Ejh! majd megmutatom nekik! Kimegyek németnek, hadd szégyeljék magukat, hogy kidobtak. Ha a szürke hajam befestem, energiát ad a tea, fényleni fogok még vagy két esztendeig, talán. És mindezt csak bosszúból tenném? Mit ér már az élet, ha a bosszúvágynál egyéb nem hevíti a szívet?

1900 június 10.

A bosszúvágyról írtam a minap. A bosszúálláshoz energia kell, mint az alkotáshoz. Ha energiám volna, egyébre tudnám fordítani. Mit akarhatok még, anélkül, hogy szánalmas és nevetséges ne legyek magam előtt? Csak annyit, hogy a zsidókák meg ne bánják, hogy szerződtettek. Hogy behozzam nekik duplán a gázsimat. Ez minden ambicióm. Arra, hogy jövő évben mi lesz velem, nem is gondolok. Mit fontoskodjak magammal?

A szervezetem is kopik, mint a fogamról a glazúr.

A közönségnek mindegy, hogy ki játssza szerepeim a Nemzeti Színházban. A közönség az izgalomra éhezik. Joga van hozzá, mert ez a természete.

És valld be, szegény, vén Mirjám, hogy az az aranyhajú, szépszemű színésznő érdekesebb látvány, mint te. Ő azt

adja a közönségnek, ami a közönségnek való: a csiklandozást. Nagy, széltében száguldozó érzéseket kevés lélek bír meg.

Színész barátom, most *embert* játszunk. Élvezni akarom azt, ami a földön szép: a művészetet és az embereket. Szegény vagyok, kevés kilátással szerződésre a jövő évben, mégis elmegyek a nyáron utazni. Szép ruhákban, szép helyekre. Nem törődöm a színésznővel, aki csak szívszorongást okoz örökös töprengéseivel, *ember* leszek ezen a nyáron, végre.

A színésznek is oda-odavethetek egy csillapító falatot, ha rászorul. Például: játsszák el hát Volumniát helyetted. No, édes a hízelgés? Hát csak szopogasd, te, te, — színész. Utálatos.

Ragyogó két nap Herczeg Ferenczel Cenken és Pannonhalmán. Jóleső nyugodtság száll szívembe Herczeg társaságában. Teljesen ellenkező lélek, mint én, de megnyugtató. Nyugodt, világos elme, fennkölt gondolkozás és mindenekfelett jó ízlés.

D. G.ékhez megyek ebédre vasárnap. Vajjon adnának-e egy darab kenyeret, ha rászorulnék? És ha nem volna ilyen szép ruhám, amelyben megegyem az ebédjüket?

1900 szeptember 5.

Wiesbadenből jövök. Először is jól lefogytam. Ez megfizethetetlen most nekem a színpadon. Fialalít. A térdem, csodák-csodája, egészen meggyógyult.

Ez a tél! Ez alatt dől el hátralevő életem.

Még nem tudom, nem megyek-e 1901 április 1-én Németországba koldusnak, ábécés-könyvvel a kezemben, hónaposszobába újra kezdeni az életet. Vénségcmre bizonytalanságban lógozok.

Antigone ... (55. oldal.)

Különb emberek is áldozatul estek már önérzetüknek és a mások gazságának, — miért ne én?

Most kezdődik az intendáns gyönyörúsége: az orromnál való rángatás. Üzenget.

1900 szeptember 10.

Úgy érzem, hogy a színpad sem érdekel már eléggé. Jó volna visszamenni az anyaszínházhoz, amely ingyen tartja el a tagjait. Elég volt a komédiából. Arra vágyom, hogy biztos fizetésem legyen, melyből teljék egy-egy utazásra, a művészetek hazájába. A többi időt künn a fák alatt, a napsugárban, a mezőkön szeretném tölteni.

Ha vissza nem visznek a Nemzetihez, nyugdíjba megyek és sütkérezem a napon.

Vannak jó emberek. Surányi Józsi: nagylelkű, igaz, vidám, szellemes. Édes volt azon a gellérthegyi úton, amint elmondta, hogy ő mennyire antivadász-természet. Ha egy nyulat, foglyot meglőnek a társai, ő a legnagyobb figyelemmel vizsgálja az állat sebét és egyetlen gondolata: hogyan lehetne meggyógyítani. Míg ilyen emberek vannak, jó élni.

1900 szeptember 16.

Ird ide te gyáva ember, hogy huszonöt darab friss tojást küldtem a Nemzeti Színház fiatal, kis igazgatójának, figyelemzetetésül a levegőben lógó szerződés elintézésére.

Igazolásomul mégis leírom, hogy egy fél lépéssel sem közeledtem volna ehhez a lenézett, rongy „felsőbbséghez“, ha nem ők kerestek volna a legnagyobb tisztelességgel engem.

Ma játszom tizenkettedszer a *Takácsok*-ban. Gyalázatos, bizonytalan voltam eddig. Tegnap kezdtem érezni valami igazibb levegőt magam körül.

Végre is akármi lesz, a fő az, hogy jól játszani, tanulni kell. Tanulni kell! A tanulás öröm, meg a napsugár, meg az az isteni szülő, amelyet hetenkint küldetek magamnak Kecskemét homokjából.

Különböző ajánlatok jönnek, különböző színházak részéről. Bölönyi állandó vendégszereplésre hív Kolozsvárra. Azt hiszem, csak mézesmadzag a közönségnek és a miniszternek, hogy jövőre is megkapja a színházat. A másik: Makróczy hív, hogy legyek társa a szegedi színház igazgatásá-

nál. Abszurdum! Tönkre ten-
ném az egészségemet egy év
alatt.

1900 október 12.

Ezer ember ácsorog odalent
a vén gyereket, a perzsa sahot
látni. Úgy tetszik neki Buda-
pest, hogy kétszer is eljött
egymásután. És mulat azon,
amin más elalszik.

Walter Crane fia ittlétének
második napján azt mondta:

— Ha a magyarok olyanok,
mint a fővárosuk, nem szere-
tem őket. Amit utcáikon látok,
az mind hamis utánzat. Semmi
sem az, amit mutat.

Mennyivel férfiasabb az az északi gyermek, annál a keleti
öregnél.

Megvetem ezt a társadalmat, amelyben a becsületes és
igaz a nyakát szegi és a gaz győzedelmeskedik. Győzedel-
meskedik és duskál a nemzet adójából maga és egész talp-
nyaló hada.

Nincs vágyam élni, nincs kedvem dolgozni ilyen emberek-
nek, ilyen emberek között! A tapsuk még jobban megsért,
mint az, hogy nem törődnek az igazsággal.

Helytelenül járt el apám, aki az igazságra merészelte taní-
tani tudatlan gyermeklelkemet. Én ennek a fantómnak a
keresésében törtem ki a nyakam, úgyhogy előbb nevetsé-
gessé lettem. Tanított volna hazudni az apám, most boldog
lennék. És nem készülnék öntudatosan, lelkem egész erejé-
vel, kétségbeesve, a megsemmisülésre.

Áprilistól kezdve haldokolni fogok. A szegénység kitarja
rám csontkarjait és megfojt. Hogy félek a szegénységtől!
Nem is fogok küzdeni ellene. Hadd szorítson agyon.

Sehol sem kellek, mert csak dolgozni és igazat mondani
tudok. Tavasszal megyek ki Berlinbe, hónaposszobába.
Az lesz a neve, hogy németül tanulok. Nevetséges! Ötven
évvel új nyelvet egy színésznek!

Felemeli vállból a két karját...
(56. oldal.)

Egy német ábécés-könyvvel a kezemben halok meg, távol Széchenyi sírjától. Ez az egyedüli szent hely ebben az eszét vesztett, nagyzó, tudatlan országban és ez az egyetlen hely, amelytől búcsút veszek.

Mit panaszkodom és zúgok *én*, ha *őt* sem becsülték! Meg kellett örülnie abban, hogy nem értették.

Igenis, ő volt eddig az egyetlen *lényeg*, a többi mind csak a keret.

Akinek egy garas ára becsület van a bőre alatt és lehet egy betevő falatja egy más országban, az fusson innen! Itt a stréberség, erkölcstelenség és felületesség ütött tanyát.

Hazaszeretet! Ha erény volna, magában hordaná a jutalmát, nem pedig büntetés és átok volna az emberen. Hogy vágytam én külföldre menni tizenöt évvel ezelőtt, mikor Selár annyira rábeszélte, és hazaszeretéből itthon maradtam. Íme, ez a jutalmam. Jogos felháborodásomban magamra hagynak hazámfiat. Ha leköpve, felrúgva zabálni akarok, még megtűrnek. De önérzetemmel mehetek koldulni.

Érdemes volt Széchenyinek, Telekinek, úrnak és parasztnak téglát hordani a Nemzeti Színház építésekor?!

Szegény Blahánét ünneplik. Virággal, mikor ő pénzt szeretne! Túloznak az ő dicséretében is, mint amikor nekem hozták a jelzőket szuperlatívuszokban a felhők közül. De a színházba nem jönnek.

Jaj! Csak a Vígyszínház tízezer forintját be tudnám keresni nekik, hogy meg ne bánják, hogy helyet adtak.

Megint sokat költök a lakásomra. A pénzt megkerestem hozzá kolozsvári vendégszereplésemmel. Elég volt az amazon-ízlésű sötét bútorokból és tárgyakból. Világosságért epedek. Fényesebb régiókba szállok. Legyenek fehérek a falaim, világosak a bútoraim.

Kit szeretek én? Mindenkinek kész vagyok mondani, hogy szeretem, de valójában szeretni senkit sem tudok. Ragasz-

kodni valakihez, úgy, hogy fájjon nélkülözöm, ... ilyen egy sincs.

Fáj nélkülözöm a napot és a nagy gellérthegyi sétáimat. Az emberek közül becses nekem: Görgey Artúr, Bartha Gábor, Herczeg Ferenc, Braun Sándor és Szávay Gyula. Igazi örööm, ha találkozom velük, de egyiket sem nélkülözöm, ha nem látom. És ezekből áll nekem a világ. A többi ember statiszta vagy kellék.

Elküldtem a nyakláncomat Faludi Gábor unokájának, mert az a Faludi szépen, urasan tett velem, mikor a kezébe adtam annak a módját, hogy háromhavi gázsimat megtakaríthassa magának.

A jobb karom nagyon fáj, már két hónapja. Ezer legyet csaptam vele agyon Baracskán, a Julcsa cselédem szüleinél. Ide mentem egy kis stúdiumért a *Sötétség hatalmához*. Találtam is egy egész alakot. De meg tudom-e csinálni?

Imogén... (56. oldal.)

Íme, mire elhelyezkedtem a világban és van bájos, meleg, csodaszép otthonom, amilyent még senkinél sem láttam; már nincs dolgom a világon. Milyen rongyokban és tapogatózó tudással arattam nagy, országokra szóló sikereimet! És ma, mikor még testem-lelkem ép, nem adnak munkát. De nem hagyom magam!

Visszaszerződtem. Reméllek. Hátha a színház valami csoda által szerencsésen meggyógyul és nekem is visszaadja a megillető helyet. Megillet még az a hely, amelyet kivívtam magamnak.

Közben: már *Medeát* is más játssza. Tíz ember fogja észrevenni, hogy nem én játszom. Oda merték adni másoknak azt a szerepemet, amelyről még magam is elismerem, hogy nincs a földön, aki megközelítsen benne.

1901 április 13.

Teli, de telisteli vagyok undorral. Ó, ezek a próbák ebből a nyavalyás darabból! E közé a nép közé menni, aki két okból gyűlöl: először, hogy hogy mertem különb lenni náluk és felemelt fejvel harcolni azzal, aki előtt ők négykézláb csúsznak; másodsor, hogy mertem örökös szerződésre visszajönni.

Milyen alávalóság azt kívánni tőlem, hogy ebben a rongy darabban egy tízszavas szerepet játsszam el, elsőnek visszatértemkor ebbe a szegény Nemzetibe. A büszkeségem nem engedte, hogy tiltakozzam ez ellen.

Felekyné búcsúja. Inkább útalom, mint valaha. De azért nem dobnám ki a színházból, mert megjelenése becses, sőt megfizethetetlen. Oktalanság és brutalitás ilyen alakot nélkülözni 1500 forint különbségért.

Én útalom, de nem eresztettem volna el a színháztól, mert szükség van rá. Megy, mert nem adnak neki annyit, mint Szacsvainénak vagy Lendvainénak, akiket ki nem engednék a színpadra. Harmincnyolc szereplő nőtagja van ennek a szerencsétlen színháznak, akik közül húsz még statisztának sem való. Tizennyolc női szereplő még egy elsőrangú párizsi színháznak is elég.

Mit akarok ezzel a naplórassal? Gondolataim alaktalan tömegekben száguldoznak keresztül a fejemen, míg a tea izgalma tart. Mire mosdásomat, öltözködésem bevégeztem, izgalmam lelohad és visszaesem apatiámba. És csak milliószor ismétlem: minek?

A lelkem, egész egyéniségem épp olyan formátlan, mint az írásom. Érdektelen, üres teremtés vagyok és nem csodálom, hogy igazi férfit, értékes férfit sohasem tudtam lekötni, csak magamnál értéktelenebbet.

Újra játszottam *Elektrát* a Nemzeti Színházban. Ízléstelen ünneplés.

A szerepen nagyot javítottam. A második felvonás végével sohasem voltam megelégedve. Most megtaláltam a tehe-

tetlen kétségbeesésnek legnaivabb hangját. Most már ezt a jelenetet is fixirozhatom.

Előadás után: újra rámborul a szürke semmi, melyből küzködve törtetek ki, ki, ki..., de a szürke por magának követel, már el is nyel derékon felül. Már csak a fejem van ki belőle, amely még lát és érez. Hovatovább már csak szánalmat érzek saját magam és marakodó kukac-testvéreim iránt.

Minél jobban eltér az ember állati voltától, annál szánalmasabb és nevetségesebb, annál bűnösebb és nyomorultabb. Igaz, hogy isteni tulajdonságai még bámulatraméltóbbak, mint a bűnei. A bűnökkel együtt született, de megtisztulása a saját, földi, emberi erejéből történik. Ha nem a konvenciók, emberi törvények, vallás stb. szempontjából ítélkezem, ha azt nézem, hogy *miből* lett az ember, mélységes tiszteletet és forró szeretetet érzek küzködő embertársaim iránt és büszkeség tölt el, hogy én is az vagyok, ami ők: érző, szánalmat és szeretetet érezni képes, megelevenedett por, aki még a Teremtőnek is örömére válhat. Mikor így megmagsajnálom magam és az embertársaim, legfeljebb mosolyogni tudok azon az erőlködésen, hogy jobbaknak, szebbeknek tessünk és mindenekfelett erősebbeknek, földhözragadt, földből nőtt állati természetünkkel szemben.

Milyen óriási bölcsesség a vallás! Micsoda boldogságot, tisztaságot, mennyei kielégülést képes adni az emberkék szegény kis szívébe. Kegyetlenség, irgalmatlanság, oktalanság megfosztani az embert a vallástól! Igen, Jézus *Isten fia* volt. Úgy, mint ő, senki nem szerette, senki nem sajnálta embertársait.

1909 április 25.

Csodálatos! Kevélységem nyomorúsággal növekszik. Minél inkább és könnyebben megbocsátok embertársaimnak, minél természetesebbnek tartom gyarlóságukat, annál távolabbra húzódok tőlük.

Mióta visszakerültem a Nemzeti Színházhoz, idegennek

Elém öntötte a rózsákat...
(57. oldal.)

érezem benne magam. Annyira sem becsülöm pályatársaimat, hogy kritizáljam, és az igazgatóságot, hogy szidjam. Üres mosoly mindenki számára, nehogy azt higgyék, hogy szenvedek. Tulajdonképen: nem is szenvedek többé. Csak életem ürességén érzek reggelenként olyan szégyenfélét. Még nem szoktam meg a henyélést.

Berliniek vendégjátéka. Közepes kis banda. Aki Alvignét játssza, még szolgálómnak sem kellene. És ez is *megél* a színészetből. És van ideje a körmeit állati hegyes formára ápolni. Ha hivatásának élne, azaz konyhát súrolna, erre nem jutna ideje.

Kikürtölték az újságokban, hogy *Elektrát* vasárnap ötvé-
nedszer játszom. Felrázzák a feltűnést keresőket és kihívják az erőszakos tüntetést és a barbár lármát, hogy tíz forinttal több legyen a kasszában. És megvan mérgezve az én csendes, magasztos ünnepem, amelyen *Elektrát* elimádkozom.

Katángkóró vagyok, amely nem verhet többé gyökeret egyetlen szívben sem. Mit remélhetek még? Mit várok?

Az egyedüli gyönyör számomra a mindennapi kenyér és a napsugár után a művészet. El Firenzébe!

1901 április 28.

Csak a tea egyedül, ez a kis fű-lény, adja belém egész cselekvőképességem. Enélkül semmivel sem törődöm. Enélkül oly könnyű volna meghalni.

Tegnap a *Bort* néztük meg. Azt mondják: jó előadás. Rossz előadás. Tiszta, szűz érzés kell a magyar paraszt eljátszásához. Szent naivitás a tehetségén kívül.

1901 május 20.

Tavaszi! Még egyszer tavasz van a lelkemben. De a szegény öreg arcom hozzá! Jaj de fáj a lelkemben valami.

Mindig mondogattam, hogy elcserélném ürességemet a kínért. Hát most itt a kín. Szégyennel súlyosbítva. Jaj szegény öregasszony te, hogy sajnállak.

Mindenki észrevette, hogy elfogott a lázbetegség, hogy nem tudtad levenni a szemedet arról a dalos fiúról. Ő har-

tuot maaston epäily myit maanmen? Friaa temen
föi maanman, hoo egiit voo moisit utat hiitetem,
Esak^{not} ~~offell~~ maot leimem ahooq' or eiteem paransst-
ni fogia, mest nem vooqoh missa-iso.

Vegetni; mindomet is mindentivel vegetni, or or eite's van
bomem lojotit, is rooton kee eslekedni, nem stantua
aral, hoo mekora fajalomat otorst vee maan-
mat, mekora meodmat. Et a tulajomaa valisaga
ketoysaga fajit el bomem, mig=a lojutitli ido=
ten Esak! Esstrettem; holot temoidet fajaloman-
-nari velt a forraia!

elolvastam; de egy pár jegyzetet kivéve belőlük
el is égettem, sly gyanú nélkül indulatosak.
voltak. Mucalmaim és ellenszemeim, tettesem, halám
vagy fölháborodásom, olyan kezeselen és erőszakos
lármának tettesem mikor egyfolytában olvastam
el azt amit idénként leltam, hogy az irásom
tiltakozást ellene. Hiába mondtam a bennem
lévő kritikusknak, hogy hiszen mindaz úgy történt
ahogyan leltam, hogy akkor fölháborodásom.
olyan felteteleimül igaz volt mint elragadtatásom

1912 December, 4.

1

Secretum oluami ami elmut, ami meq'tit'ant. Ami de =
-veq'at. It meq'mug'at is esat s'ia'at'at, non igat
mint a most to'tein'. Secretum oluami at 'at'ia:
-s'at, is el'it'it'et'et', is miata i'ut'data e'ed:
=tem mindig v'aptam a magam el'at'at'at
oluam, mint he'at. Mint e'at. S'at'at
el'at'at a meq'ia'sat. Magy h'et'et'et' itam
tele to' igon fu'et meq'tet'et' vele amig', magy
meq' to'et is itam magam'et, el'et'm'et,
pa'at'm'et, is pa'at'at'at'm'et, pa'at'at'm'et
ve'al'm'et is s'at-ay'it'et'e'et'm'et, er'et
magam s'at; is mind'et Esupa dup'et'at'us =

hasztalan volt az a védelem, az "iro" úgy találta hogy
 a sok superlativus nyugtalanai és fárasztói tette
 az elbeszélést. Az a meggyőződésre jutottam, hogy
 inkább csökönyös ismétléssel hangszóvarak egy fontos
 részletet, mintsem telis tele legyen a szöveg és nagy
 hangú körmondatokban, miknek se vége se hossza,
~~ez~~ volt a nagy indulatból, fujjam ki haragomat,
 vagy kiáltam ki elragadtatásomat.
 Na? - nem tudom, úgy írjame meg amise emlékszem
 hogy a múltban átelt indulataimnak akkor érezt
 kifejezéseimet adjamé vissza, mely igaz és jogos
 volt, hisz' úgy éltem át, - vagy 'elmondamé' mai
 fölfogással mely már csak nevetni és irónakörni.

minc éves, én ötven. Miért kell ezt ennyire szégyenlenem? Ha férfi volnék, elvehetném és járhatnék vele a világban.

Borzasztó lesz elválnom tőle két nap múlva. És mégis örülök neki, mert csúf, nagy ízléstelenségtől menekülök meg. Nem szabad kielégítenem a vágyaim, mert koldus maradok utána. Örülök azoknak a leveleknek, amelyeket írni fogok neki.

Ha elgondolom, milyen más lett volna egész életem folyása, ha egy olyan ember szeretett volna, mint Herczeg Ferenc. Milyen magasságba emelne fel az engem testestől-lelkestől. Még így is milyen jó, hogy ő *van* az életemben. Még így is erkölcsi tengelye lett az életemnek. Jól esik tudnom, hogy megvetne, ha komizságot vagy ízléstelenséget követnék el. Öntudatlanul appellálok az ítéletére, ha cselekszem. Sejtje-e vajjon, hogy mim nekem?

Május! Ó május, május, teremtő kikelet! Csoda esett velem! Szót, szót adj nekem, Teremtőm, hogy ez a felséges, ez az édes tündérmese, amely bennem valóvá lett, tegnapról-mára, ne vesszen el, ne múljék el kifejezetlenül. Hadd maradjon bennem meg egy hang, hogy ha összeroskadva, megaggva egyszer elolvasom, fusson végig rajtam ennek a bűvös-bájos gyönyörnek az álma. Istenem, hát én most szót keresek a szerelemre?! Szerelem: milyen üres és csúnya hang ez annak a kifejezésére, amit értünk rajta!

Van mennyország ezen a kis, szürke földön! Mennyi boldogság ebben a szürke porban!

Össze kellett a sorsnak zúznia, ízről-ízre, hogy ezt az új embert alkossa belőlem, aki ma vagyok. Ma kellene elmúlnom, hogy minden porszemem boldogságtól ittasulva és aranyozva térjen a földre, hogy oda is boldogságot vigyen. Nem zúgolódom többé soha, míg élek, bármi érjen ezentúl. Csak a *mára* gondolok, amikor őt látom és hallom. Hozzám szól, velem beszél.

Holnap indulok *Firenzébe*. Kimondhatatlan édes fájdalmat érzek.

Szalatna, 1901 július.

Petőfi is szenvedett a nem szeretni való, állhatatlan, hitvány fajtánk miatt. Ha megérte volna Széchenyi korát, ő

is megőrült volna. Pedig a megváltás a kezünkben van: csak két lábra kellene már végre állnunk. De persze, négy lábon kényelmesebb.

Hubayékat szeretem és becsülöm. Velük lennem: megóv a testi-lelki ellomposodástól, nélkülük visszaparlagiasodnám.

A biztos fellépésért mindenkit irigylek, egy cselédet, egy parasztot. Ezek biztosan nem kritizálják a fellépésüket: tehát közvetlenek és természetesek. Közvetlenséget és természetességet csak gyermekkorban lehet elsajátítani.

Csak az egyéni, a minden ember külön egésze érdekel.

A grófnő több mint asszony: ember. Érdekel.

De miért vagyok itt? Nem vagyok idevaló. Schova sem való vagyok. Sötétnek, gyanakvónak, szerencsétlennek születtem.

Hubay Jenő! Mi teszi ezt az embert ilyen elragadóvá? A rajongás. — A nagy művészt nagy emberré csak az teszi, ha a tehetségét a rajongás fűti. A lelkesedés tüze csak tiszta és nagy lélekben gyúlhat ki! Hubay Jenő lelkével együtt lobogni: fölemelkedés, megdicsőülés!

Egyetlenegy helyzetben érzem magam elememben: ahol baj van, ahol adni kell, segíteni, vigasztalni. Ott nem szégyenlem magam. Még majd megtérek egykori tervemhez és beállok betegápolónak. Ott volna a helyem.

Egyetlen hősi vonás bennem, hogy pénzt adok másnak. Hogy szeretem a pénzt! Mily nehezen válok meg tőle. De mindig fizetek. Kevélységből. Ne mondhassa senki, nem is mondhatja, hogy adósa maradtam. Sem cseléd, sem gazdája.

Milyen oktalanság az embernek elhagyni otthonát és hosszabb időre máshol, más házánál letelepedni. Ha az idegen hely *jobb* az ő saját otthonánál: kelletlenül megy vissza a magáéba és keserűség marad a szívében. Ha kényelmetlenebb helyre jut, akkor számár, ha ott marad.

Itt a sült galamb is a számba repül, de a szívem nehéz. Mindennap úgy érzem, hogy olyan feladat előtt állok, amit nem bírok betölteni. És minden este magammal elégedetlenül fekszem le. Nagyságként kezelnek, tömjéneznek, szeret-

nek és becsülnek. Mintha korbáccsal vernének. Rútnak, vénnek, keserűnek érzem magam. Koplalok, hogy ne hízzam, nevetek, mikor sírhatnám, futok, mikor heverhetném, hogy legalább alakom el ne veszítse emberi formáját.

Itthon, 1901 július 27.

Egész éjjel és még ma reggel is, a szégyen és fájdalom facsarta a szívem, hogy miért sértettem meg olyan durván ezeket az úriembereket eljövet. Bizonyosan ideges vagyok. Ideges! Mennyire lenézem azokat, akik idegességről panaszkodnak! Idegesség: ez annyit tesz, mint magát elhagyni, kényeskedni. És lám, milyen bolondot csinált belőlem.

Ideges voltam, nem csoda: folyton en garde kellett lennem — szellemileg.

Egészben rémitő ostobán viseltem magam. Nem engedtem, hogy valaki elkísérjen a vonathoz. Attól féltem, hogy utolsó pillanatban is gorombáskodni fogok.

Mindent megérdemeltem: félszeg helyzetbe hoztam magam.

1901 augusztus 11.

Zsibbadttá dolgoztam a kezem. És most ragyog a lakásom. A lelkem annál sötétebb.

Más dolgom már nincs, mint hogy segítek azon, aki nálam is szegényebb. Hogy fölboldogítottam ma is azt a szegény két öreg színésznőt tizenöt forinttal és a havonkinti ígérettel.

Herczeg levelezőlapot küldött a tengerről. Egy hónapja hányatja magát egy kis vitorlason, cél nélkül. Sajnálja, hogy én nem részesülhetek abban a gyönyörűségben. Becses barátság. Jól esik, hogy ez is van az életemben.

1901 szeptember 9.

Visegrádon Görgey tábornoknál. Az ebédnél hárman is rászóltunk, mi asszonyok, hogy ne egyék a káposztából, mint hogy most kelt fel nagy dizentériájából.

Zügel képe: Rekkenő hőség. (57. oldal.)

— Jól van, nem eszem, tudok én szót fogadni — mondta. — Csak Kossuth apánk... — mennyi csúfondárosság volt a kék szemében, amint ezt mondta — ..., csak Kossuth apánk fogta rám, hogy nem tudok szót fogadni.

Szalkszentmártonban voltam. Megnéztem a kocsmá falán azt a szörnyűséget, amely azt hirdeti, hogy Petőfi ott élt két hétig. Ez a relief árnyékot vet nemcsak erre az istenhátamögötti falura, hanem az egész Petőfi-Társaságra. Mióta ez az undok borzalom, ez a ludvérc ott van, azóta szörnyeket szülnek a szalkszentmártoni asszonyok.

Ötvenhárom év! Shakespeare kora. Ő sem élhetett munka nélkül. Én is mehetek már.

1901 október 3.

Nos, szegény vergődő féreg, szemtől-szemben vagy magaddal megint. Keresed magad? Támaszkodhatnál? Nincs mire. Nincs kire. Üres a világ. Üres vagy magad. Senki sem vagy.

De most legalább tudom végre, mi volt egész életemben a legnagyobb bajom. Idegen vagyok én ezen a földön. Mindig az voltam. Félénk, bátortalanul tapogatózó idegen utas, aki nem tudja honnét jött és hová kell mennie. Gyerekkésszel, nagymohón *semmit* fogtam és most itt állok üres kézzel, üres szívvel.

Ezen a nyáron a poklot és a mennyországot éltem át. A menny eltűnt, a pokol maradt. A tündérr királynak öltöztetett baba bele fűrészporszór volt. Mégis gyönyör rá visszagondolnom. Gyönyörű volt. El is múlhatott már. *Ilyen* többet nem jöhet.

Milyen vakok az emberek! Mindig azt hallom: „bátor, vakmerő, férfias“, és minden bátorságomat kétségbeesésemben követtem el, mindig feltéve rá az életemet.

1903 január.

Minden mindegy. Vagy talán ezzel a jelszóval, ezzel a bölcseséggel akarod takarni a tehetetlenségedet. Ez talán

csak a megnyugvás egy köpenyege, amelyet a legyőzöttségére adott. Mert most végre csak tisztában vagy azzal, hogy leverettél az élet küzdelmében. Ugye, ezt nem hitted?! Ez az, amit sohasem akartál elhinni: mindig azt mondtad: a művészet nyílt küzdelem és aki abban szóhoz jutott, azt nem lehet többé véka alá rejteni.

Most végre tisztán látok és abban, amit látok, ott látom magam is elfogulatlanul. Megtaláltam magam. Visszanyertem a lelkem erejét. Most már tudom, hogy meg lehet ölni egy művészt büntetlenül. Az ilyen egészségtelen alapra, *szubvencióra* támaszkodó színháznál. Mert ugyan el lehet képzelni, hogy egészséges rendszer, *vállalkozó* rendszer mellett egy ilyen tehetséget, mint én, félretoljanak? Hogy kihasználatlanul hevertessenek egy ekkora tőkét egy vállalkozásban? Órültség!

Az emberi kukacok nem tűrik meg maguk közt a maguknál különbet, hacsak a cudar siker feléjük nem emeli, hacsak a vak szerencse urukká nem teszi.

Nem bennem van hát az oka buta, buta, buta mellőztetésnek. Ez a tudat derűs megnyugvással tölt el.

1903 január 26.

Ez a mai Bánk bán-előadás már a mérték legeslegálján jár. Ez a Veréb Jankó, ez a Pálffy: Bánk! Szegény Katona József, boldog lehetsz, hogy ezt a sülyedést meg nem érted. És az a sok apró kis nő, a rájuk feszített trikóval, akár csak valami operettben: mint apródok a királyi udvarban! Piha!

1903 február 5.

Szegény Fényes Samu! Micsoda naivság! „Emléket akar állítani“ egy mártír poétának a színdarabjával. Ugyan ki

A Nemzeti Színház kötelessége, hogy fáklyavivő legyen... (59. oldal.)

érdeklődik Bacsányi iránt Budapesten? Van itt valakiben hazaszeretet? Kikből áll a mi színházi közönségünk Pesten? A pénzesekből, ugyebár, akik elsősorban a *vérükkel* élveznek, nem pedig az esztétikai érzékükkel. Hazafiságot vár Fényes Samu ettől a közönségtől, a hitsorsosaitól? Nem tagadom ezt az emelkedett lelki tulajdonságot az ő fajúban, mint ritka virágot, de! nem tódul-e a budapesti „közönség“ már tizenhatodszor a Monna Vannát lesni, vajjon fog-e hálni a Beregivel, vagy nem? Ezért tódul a mi érzéki, szemita közönségünk a színházba. Az „érzékit“ nem vádképen, hanem irigységből írom le.

Régebbi jegyzeteimet olvasgatva, látom, hogy az ember igen érdekes lény, még ha olyan kevésbé eredeti is, mint én. Az én jellemem olyan mindenholnan összeszedett limlóm, amit egy ószeres fogására csak rádobálhat a véletlen. Csak a fogas szilárd: az akaratom tökéletesedik. Fogynak is ma már róla az útban levő, sablonos, konvencionális rongyok. De milyen küzdelmek árán! Mindenki, az egész úgynevezett „világom“, csak számonvette tetteimet és elítélt, megbüntett értük. Kiforrott, öntudatos, bevégzett lénynek tartott, mivel önálló voltam és híres színésznő lettem. Sohasem volt meg bennem egy tízéves gyermek tudása és mérséklete, és egész emberségemet egyedül kellett, az emberek segítségével nélkül, sőt az emberek ellenére, ismeretlen, tudatlan, sötét lényemből kiformálnom.

Szörnyű hiúságom és nagyravágyásom mellett a lustaság is lehúz. Fejem csak befogadni kész, de kiadni magából semmit sem tud. Nem is bír az én agyam sokat. Hamar kifárad. Ma már különben csak annyi ember vagyok, amennyi teát iszom. Tea nélkül álmos akarat és kívánságnélküli rongy vagyok.

1903 augusztus 27.

Csúf hely ez a mi fővárosunk a környékével együtt. Az Isten gyönyörűen megteremtette, hogy szebbre már nem is lehet, de az ízléstelen, műveletlen emberek elcsúfítják. Nem elég, hogy minden második házon ott lóg a cégér, hogy: sör, bor, pálinka, de minden harmadik házból cigányzene sivít.

Zenének nevezik ezt az ideggyilkoló, undok lármát! De itt a városban még csak hagyján: nem kell bemennem a vendéglőbe, vagy a kávéházba. De odakünn a hegyek közt is! Az erdőkben is minden vendéglőt megmérgeznek a cigányzenével. Hangzik tőle az erdő, egyik kocsmától a másikig, ha tíz kilométerre is van egymástól.

Zenétől hangzik ez a szörnyű, indolens, könnyelmű ország, mintha bizony lakodalmat járna, most, mikor ilyen keserves bizonytalanság függ a léha fejek felett.

Itthon letérdeltem az én édes szentem előtt, a drága szent mártírom előtt és beszéltem vele:

— Ilyen népért kár volt a szívednek úgy sajognia, Széchenyi István! Hiszen ez a nép nem törődik maga-magával, hát miért törődjék vele más?

Napról-napra jobban érzem, hogy ez a nagy férfi, ez a férfiak férfija az enyém és én az övé vagyok. Amennyire megértem, annyira az enyém. Én pedig úgy megértem, mint senki más. Tehát senki másé sem annyira, mint az enyém.

Nem szerettem soha senkit úgy, mint Széchenyit. Ezért nem tudtam férfit soha igazán szeretni. Csak szeretkeztem velük. Az Ő számára maradt meg a szívem tisztán, forrón, hogy Övele az eget járjam ötven esztendőskoromban. Erre a férfi-ideálra várt az én eldarabolt, ezerszer megalázott szívem, hogy végre, véglegesen Ő költözzék bele.

Tisztogatom a lakásomat: a lelkemet, szentséges, drága Uram. Minden nappal jobb, különb és hiúságtól mentes ember kívánok lenni.

Egy héttel ezelőtt felajánlottam Beöthy Ákosnak, levelben, 500 forintot a *Blick* új kiadásának költségeire. Adjon más is hozzá és nyomassuk ki feleletül a *Rückblick* új kiadására.

Felhajtatott a Svábhegyre...
(61. oldal.)

Nem kaptam választ a levelemre. Azt hiszik, hogy reklámot akarok belőle magamnak: afféle komédiásné, gondolják, hogy merészkedik velünk, országintézőkkel egy sorba tenni magát és ilyesmit indítványozni?! Engem ez nem bánt. Te miattad, drága Uram, örömetst tűröm a megszégyenítést is. Még rosszabbat is. Mennyit túrtél Te rongy emberektől?! Szeméteemberektől, akik bele sem tudtak pillantani a Te fényességébe, mert elveszett volna tőle a szemük világa. Hogy érthették volna meg a vakondok a Napot!

Visegrádon Görgey Artúrnál.

1904 június 10.

A tábornokot még sohasem találtam ilyen ragyogónak, egészségesnek és jókedvűnek. Felséges volt az öreg úr. De hogy öreg! Ép a teste-lelke, csak a bölcsességére nézve öreg.

Ismét rávittem a beszédet nagy multjára. Ez annyira érdekel, hogy nem bírok betelni hallásával. Mikor szembe vagyok történetünk e legérdekesebb alakjával és ő beszél énhezám, felel a kérdéseimre: átérzem a pillanat mély jelentőségét. Lesz idő, mikor órála is csak az írások beszélnek, mikor ő többé senki kérdésére felelni nem fog. De most még felel a legnagyobb, a legkényesebb kérdésre is, és mindig a legegyszerűbben és a legtermészetesebben. A kérdés megdobogtatja szívem, és mikor kimondom: az ő fényes kék szeme a szemembe nevet és olyan egyszerűen adja meg a feleletet, mint amikor azt magyarázza, hogy a háznál összegyülemlett madzagdarabokat miként kell úgy összezsavarni, hogy azonnal szét lehessen oldani. Mivelhogy: ha spagét kell, az mindig hamar kell.

Öneki nincs se nagy, se kicsi dolog.

Csak néha telik meg nevető kék szeme könnyel. Már két ízben láttam szemében a hála könnyeit ragyogni. Először tíz évvel ezelőtt, mikor megismertem.

Már akkor tudtam, nagyjából, a fegyverletétel körülményeit. Az amnesztia kihirdetése után a tábornok azonnal hazajött. Hazajött, pedig *mi* várt rá itthon! Az, hogy negyven esztendeig, közelből és távolból, hallhatta az „áruló“ nevet.

Mikor első ízben, tíz évvel ezelőtt, éppen erről beszéltünk,

ebéd után, a feketekávé mellett, engem végtelen szájalom fogott el és feltolakodott a szívemből a nyelvemre ez a kérdés:

— Tábornok úr, hogy tudta elviselni ártatlan létére negyven esztendeig az áruló nevet?

— Könnyen — felelte mosolyogva —, hiszen megszoktam. Sokkal nehezebb volt elviselnem az első „éljen!“-t.

— Milyen körülmények között történt ez? — kérdeztem nekibátorodva.

— A mult nyáron volt, hogy sógorasszonyom szőlőjéből jöttem befelé egyedül, szokásom szerint: a kocsit közepén. Szembe jött velem egy nagyobb társaság. Nagymarosi kirándulók lehettek. Mikor ők is észrevettek, megálltak, kétoldalt sorfalat csináltak és arra kényszerítettek, hogy közöttük haladjak el. No, gondoltam magamban, most hallod majd meg a titulusedat, Görgey. Akkorát még sohasem csalódtam: a férfiak levették a kalapjukat és ők is, meg a hölgyeik is, halk, diszkrét éljennel üdvözöltek. Látja, ezt nehéz volt elviselni.

Mikor ezt elmondta, nevető kék szeme megtelt a hála könnyeivel.

És most, mikor kint voltam nála, könnyező szemmel beszélt, amint a csodaszép vidéken széttekintett.

— Hát nem vagyok én boldog ember, hogy a sors ezen a gyönyörű helyen enged élni életem végéig! Hány embernek jut ily gyönyörűség osztályrészül?

Oly nagynak láttam igénytelenségében, hálatalt szívével, ott a napsütötte ormon, hogy majdnem a földre borultam előtte, mint egy élő szent előtt. Csakhogy még jókor eszembe jutott, hogy színésznő vagyok és hogy ez „jelenet“ lett volna.

Mily végtelen egyszerűséggel mondja el életének és ezzel összetartozó szabadságharcunknak nagy momentumait! Beszéltem neki arról is, hogy ellenségei — valamikor én is! — azt vetik a szemére, hogy nem akasztották fel,

Teljes volt. Az Élet volt... (63. oldal.)

mint a Tizenhármát. Azt is mondtam neki, hogy azok, akik őt értik és becsülik, ezt úgy magyarázzák, hogy a kivégzés azért maradt el, mert amikor a szabadságharc szolgálatába lépett, már nem volt osztrákkatona, hanem egy kémiai tanszék elnyerése végett jött Prágából Pestre.

— Azért még felakasztottak volna — szólt jóízűen nevetve —, sőt azt hiszem, legelsőrek, ha megkaparíthattak volna. Az oroszok azonban felpakkoltak és elvittek Nagyváradra. Kétheti fogság után Kaufmann tábornokot jelentik nálam. Felkelek és elébe lépek.

— A cár öfelségétől küldtettem Önhöz, hogy tudtára adjam, hogy megkegyelmez Önnek.

Én állok és némán nézek rá. Ő is hallgat, rám néz és vár. Majd ismét megszólal:

— A cár öfelsége elsőszülött fiát, a trónörökösöt, küldte Bécsbe Ferenc József öfelségéhez, hogy kegyelmet kérjen tőle az Ön számára.

Én csak állok továbbra is, szótlantul. Ő csodálkozva néz rám. Hosszú szünet. Ő vár és nekem nem volt mit felelnem. Végre megszólal harmadszor is:

— Ha pedig Ferenc József öfelsége megtagadná Öntől a kegyelmet, a cár öfelsége felajánlja Önnek, hogy Oroszországba mehessen, ahol Önnek oltalmat biztosít.

Erre aztán gondolkozás nélkül azt feleltem:

— Ich gehe aber nicht nach Russland!

Amire ő két lépést hátrált és el nem rejthető gúnnyal így szólt:

— Sie werden aber nicht gefragt! — Köszönt és távozott.

A cár kegyelmének oka pedig az volt, hogy én kikötöttem: a fegyverletételnél osztrák ne legyen jelen. Ehhez járult még az az öröme, hogy Paskievich, a legkritikusabb órában, mikor már végkép kegyvesztett volt tehetetlensége és hadjáratának sikertelensége miatt, sőt amikor már visszahívása is kiadatott, azt üzenhette gyorsfutárral a cárnak: „Magyarország Felséged lábainál fekszik!” Hogy azonban az orosznak ajándékozzon, attól vonakodott Bécs. Tudta, hogy milyen jó szolgálatot tehet Oroszországnak egy művelt, idegen katona, akit akkor, bárhonnán jött is, a legszívesebben fogadtak ott.

Ennek a ténynek egy igen érdekes példáját mindjárt el is

mondta a tábornok, dátumokkal és nevekkel, amint ez már szokása volt.

Prágában szolgált, mikor egy főhadnagy ismerőse beadta a megcsorbult kardját egy fegyverkovácshoz kijavíttatni. A kovács harmadnapra ígérte a kardot. A tiszt érte ment, de a kard még nem volt kész. Szemrehányást tesz a kovácsnak, majd mikor ez visszafelesel, a tiszt durva lesz, a kovács nem tűri, gorombáskodik ő is, mire a tiszt kardot ránt. A műhely alacsony: a kard megakad a mestergerendában és beletörik. A tiszt egy pillanatra tehetetlen, a kovács az alkalmat kihasználja, a tisztet derékon kapja és kihajítja az utcára. A főhadnagy még abban az órában beadja lemondását, átmegy Oroszországba szolgálni és félév múlva mint őrnagy jön haza látogatóba.

Sohasem felejttem el azt a csendes gyönyörűséget, amely ott, a napsütötte hegytetőn, a virágos réten eltöltötte lelkünket. A tábornok csendesen és derűlten beszélgetett a mi sötét, viharos, véres napjainkról. Nyugalom és megelégedés ült bennünk. Egyszerre valami sötét nagy mozdulat felfelé fordította a tekintetünket. Ott a levegőben nem volt nyugalom. Egy óriási halászsast üldözött három kis vércse. A sas majd az erdőnek, majd a Dunának vette útját, látszott, hogy menekülni akar. Néha-néha ütött egyet a szárnyával, mikor azt hitte, hogy valamelyik üldözője alája került. De bizony azok szüntelen felette nyiladoztak el és mindenik a sas fejére vágott egyet, valahányszor feléje került. Sokáig néztük, amint a sas északnak repült, és megzavarva menekült. A kis, éles körvonalú vércsék folyton nyomában.

Vízben, földön és a levegőben: küzdelem az élet.

Még a legnagyobbat, a legfölségesebbet kell feljegyeznem Görgey tábornokról, azt, ami őt a bölcsesség legmagasabb csúcsára emeli. Mikor újra meg újra megkérdeztem tőle: miért és hogyan bírja magán viselni az „áruló“ nevet ártatlanul, végre így felelt:

— Hát azt hiszi, nem tettem ezzel határtalan nagy szolgálá-

latot Magyarországnak? Mit gondol, mekkora önbizalmat öntött a magyarba annak tudata, hogy őt nem lehet legyőzni, hanem el kell árulni, hogy elbukjék. Nem acélozta-e ez a tudat a magyarokat az ötvenes évek dacos, merev ellentállására is? Látja, ezért érdemes volt mártírnak lenni, mint ahogy maga mondja.

Ekkor zokogva estem térdre előtte.

1904 június 26.

Honnan van, miért van bennem mindig a sietségnek ez a nyugtalanító érzése? Mintha valaki a hátam megett örökké kergetne. Mintha mindig valami fontosat mulasztanék.

Szünidő van. Egyedül vagyok itthon a lakásomon. Egy-két levélíráson kívül semmi kötelességem. És mégis itt van bennem az a szorongó érzés, mintha számot kellene adnom arról, amit teszek. Pedig se dolgom, se senki, aki számonkérne tőlem valamit.

Nem tudom élvezni a henyélést. A gyermekkori örökös félelem a veréstől maradt volna meg a csontjaimban, az izmaim és idegeim emlékében?

Ha járok, minden tíz percben kiver az izzadság, előnt a forróság. Gyalázatos állapot és úgy kell tenni, mintha az ember egészséges volna, mert fent jár és nem fekszik ágyban. Nem mondják ezt a cudar állapotot betegségnek, csupán azért, mert a férfiak nem ismerik. Az asszonyt egyszerűen elnevezik ilyenkor vén boszorkánynak, kiállhatatlan vén banyának, vagy hisztérikus vén dögnek. És ezzel le van tárgyalva az élete. A nyomorult asszony, akit senki sem sajnál, segítsen magán, ahogy tud.

Segítek magamon, ahogy tudok.

E hó harmincadikán Cenkre megyek, a *Férfi* emlékezetének áldozni.

1905 november 13.

Amilyen fakó, szennyes, rongyos és formátlan volt ma a szegény színpad a szomorú, novemberi, *nappali* világítás mellett, olyan fakó, üres, formátlan és vígasztalan legtöbb pályatársamnak a lelke. Sötét felfuvalkodottság és falánkság dagasztja ezeket művészi törekvés és tudás helyett. Nyu-

godtan, mélységes szomorúsággal a szívemben írom le ezt, nem haraggal.

1905 november 14.

Mikor így délelőtt a teámat megittam, ismét belelódulok az élet rendes kerékvágásába, ismét úgy teszek, mintha hinnék az életben és mintha dolgom volna, amit el kell végeznem. És amit el is végzek jó kedvvel.

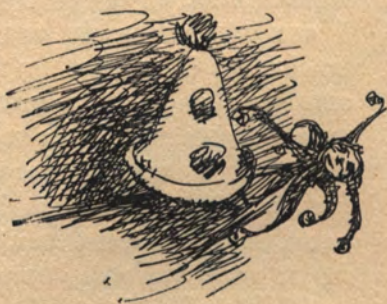
Tea nélkül testem-lelkem azt nyögi: minek? És ülve maradok és olvasok. Útleírások, emberek és állatok élet-történetei még mindig érdekelnek.

Az igazágtalanság ellen már nem lázongok, de a csúfondaóskodás dől belőlem magam és az ellen a társadalom ellen, amelyben élek és amelynek formáságai rámnézve is kötelezők. Ha már megtörténik az emberrel a nagy szerencsétlenség, hogy a szeme kinyílik és nemcsak néz, hanem lát is, akkor egyetlen helyes módja volna az életének: kimenni a természet közvetlen közelébe és odakünn napról-napra, évszokról-évszakra megbirkózni a természettel, a hidegével, a forróságával és kicsikarni tőle az életet, a megélhetést. Ez elszórakoztatná az embert haláláig.

Én, a Ferenc Jóskák és muszka cárok kortársa, nem hiszek abban a földöntúli mennyországban, abban a szebb jövőben, amikor a népek minden rétege úgy átvilágosodik, hogy az erkölcsi világrend is olyan teljes lesz, mint a természeti, mikor az ember lesz a föld Istene, mikor a munka és a szeretet közös lesz a földön, mikor a nyomorult, mindnyájunk legnyomorultabbja, a tudós, a bölcs, mindnyájunk atyja és büszkesége lesz, ó, ebben a paradicsomi korban én nem hiszek.

Az én jellemem azért olyan bizonytalan, bátortalan, mert kiforratlan. Még mindig tanulok, mindig elégedetlen vagyok önmagammal, csiszolom testemet, lelkemet. Sohasem hiszem, hogy jól van, amit mondok, amit teszek. Mint valami szigorú őrs

A színpadon mindig a röhejre dolgozott ... (64. oldal.)

szem, követem, figyelem minden tetteimet és leszidom magam minden léhaságért éppen úgy, mint ahogy szorosabbra rántom a fűzőm madzagját minden nagyobb evés után. Pedig hát ez igazi tortúra! Nem is szólva arról a kínról, mely a hosszú fűző megszokásával jár. Félesztendeig a véres bőrömbe ragadt mindennap az ingem, mert nem tűrttem, hogy nyolcvan centiméteren túl szétterüljek. Mások ezt bennem nagy akaraterőnek nevezik, én: formaérezéknek, *hiúságnak*.

1905 november 16.

Milyen nagy jó ebben a sivárságban, hogy a garasért nem kell küzdenem. Sőt még mások nehezét is megkönnyíthetem. Szégyenleném egyedül fogyasztani el, amit keresek. Mekkora szerencse, hogy *én* keresek, mert más nekem ugyan nem adna! De mégis sok az, amit elhordanak tőlem.

1905 november 18.

Halálos szomorúság ült rám. Mi lesz ennek a határtalan levertségnek a vége?! Így fog ez már halálomig tartani? Lehet, hogy az öregség, az egyedüllét azért nehezedik rám ilyen tűrhetetlen súllyal, mert nem fárasztatom többé ki magam járással. Fáj a lábam.

A kis Fadruszné írja, hogy örömtelen, szürke az élete. A „János felesége“, így írja alá a levelet. Szenved? Mennyivel boldogabb, hogy fájdalma van, hogy van tárgya, oka a szenvedésének, van mit gyászolnia, van kit siratnia. Mi az ő szenvedése, amely ragyogó multból ered, ehhez az én feneketlen ürességemhez képest, ehhez a *semmihez* képest, amelyben én szertefolyok. Vagy nem a semmi ez? Miért nem vigasztal meg az a tudat, hogy a világok egy része, egy élő paránya vagyok, mely lényegében megmarad és hatni fog az idők végtelenjén keresztül? Vándorolni, átváltozni, hatni, mint porszem, mint vízcsepp: ez a természet rendje. Miért nem tud ebbe belenyugodni az ember? Miért van halálfélelem? Még az állatban is, aki nem ébred öntudatra. Itt valami hiba van a dolgok rendjében. A fájdalomnak nem volna szabad beletartoznia a Természet lényegébe. Ha kér-

lelhetetlen logikával alkot és rombol, akkor miért szentimentális? Hol veszi ezt a belém nem illő elemet?

Ez a fájdalom, ez a gyász egy Fadruszért, milyen gyönyörű! Milyen illő, milyen egész, milyen szükséges! Milyen koldus vagyok Fadrusznéhoz képest. Neki van mit siratnia! Én nem ismertem meg-siratni valót, megsiratni érdemes embert.

Túléltem a kelleténél. Túléltem a rajongásom. Eszem nincs elég ahhoz, hogy derülten elhelyezkedhessem az emberek között anélkül a csodás kincs nélkül, mely eddigi életemet kitette, amely mindent pótol: a temperamentumom, rajongásra való képességem.

Óriási volt az a fájdalom és meglepetés, amellyel először vettem tudomásul ennek a szerencsés tulajdonságnak a tünedezését. Mikor az első operációm után a kórházból hazajöttem, olyan élenken érzem ma is, mint aznap, mikor bennem végbement: a szobámba léptem, megálltam és körülnéztem. Leírhatatlan sajnálkozás lepett meg: hogy miért is nem aludtam el végkép abban a halálhoz hasonló álomban, amely három és fél óra hosszat tartott. Milyen nehéz lesz most újra kezdenem a céltalan küzdelmet a goromba étellel, amely újra be fog szennyezni. Mit akarhat még tőlem az élet?

Ha legalább eredeti egyéniség volnék! De ahány emberrel szemben állok, annyiféle vagyok. Mennyit kínlódom emiatt! És erőlködöm ellene! De a színész erősebb bennem az embernél. Tetszeni, dicsértetni, ez volt minden tettem rúgója már gyermekkoromban. Sőt még most is rajtakapom magam, hogy valamit csak az emberek dicséretéért teszek. Ezért aztán lenézem magam, s átesem a másik túlzásba: kihívom a gáncukat.

1905 november 21.

Halálos fáradtság a tagjaimban és amellett az a tűrhetetlen siettetés-hajszoltatás érzése! Mintha korbáccsal állna valaki a hátam mögött és munkára kergetne. Miért? Hová? Nem tudom. Megfordulok és szembenézek vele, és szembeszállok vele, és kérdezem tőle: Hová kergetsz? Mi dolgom van? Miért, minek, hová siettetsz? És ekkor csak annyit mond:

— Dolgozz!

Ő parancsolja. Nem tudom kicsoda, nem tudom micsoda küzd bennem vagy a hátam mögött. Pedig úgy vágyom aludni!

Szeretném megismerni magam. Égő kíváncsiság kényszerít leírnom azt, amit magamról gondolok, amit magamról tudok, hogy így szemtől-szembe állva magammal, mint egy másik emberrel, megtudjam, ki vagyok?!

Ha volna egy emberem, akibe átönthetném a gondolataim, hogy azután azon keresztül kapnám vissza magam, akkor nem kellene írnom. De még csak egy lelkem sincs, akivel egy órát csendesesen elbeszélgethetnék, senki, senki ennyi millió ember-testvér között!

1905 november 22.

A *Nürnbergi mesterdalnokok* az Operában. Megható és nagyszabású jelenet az, amely magára Wagnerre vonatkozik: hogy a lángészt nem értik meg új korában, hanem ha boldogulni akar (mint a lovag, hogy elnyerje a leánykáját), egy közvetítő, jótélelékre szorul, aki a tömeg szájaize szerint gyúrja át.

Tegnap megrendeltem hetvenöt koronáért a Mona Lisát. A legcsodásabb remekmű, amit ember alkotott. Ennek az arcnak minden paránya él, sőt boldogan él. Rafael Madonnái üres fababák, hideg, szellemtelen kis szépek e belülről ki-mosolygó két eleven szem mellett.

1905 november 26.

Most, ebben az órában határoztam el egy nagy dolgot, nekem igen nagyot: nem iszom több teát. Azt hiszem, hogy rémítő lábfájdalmaimat az okozza. Való, hogy mértéktelenül erősen iszom. Gyengébbre szokni nem tudok, tehát abba-

hagyom egészen. Isten veled, energial Következik a testi-lelki ellomposodás. Ó, hogy iszonyodom a bekövetkező tétségétől, elhízástól, megvénüléstől, de nem találok más megoldást, hogy megszabaduljak a fájdmaktól.

Vége a fiatalság utolsó látszatának, ha a tea-kölcsönözte mozgékonyágom is megszűnik.

A hajam elől már csupa fehér, mert egy év óta nem festem. Amióta Elektrára többé nem kell a fekete haj. Csak ennek az egy szerepnek kedvéért festettem, mert ezt nem játszhattam parókával.

J. doktor ma két keze közé fogta a fejemet és végtelen szánalommal így szólt:

— Hát *maga* is megvénül?!

Igen, *én* is megvénülök.

1905 november 28.

Érthetetlen remény él bennem, hogy fogok még embert találni, akinek becses leszek, akivel mindig szívesen fogok beszélni, aki csak engem fog keresni, akinek örülök, ha jön, akinek én is úgy kellek, mint ő nekem. Vagy csak a kiolt-hatatlan vágyam az *ember* után tartja bennem ébren ezt a reményt. Olyant várok, aki velem ugyanarról a lépcsőfokról néz szét a világban. Szeretném, ha asszonyban találnám meg ezt a barátot... Aki éppen úgy egyedül állna, mint én, akinek éppúgy senkije sem volna, mint nekem.

Embert keresek. Találhatok-e én, aki oly követelő vagyok az emberekkel szemben?

A világ: tükör. Amilyen arccal belenézel, olyat mutat vissza. Amennyit te adsz, annyit kapsz vissza. Én egyesnek soha nem adtam értékeset magamból: most magam vagyok. Amit értem, azt a közönségnek adtam. És ő érdememen felül jutalmazott. Jólétben élsz és becsülnek. Becsületes munkáért becsülést és kenyeret adnak. De mindenki: senki.

Valahányszor kinyitom ezt a könyvet, mindig az a kanász jut eszembe, aki a lelkén száradt, titokban maradt gyilkosságot nem bírván tovább el-

Szégyenlettem az erővel
esett taps zaját...
(70. oldal.)

viselni, gödröt ásott magának a pusztán és abba kiabálta bele: „Gyilkoltam! Gyilkoltam!” Mindaddig, míg egyszer egy hang *felülről* azt felelte: „Hallom!”

Megvált-e engem is még életemben egy ilyen *felülről* jövő hang?

December 8.

Édes Júliám! Itt írok magának, mert akarom, hogy nekem is megmaradjon, amit mondok. Kétszer leírni nem tudom.

Mottó: *Az ember nem az életet utálja meg, hanem önmagát.* (Carmen Sylva.)

Látja, olyan napok után, mint a tegnapi, mindig újra, meg újra megcsömörlöm a komédiástól, aki bennem él. A komédiás, amint publikumot érez maga körül, féket veszít és kitalál mindent, ami belül van. Kitárja az ajtót és kihül a szoba.

E miatt sokat fázott a lelkem.

De a szerencsétlenség nagyobbik fele nem az, hogy erkölcsi katzenjammeremben utálok magam, hanem hogy az az erős esztétikai érzékű, szigorúan jóízű *másik* ember, aki bennem lakik és ítélkezik, nem szereti azokat az embereket sem, akik megálázkodásomnak tanúi voltak.

Kerülnöm kellene mindenkit, mert a jóízű *másik* énem félti a világ szemétől a gyarló, több temperamentummal, mint ítélettel tekintő, cselekvő komédiásné. Ilyenkor jó időre el kell zárkóznom, hogy lelki egyensúlyomat visszanyerjem. Szenvedek és senki a földön vigasztalni nem képes.

Haragszom magára is, hogy oktalanságomra ráduplázott, ennyi profán hallgató előtt, azzal, hogy én csak „kihívni tudom ellenségeim gyűlöletét, de elviselni nem”.

Édes, okos Júliám, ez nem volt okos, nem is volt igaz kijelentés, azonfelül igen gyengédtelen volt. Én nem panaszkodtam magának sóha gonosz ellenségeimre. És méltósággal viselem megöletésem, a férgek által való felfalatásom.

A másik sértése az volt, hogy szememre hányta, hogy én tea nélkül milyen semmi vagyok. Azok előtt az idegenek előtt! Mikor látta, hogy én már úgyis elvesztettem önmérsékletem, hogy én már úgyis magam alatt vágom a fát, akkor nem kellett volna magának is ellenem fordulni. Meg kellett volna védelmeznie saját magam ellen!

Én magát az egész világ ellen, saját otthonában is, emlé-

kezzék, a vádnak még az árnyéka ellen is megvédtem. Én a szeretetet nem úgy magyarázom, hogy: szeretlek, hozzáam tartozol, tehát jogom van veled gőrombáskodni. Ha gyomlállok, négy szemközt tesszem, nem kárörvendő profánok előtt.

De tudom, tudom, hogy a hibás csak én vagyok, hogy nekem egyedül kell harcomat végigküzdenem. Hogy mindenki csak vádol és saját vétkem a fejemre olvassa. Hogy senki védelmemre nem kel, még magam sem. Tudom, hogy mindenben én vagyok a hibás.

Senkit sem vádlok. Csak mindinkább magamra maradok.

Az emberek: tigrisek. Csak akkor tetszelegnek maguknak némi szentimentális részvétnyilvánításban, ha valamelyikünknek valami kis, szóra sem érdemes, testi baja van.

Ki tud arról, hogy az én két operációm, mikor a mellemet kétszerre levágták, valóságos szórakozás volt azokhoz a kínokhoz képest, amelyeket tizenöt esztendeje tartó mellőztetésem miatt szenvedek.

Az én szegény lelkemre mindössze három húr van kifestítve: a harag, a fájdalom és a szeretet húrjai. A lélek szép játéka: a humor, amely bearanyozza életünket és megkönnyíti keserveinket, nekem nem adatott meg.

1905 december 13.

Szent Isten! Ha az én sérelmeim is csak annyira jogosultak, mint azé a kis, kicsike, icike-picike társaméi, aki ma felháborodva mondta: „Hidd el, utóbbi hetekben komolyan gondoltam arra, hogy elhagyom a színészetet, oly elégedetlen vagyok.“ Ez a kis, félszegbeszédű divatbáb, aki a Nemzeti Színházban „cherubinokat“ játszik a *Sevillai borbély*-ban, ez merészel panaszkodni a mellőztetése miatt! És én

Mirigy, a boszorkány...
(72. oldal.)

is panaszodom, hogy nem játszhatom *Stuartot*, *János királyban* *Constanciát*, a *Jelentéktelen asszonyt*.

Bezerédy öméltósága azt mondja: „Ne általános panaszt terjesszek eléje, hanem személyes sérelmemet adjam elő.” Az én sérelmem a színház sérelme. Itt vagyok, *Constanciát* játszhatom, jól játszhatom és nem játszom. Kell ennél nagyobb sérelem a színházra és a közönségre?

Hogy mondjam meg, kit óhajtanék intendánsnak? Herczeg Ferencet.

Bojkottálnak a kollégáim. Bojkottálnak engem, aki egyedül értem köztük a mesterségemet. Hát persze: éppen ezért. Van egy-két kivétel. Mint ez a kis Rózsahegy: valószínűs üdülés. Miért szeret és becsül engem az, aki tisztességes és érti a dolgát?

1905 december 14.

Herczeg, amint sejtettem, nem fogadja el az intendánsi állást. Feilitzsch bárót, Bánffy vejét hoztam szóba. Becsületes ember lehet: bár bátyja miniszter, lemondott alispáni hivataláról. Művelt ember lehet: Nyíregyházát rákapatta a művészet szeretetére, mialatt ott alispánkodott.

1905 december 16.

Fenn voltam, úgy kellene írnom, hogy *lenn* a poklok fenekén: Vészi Józsefnél beárulni az igazgatómat. Milyen undok érzés. Bizonyos, hogy egyszer ilyen állapotban, mikor szeretném magamat szembeköpní, mikor beteg vagyok az útalattól magam iránt, bizonyos, hogy ilyenkor irtom ki egyszer magam.

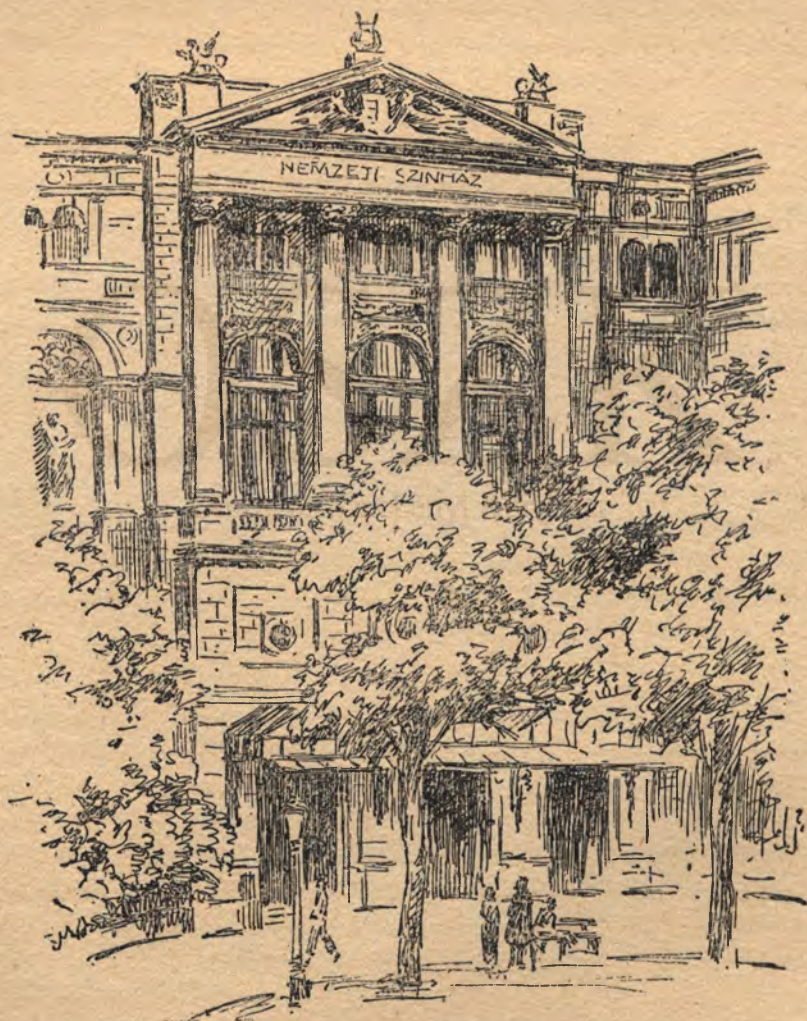
Az ő fegyverük az, amellyel most próbálkozom, ez a fegyver szennyez be úgy, hogy nem bírom elviselni. Ha nem tölthetem be a hivatásom . . . , van is nekem hivatásom! . . . , más kép nem szabad harcolnom. Nem tudok bánni a fegyverükkel, megútálom tőle magam és belebetegszem.

Milyen útalatos az élet! Ha megtartom a „becsület” törvényeit, amit a legnagyobb gazemberek találtak ki, hogy az ostobákat a hálójukban tartsák, — ha becsületes vagyok, azaz: buta ló, akkor felfalnak az ügyesek. Ha komisz vagyok:

undorodom magamtól. Nem élek békességben magammal.
Pedig magammal vagyok legtöbbet.

1905 december 18.

Ilyen jóízűt talán még sohasem nevettem! Olyan elemen-
tárisan tört ki belőlem, hogy hangzott tőle a lépcsőház. Elém
áll egy kis újságíró és bemutatja magát, mint a *Magyar
Hírlap* munkatársa. Azért küldték, hogy gyermekkori foto-
gráfiát kérjen tőlem. Egy pillanatra meghökkentem:

A régi Nemzeti Színház.

— Mit? Ismételje kérem.

— Szeretnénk a karácsonyi számunkban Nagyságodnak egy gyermekkori arcképét kiadni.

Hirtelen előttem állott nyomorúságos, kegyetlen gyermekkorom, az éhezés, a temérdek ütleg, elfagyott fülem és lábam, az úrigyerekektől kapott ócska ruha, ami sohasem illett rám, apám aszkéta felfogása, a tizenhárom-tizennégy gyerek születése és halála és heti tíz forint kereset. Mindez átsapott az agyamon és a hatása olyan kacagásban bugygyant ki belőlem, amiért örökre hálás leszek annak, akinek az az ötlete támadt, hogy tőlem gyermekkori arcképet kérjen.

1905 december 20.

Ilyen halott napon, amikor nincs munkám, eszembe jut Leonardo da Vincinek az a megjegyzése, amelyet egy nagyúri társaságra tett:

— Milyen kár a természettől, hogy ilyen szép külsővel ruház fel lelketlen lényeket. Ezeknek elég volna egy zsákalakú test, alul-felül egy-egy nyílással.

Zétából jövök. Azt mondják, megbukott ez a gyönyörű, érdekes mese. Hogyne! Ártatlan és magyar! Szegény, nagy-lelkű tisztamunkájú Gárdonyi. Hogy szenvedhet!

Én egész lelkemből utálom már a fajtámat, ezt a hálátlan, lelketlen bandát. Milyen vak ökör voltam, hogy el nem mentem a németek hívására.

Az antik művészet legnagyobb remeke: Nagy Sándor szarkofágja Konstantinápolyban. Fényképről csodálom és nem tudok betelni vele. Könnyűek az emberek rajta, mintha eleven élet mozgatná őket. Olyan puhák a mozdulataik, mintha forró vér folyna az ereikben. Hol vette az Ember az alkotó erőt, amellyel a kőbe is életet lehel? Ó, aki maga is csak a föld pora, mint a kő. A *génusz* csodája minden nap nagyobb csodává lesz a szememben.

1905 december 25.

Tegnap a karácsonyfát már csak a cselédszobában engedtem felállítani és meggyújtani. Nem bocsájtom többé közel

magamhoz a szentimentalizmust. Az élet durva és kegyetlen. A társadalom: az állam gépezete, erőszakosságon alapszik, úgyhogy minden lépten-nyomon igazságtalanságba és visszaélések útjára nyúl az ember. A jók, az érdekesek csak szenvednek, mindenfelől jajszó hallatszik, — ki hisz hát még a megváltásban? Kinek a szíve tud örülni és a pásztorokkal énekelni, hogy: dicsőség Istennek a magasban és béke a földön az embereknek? A pásztorok. Hát csak énekeljenek. Énekeljen, aki tud. Boldogok az együgyűek, mert övék a mennyek országa.

Irsayné ma egy csipet epizódot beszélt el az élet tragikomédiájából. Egész esztendőn át gyűjti a férje kórháza számára az ócska ruhát, fehérneműt és a filléreket, hogy karácsony este három-négyszáz betegét kiöltöztesse, hogy azok ne legyenek kénytelenek a régi rongyaikban elhagyni a kórházat. És valami humoros adakozó megtoldotta a ruhaküldeményét egy — cilinderrel. Irsayné csak odakünt vette észre, hogy a cilindert is kiszállították a kórházba. Bosszankodva is, mosolyogva is mondta az egyik apácának, hogy tegye el szem elől azt az oda nem illő luxustárgyat. Aztán megindult zarándok-útjára, egyik szobából a másikba, egyik ágytól a másikhoz, megtudakolni, hogy melyik nyomorultnak mi volna a szíve vágya? Megy, mendégél az én jó tündérem, végre beér a tüdővézesek, a halálraítéltek termébe. A harmadik ágyon fiatal beteg. Megáll mellette is:

— Mi volna a kívánsága? Van itt ruha, lábbeli, fehérnemű, olyant szeretnék adni, aminek legnagyobb szükségét érzi.

A fiatal beteg szeme felragyog, szegény két orcájára pír gyullad és lázas izgalommal rebegi:

— Ha oly boldog lehetek, hogy választhatok, akkor alázattal könyörgök, adjanak egy cilindert. Ez a legforróbb vágyam. Én kérem, bonviván színész vagyok és az igazgatóm mindig azt hányja a szememre, hogy nincs cilinderem és enélkül nem lehetek jó bonviván. Egy cylinder igen nagy hatással lenne előmenetelemre, az igazgatóm és a közönség szemében. Könyörgök egy cylinderért.

1905 december 31.

Michelangelo és Petőfi is összeférhetetlenek voltak, de azok nem szorultak pályatársaikra, hogy hivatásukat teljesítsék. Mindenik dolgozhatott zárt ajtók mögött, egyedül! A boldogok! De még nekik sem bocsájtották meg embertársaik azt, hogy *keserű* emberek voltak. Hát még nekem! Aki csak asszony vagyok! Hiába vagyok igazságos és könyörületes. Az emberek csak felháborodásaimból ismernek és ítélnek meg.

De tanuld már meg, te őszfejű, vén ember, hogy ne követelj az emberkéktől többet, mint amire képesek. Gondolj arra, honnan indultak el, hogy a mai erkölcsi felfogásukig, a felebaráti szeretetig eljussanak. Inkább csodálkozz, hogy téged is vályúhoz eresztettek és hogy éhen nem haltál. Csodálkozz azon a kis *jón*, amit magad körül láatsz. Ha békében akarsz élni, nem *velük*, csak közöttük, hát vess oda egy-egy szem tömjént a hiúságuknak, vesd meg őket, de ne mutasd nekik. Hiszen szükséged van, látod, a mosolyukra is. Ezért írtál Bezerédynek oltalomért és ezért írtál, lásd, igen okosan, az éjjel Gál Gyula pályatársadnak, hogy jóindulatát kikérd a bojkott ellen.

Egyszóval: szelídség legyen a jelszavad, te meghajszolt, türelmetlen ember. Azzal senki sem törődik, hogy te magad iránt még szigorúbb vagy, mint mások iránt és jó lesz féken tartani magad: hová fajulhat a türelmetlenséged?

„*Artisták*“ közt artisztikusan kell élned, te vén szamár. Félműveltek között nem élhetsz magas színvonalon. Hazugok között nem élhetsz őszintén és igazul. És türelmesnek lenni: jóízlés.

1906 január 8.

Ma egy hete eltörte a jobb karomat az a vad szamár, aki már évekkal ezelőtt, ugyancsak *Bánk bán*-ban, mint halott királynénak, rálépett a kezemre. Most pedig hanyatt dőött, mint mondja, azért, mert azt hitte, hogy én nem vettem észre, hogy már megölt.

Jobb kezemre estem: a csukló felett eltört. Most gipszben van, de én nem bírom kivárni a négy hetet és megkísérlem a bal kézzel való írást. Én, aki a jobbikkal sem tudok írni.

Öt nap alatt 126 látogatóm volt. Harminc virágcsokrot

kaptam és olyan férfiak olyan leveleit, melyekért majdnem örömmel tűröm karom eltörését.

1906 február 24.

Ma vagyok ötvenesztendős s koldusabb a koldusnál. Halálosan fáradt a testem és a lelkem. Hargadni sem tudok. Senkire semmiért.

Csak a fájdalom van ébren. Oly súlyos, hogy a föld alá húz.

És B. tegnap azt mondta, hogy: jókedvű asszony vagyok.

1926 május 28.

Mióta az első színdarabot megismertem, kilenc vagy tíz esztendősen koromban, azóta mindig az akartam lenni, akiről olvasok vagy hallok. Ezer és ezer emberben éltem már és most nem tudom, hol van az én saját egyéniségem. Mindig játszom, mindig pózlok. Póz nélkül súlyos, hallgatag kőtömb vagyok.

Ki, ki a szabadba, megnyugodni a szememen keresztül.

Soha, soha kész kalapot, cipőt, kesztyűt, kellő nyak- és kézelő-bőségű ruhát nem kaptam az üzletekben. Hogyne volnék más, mint a többi asszony?! Különös vagyok. Furcsa vagyok. Mindenki megfordul utánam. A jobbérzésűek elkomolyodnak, a többiek kinevetnek. Mennyit szenvedtem emiatt egész életemben. Egy szemöldökrándulást is észreveszek, ami rám vonatkozik.

Egyszerűen utólért a végzetem: „Annyit szeretni és oly magára lenni!” Keress munkát! A színészetből kinőttél, keress mást. Keresek. Keresek. Keresnem kell, különben nevetséges, szálnalmas ronggyá leszek. Embereld meg magad, asszony, különben azt hiszem, hogy egész életed hitvány véletlen volt.

Kleopátra... (50. oldal.)

1906 június 5.

Tegnap *Medea*. Zsúfolt ház. Ezt nem mertem remélni. El is sírtam magam, mikor Krecsányi odavezetett a függönynyíláshoz. Ha van még öröm számomra e földön, ez az: telt házak régi tragédiáimra. És az a határtalan lelkesedés! Azok az áttapsolt felvonásközök!

Nem szabad panaszkodnom, a legnagyobbat értem el hivatásom terén. Ötvenhatéves koromban *Medeát* játszom, szünni nem akaró tapsviharok között.

1906 július 9.

Hogy a *Fekete nap* rossz darab, tudom. Nem darab, tudom. De ha az osztrákra ugatnom lehet, el nem mulasztozom. Ezért kaptam ezen a szertelen, vén paraszt-szerepen.

1906 augusztus 18.

Ünom a pompás lakásomat. Terhemre van. A cselédek rabszolgájává tesz. Akadályoz a dolgomban. Egy szoba és a fürdő teljesen elég volna.

Most láttam Szovátán, milyen elég, milyen kényelmes egy szobában lakni. Mennyit tudtam dolgozni! Nem voltam egy követelő, ellenséges indulatú cseléd-állatnak kiszolgáltatva, aki, *mert* az én lakásomban van, a saját prédájának tekint.

Épp annyira szeretném az étkezéseimet is egyszerűsíteni, mint amennyire szeretnék egy szobában lakni. Ezt annyival is inkább megtehetném, mert nekem a tea mindent pótol és kis gáztűzhelyemen oly könnyű egy tál meleget főzni. De ez a nyomorult cseléd-gazdaság mindent megront. Itt kell tartanom egy buta ellenséget, velem egy lakásban, csak azért, hogy ne legyen kénytelen egész nap ajtót nyitogatni.

Képzelőtehetségem nincs, de a látott és hallott dolgokba fanatikusan tudok belekapaszzkodni és tudom azokat átélni. Ezért vagyok jó színész.

1906 szeptember 3.

A szép mindig ellenállhatatlanul vonzott. A szépérzéseimnek mindig engedtem, bármilyen kárral jártak is. A rút és rossz csak mint idegen elem vegyült a tetteim közé és min-

dig morális undort hagyott bennem. Különös elszántság is kellett hozzá, hogy mint különlegességet elkövessem.

1906 szeptember 13.

Örömmel hallom, hogy hatezer gyermekkel kevesebb van az idén, mint tavaly. Mire szülessék az a művelhetetlen, féktelen csorda, amelynek az állam sem tanultságot, sem munkát nem adhat? Csak annyi embernek volna szabad a világra születnie, ahánynak testét és lelkét az állam kiképezheti.

1906 szeptember 16.

A kis G. S. társasága igazán nem lélekemelő. Csupa olvasottság, semmi műveltség. Hat év előtt Rómában is faképnél hagytam. A csodás műrecek erdejében kiválasztott magának egy ujjnyi széles kis peremet valami szobor talapzatán és azt ujjaival simogatva, előadást tartott róla. Én meg lázban égtem, hogy az arcokból, a két-hárromezer évvel ezelőtt élt ember arcából minél többet olvassak. — Persze, hogy otthagytam. Itt is otthagynom. Tűrhetetlen az a szokása, hogy beszédközben lefogja az ember karját és egy óráig lelkendezzi, hogy nincs ideje. Most meg azt javasolta, hogy ha majd kimegyünk az erdőbe, nagyítóüveget hoz magával, hogy azon nézzük az apró virágokat és a növények levelét. A kis tudós tyúk!

1906 szeptember 17.

Mi volnék én a készen kapott, a levegőbe beszívott kultúra nélkül! A készen kapott fogalmak és gondolatok nél-

Sötétségből a fénybe ... (83. oldal.)

kül?! Mit tudnék elgondolni a csillagos ég láttán Häckel nélkül? Mit tudnék szeretni, ha a Hazám fogalma ismeretlen volna előttem? Mit tudnék szálni, ha nem tanítottak volna meg az előttem élt bölcsek arra, hogy az egész szenvedő emberi nemmel egy test és egy lélek vagyok?

Mi volnék egy olyan világban, ahol a Nap fényével eltűnik minden világosság és ahol az éhséget és félelmet kivéve nem ismernék más érzést?

1906 szeptember 22.

Ma este, hazajövet, Virágné gyönyörű gyümölcsseit találtam az asztalon. Mily öröm, mily gyönyörűség! Mivel érdekelek én meg ennyi jót a sorstól? Talán azzal a sok gyermekkori szenvedéssel váltottam meg? Azzal a pici olajméccsel, amely mellett, ha kézimunkámon elaludtam, paraszt mostohám hideg vízzel öntött nyakom?

És a gyümölcsök mellett az a szép kis cipó, amit ma reggel Z. néni maga hozott fel.

Ó, Teremtőm! Leborulva adok hálát a jóságodért. És külön azért, hogy inkább most adsz, mint gyermekkoromban.

És a többi ember? A százezrek és a milliók? A japán éhezők és az orosz megkínzottak?!

Mit ér, ha vannak boldogok, de nem tudják, hogy azok? Itt van a kis Cs.-né. Egyike azoknak, akik, úgy látszik, megkapták a sorstól a nekik dukáló járandóságot. Uri férj, egészség és szépség, jó fizetés, két sikerült gyermek. Véralázító, hogy ezt ez a kis asszony oly természetesnek találja, mint ahogy a Nap süt.

Milyen gyerekeszű emberek ez a Mátray meg Gabányi az ő spiritizmusokkal. Szégyenlem magam, mikor így beszélnek:

— A színész valamennyi alakítását viszontlátja a túlvilágon, mert semmi sem vész el belőlük. A gonoszoknak ez lesz a büntetésük.

Meghiszem azt! Néha, lopva a szemükbe nézek, hogy valóban ily boldogan együgyűek-e, vagy engem tartanak ilyen ostobának? Persze, disputáról szó sincs. Ilyen távol-ságból kárbavesztett fáradság volna megközelítenünk egy-

mást. De még ha igazán hisznek is?! Ó, semmi kincsért el nem venném ezt a nagy boldogságot.

Szegény Mátray is, a fia halála óta, beszélget a lelkekkel. Egész nap együtt munkálkodik valami stigmatizált apácával, aki Krisztus urunkkal töltötte a gyermekkorát, a szellemek tanúsága szerint.

❖ 1906 október 9.

Bizánc huszonötödik előadása. Azt mondják, szép voltam. Ma már ennek is örülök! Ma már a szépségem is a művészetem része. Olyan tudok a színpadon lenni, amilyennek lennem kell.

Ellen Terry

1926 október 7.

Tele virággal a szobám. Ötvenhatéves koromban elhalmoznak rajongó emberek virággal. Hála, hála, hála neked, kedves nap, e gyönyörűségért.

De a kezem még mindig reszket *János király* próbájától. Utálat!

1906 október 13.

Feminista gyűlés. Undorodom a szolgálatban, hivatalokban feszelő, szemtelenkedő, hisztérikus nőszemélyektől. De azért igazuk van a feministáknak. Akitől az állam adót fogad el — nem öröklött vagyon után, örökléshez nem kell ész, hanem kereseti adót —, annak az ezzel járó jogokat is adja meg.

De hol marad a kötelességteljesítésnek folytonossága, amikor az ügyvéd, az orvos, a bíró gyermekágyban fekszik?

1906 október 28.

Ez a kis H. Irén kezd érdekelni. Eleinte azt hittem, csak éretlen különködésből mondja, hogy nem szeret élni. Tegnap sétánk alatt megértettem és hittem neki. Igazán gondolkodó, erkölcsi lény, aki irtózik az emberek szennyességétől és a „magában észlelt rossz hajlamoktól”. Most már

értem, mit akar azzal mondani, hogy: „ő el fog zülleni“, „nem jobb, de rosszabb lesz“.

Ugyanaz bántja, ami engem bántott oly hosszú ideig. Azt hiszi ő is — amit beleneveltek —, hogy az ember születésekor hótiszta lelkecskét kap az istenkétől, a szép kék égből, és azt, amint nő, itt a földön, készakarva beszennyezi a bűneivel. Ide hallgass, kis leány:

— Sem magadat, sem embertársaidat nem szabad, nem lehet lenézned azokért a bűnökért, amelyekkel *születtünk*. Csodáld inkább az emberben azt a csepp jót, amit nagy küzdelmek árán, a maga erejével szerzett. Az erkölcsi ember nem felülről szállt le, hogy itt bepiszkolódjék a föld porában, hanem a föld porából kelt ki és emelkedik felfelé a tiszta régiókba.

— Nincs a földön szebb csoda az *igaz* embernél! Ha egyetlen igaz, tiszta emberrel találkozol egy életen át, már érdemes volt élned.

— Az embernek kötelessége gyarló, bűnös embertársaival együtt szenvedni. Kötelességed az alattad küzködőket tanítani és bátorítani, kezedet nyújtani nekik és felsegíteni a te tiszta légkörödbe, hogy ők is örüljenek a saját megtalált lelküknek. *Jaj annak, aki nem tud a lelke magaslatára emelkedni!*

— Nézd meg, *honnán* indult el az ember. És ha meglátod a szennyes eredetet, hódolattal és szeretettel fogod csodálni a küzködő embert és büszkén vallod magad az ő húsa, az ő lelke egy öntudatra ébredt parányának.

Ó, ha velem egyszer így beszélt volna valaki! Megértettem volna és sokkal kevesebbet gyötörtem volna magam. Engem csak vertek és koplaltattak.

1906 október 29.

Az *Observer* cikke okvetlenül egy ellenségem bosszúműve. Nem bosszant. Tudom, hogy a legjobb színésznő vagyok ma a föld kerekén. Tragika nem is lesz több hozzám hasonló, mert én *születtem rá*.

Hiszen már az is csoda, hogy életem folyamának teljes ellenáramával dacolva, ott kötöttem ki, ahová öntudatlan tehetségem vonzott: a színpadon.

Hála Istennek, hogy vannak ellenségeim! Az ellenségek támadása mindig erősíti bennem az önérzetet és az önbizalmat.

1906 november 4.

Gyönyörű délelőtt! Rákóczi-ünnep a régi Országházban. Kétezer ember sírt és kacagott a kurucnótákon, amelyeket szavaltam nekik. A legjobbak odajöttek hozzám és a kezem szorongatták. Széchenyi Béla is ismét kért, hogy a cenki látogatásom alkalmával látogassam meg és lakjam nála. Megköszöntem neki és azt mondtam:

— *Cenk nekem búcsújárás és nem szórakozás.*

1907 január 8.

Mily kegyetlen, rosszszívű ember lehetett Dante, hogy ilyen undorító kínokat tudott kigondolni szegény, nyomorult embertársai számára. Utálatos *Pokla* nem „isteni“ színjáték, hanem ördögi. Ilyen aljasul bosszúállónak képzelni el az Istent! Rettenetes, undorító, sivár gondolat.

Egy-két étellel teljes, költői hasonlaton kívül — enyhületes oázis! — semmi szép nincs ebben a költeményben. Csak kínzó.

A *Kisértetekre* készülök. Ellenségeim meg fognak rohanni, mint az éhes farkasok. Olvassák a berlini Schaubühnében, hogy ott hófehér hajjal játssza Alvingnét valami Sorma. És istenítik. Fehér haj?! Kiégett szív. Nem érdekes. Alvingné még küzd, még az eszmék ellen is! „*Szabaddá kell magamat küzdenem*“ — mondja. Galambfehér hajjal már nem beszélünk így. És Alvingné fedele alá még mindig *nem mer* megszállni volt szerelme. Agg asszonyoktól még a volt szerelmes sem félhet.

1907 február 1.

Suzanne Desprès a *Nórában*. Ész-színésznő. Agymunka. Kiégett hamu. Úr, mozdulatlan unalom, üzleti józanság.

Bolond világ. Bolond élet. Az emberek számaráságokért nagyképüsködnek. Az egyik fut az új után, smokságból, a másik görcsösen kapaszkodik a régihez, — gyávaságból. Felebarátaim! Az igazság sohasem évül el! Ez a természet hátgerince.

Az én *Medeám* jó lett volna kétezer év előtt és jó volna kétezer év múlva is. Mert igaz. Valaki, aki nagyon hízelegni akart nekem, azt mondta:

— A színészeket két részre osztom: az első rész Jászai, a másik fele — a többiek.

Van ebben a hízelgésben igazság. A többiek nem érhetik el az én magaslatomat, mert ők az *emberségükre nem vigyáznak*. Mit ér a művész, ha az embernek nincs súlya?

Körömszakadtáig küzdök a színházunk felett összezsapni készülő szenny ellen. Írtam Széchenyi Bélának, Andrássynak, Apponyinak, Surányinak és Keszlernek. Egyre jó ez az írás: könnyít a teli, de teli szívemen.

1907 február 26.

A festmények becsét úgy ítélem meg, hogy felakasztanám-e a szobámba, vagy nem. Az emberek becsét aszerint szeretném-e őket gyakran magamnál fogadni. Ma találkoztam az utcán főrendezőnkkel (csak azért fő, mert alnak nem vált be). Kellene-e ez nekem barátnak?! A szobámba vendégnek? Nem, nem, házmesternek sem, ha házam volna. De hozzám hasonló rangban: ez a rosszindulatú tuskó: megszégyenítő! Viszont ő azt tartja rólam, és talán igaza van, hogy összeférhetetlen vén boszorkány vagyok.

Veszedelmes barátság az én barátságom. Gyakran csapok a mennykő körülöttem. De aki állja: a barátom. A többi szétfolyik, mint a víz.

1908 augusztus 18.

Görgey 90. születése napján.

— Megéreztem, hogy a költők fognak engem kihúzni a pocsolyából, — mondta édes nevetéssel és letörölte könyveit olyanformán, hogy mi azt higyjük, nevetében csordultak ki.

— Igen, igen, már ötven esztendővel ezelőtt éreztem, hogy a költők fognak fehérre mosni. Persze, nem úgy gondoltam, hogy Krisztus urunkkal versenyezzek a töviskoszorúért.

A virágokkal és tisztelőivel zsúfolt szoba asztalán ott feküdt a töviskoszorú, babérral átfonva. Egy istenáldotta költő tette a tábornok ölébe.

1907 február 4.

Szégyenlem magam azért a méltatlan és meddő munkáért, amit a sötétséggel, a komizsággal vívok. De még inkább utálok azokat, akik rákényszerítenek.

Jól esett ma este a Magyar Színházban egy egész férfielőadás. A *Császár katonái*. Csupa férfi-szereplől Semmi csipke-szoknya-hatás.

Mindig több már a méltóságos „ismeretség”. Fene egye meg a vénséget.

1907 április 24.

Herczeg követelte Shakespearet a Nemzeti Színháztól. Erre az igazgató odadob a közönség elé nyolcat egymásután egy-egy próbára, pocsék előadásban. Hadd csömöröljön meg a közönség Shakespeare-től.

1907 május 2.

A pénz csak annak kezében tiszteletreméltó, aki megszerezte, aki *tisztességgel megszerezte*. Aki örökli: azt devalválja és demoralizálja.

Milyen kár volt a korlátolt apámtól, hogy az igazságot tanította nekünk! Mindennapi, tengernyi szenvedést okozott velem, mert minden nap csalódtam és kínlódtam. A legnagyobb szenvedéseket a magamban való csalódások okozták. Állhatatlanságom mindig elszomorított. Ha hazudtam vagy hízelegtem valakinek, megundorodtam magamtól. Mert azt hittem, hogy tökéletes erkölcsi lénynek születünk és itt e földön a magunk hibájából piszkolódunk be. Épp ennek az ellenkezője igaz. Minden erényünk egészen és feltétlenül *a saját* erényünk.

Igaz, hogy én az egyenességre és a bőkezűségekre való hajlamom örököltem. Tagadhatatlan, hogy bennem született, mint a tisztaing szeretete és mint az undor mindenféle szag iránt, kivéve a virágillatot. A nők parfümjétől hányingert kapok.

A tragika tragédiája... (97. oldal.)

1907 május 14.

Szász Zoltán cigányvédelmében az a szálka, hogy nem emberszeretetből védelmezi a dánosi rablógyilkosokat, hanem a polgárok, a vagyonosok gyűlöletéből.

Bizonyos, hogy a cigányok bűnében a törvénykezés a vétkes. De ha az állam elszedi az adófizetők pénzét és biztonságot ígér nekik a fejében, akkor védelmezzé is meg őket az útonállóktól, mint ahogy megvédelmezi a farkasoktól, amelyeket kiirtani előír. Ne gyilkolja a gyilkost, de tegye örökre ártalmatlanná.

A szegényt lerázni és azért adni neki, hogy elmenjen a szemünk elől: könnyű. Szeretni a szegényt: ehhez nagy és hosszú magalegyőzés kell, mert a szegény kellemetlen és kelletlen.

Többé nem teszem el a köszönőleveleket. Csak nem akarom figyelmeztetni valamikor azokat, akiknek adtam, hogy jóttevőjük voltam?

1907 május 16.

Amit én tanításból kaptam, azt mind *el* kellett tanulnom és új tudást építenem a helyébe saját erőmből.

Eddig csak elvezetett a tehetségem, — vagy csak a temperamentumom? De mi lesz most, amikor az a ház, amelyben a tehetségem lakik, inogni kezd. Rozoga vagyok.

Ma Batthyány Lajos leányával voltam együtt. Keresztényi megbocsájtásról beszélt. Kitértem:

— Nos grófnő, ön megbocsájthat, az egész ország feledhet és megbocsájthat. Ha minden magyar elfeledte az osztráknak mindazt a hóhérkodást, amellyel a szabadságharc alatt a magyarságot megalázta, *én* nem felejttem el, én nem felejttem el és nem bocsájtom meg az ön atyja, Batthyány Lajos kivégzését.

Mikor anyám a szíve alatt hordott, az a sírás rázott meg, amelyet a szerencsétlen asszonyból az aradi vértanuk kivégzésének híre váltott ki.

Ma ismét Elektra . . . (100. oldal.)

Nem állott jól nekem a nevetés soha. A fájdalom és a szenvedés az arcomra van vésve. Ezért került mindenki, akinek nem volt haszna belőlem.

Nem látom-e, hogy a nevető gyermekarc komollyá, sőt ijedtté válik, ha engem megpillant. A fájdalom és a szenvedés ott ül az arcomon, mint valami Gorgófején.

Ezért van az, hogy teljesen könnyű szívvel csak egyedül itthon vagyok. Egészen el is vadulnék talán, ha az emberek nem szorulnának reám. De ez jó így: enélkül már régen nem hinnék magamban és megvénültem volna.

Az idén, eddig, hússzor szerepeltem jótékony célra. Ez mozgás, ez élet.

1907 május 1.

Tegnap este a Király Színházban voltam Herczeggel és társaságával. Tíz szót nem értettünk abból, amit a színpadon beszéltek. Ha ez színészet: akkor a színészet haszontalan mesterség és a színészek ingyen eszik a kenyerüket. A szegény, agyondolgozott, szórakozni vágyó közönség megveszi a jegyét és még csak a darab meséjét sem érti meg. A színészek, mint elkényeztetett, vásott gyermekek, maguk között hancúroznak és mintha azzal frocliznák a közönséget, hogy csak azértsem fog senki egy szót sem megérteni a tréfáikból. Ők maguk között akarnak mulatni. Szívtelen és ízléstelen banda.

Megkoptam. Már nem lázongok, ha arra gondolok, hogy mennyi igaz, égig lobogó lelkesedést tüzeltem el én hiába.

Fáradt vagyok. De azért nem akarok hallgatni arra a hangra, amely azt mondja: minek élsz? Írok magamról. Nem lopom inkább az időt, mint azzal, hogy végigéltem azt, amin most végigkérődzöm.

Mekkora szerencse, mekkora boldogság volt nekem a színesi tehetség! Betöltötte az életemet és hittem, hogy szent célja van. Magasabbrendű, szép életet mutat a szennyes piszokban botorkáló embereknek és felsegíti őket a *lelkük magaslatáig*. Hisz minden ember keresi az utat a magasba, hisz minden ember szeretne menekülni attól, ami benne állat.

Hálás vagyok a sorsnak, hogy *eddig* tudtam hinni az abszolút jóban és hogy tudtam küzdeni érte. Ezzel szépen eltelt az élet.

Csodálatos is az, hogy hány meg hány generáción át kellett az embereknek a jót és az igazat szeretniök, embereknek, akikben az a mag érett, amelyből én lettem. Szeretném tudni, hogy azok az ősök, akiktől ezt a rajongást örököltem a szép és igaz iránt, milyen alakban terjesztették ezt magukban? Ha szegények voltak, akkor csak a vallás révén jutottak a széphez ismeretéhez, a képzelt, az égi szép nyomán.

Nem tudom a családom eredetét, csak szüleim szüleire. Anyám apja urasági bognár volt, apám apja pedig urasági ács Ázáron. Apám egyszer említette, hogy az ő anyja morva származású volt és hogy a szülei Komáromban posztóval foglalkoztak. Csinálták-e, árulták-e, már nem tudom. De ha kézművesek voltak őseim, talán az ő formaérzékük nemesedett bennem a gondolatok és tettek szépségének érzékévé.

Hallatlan kíváncsisággal születtem. Bármit láttam vagy hallottam, mindig mindennek a végére akartam járni, éppen mint az életem értelmének. Természetes, hogy ennél a kérdésnél én, a hívők utóda, zsákutcába jutottam. Ezt emberhez méltóan viselem. Nem keresek magamon kívül sem jutalmazó, szentimentális, sem kicsinyes, bosszúálló Istent. Látom a kérlelhetetlen következetességű, kegyetlen Természetet. Látom és követem az atomig. Ez bennem az erős ember. A másik, a külső, a gyöngye, a tapogató, a gyáva, amelyik *látszani akar* valaminek. Még attól is félek, hogy ostobának tartanak, kivált azok, akiket többre becsülök magamnál. Ez az érzés megzavar és még kisebbé tesz a valóságnál

is, ha akár magam, akár a társadalmi rend által fölém helyezett emberekkel kerülök össze. Ez a gyávaságom, gyávaságomnak a tudata, volt életem legnagyobb szenvedése. Szégyeltem, hogy nincs annyi eszem, amennyit kívánnék és hogy gondolkozásom nem eredeti, hanem öröklött formákba vert. Mi volnék, ha az életről, a csillagos égről nem tudnám mindazt, ami annyi más ember agyán keresztül jut az enyémbé? Látnék-e valamit a saját szemeimmel? Mi volnék a könyvtáram nélkül?

Hogy a szegény gyermekeket annyi bolha oltja be a csípésével, méreggel és ellenméreggel, tehát mindenféle szérumszermóval, azt hiszem, ez csak ellentállóbbá teszi a szervezetüket. Úgy képzelem, hogy a természet folyton gyakorolja a „beoltást“, ha mi a bolhát ki nem pusztítanánk. Az én gondolatom ez? Nem tudom.

Médea... (101. oldal.)

1907 május 24.

Az este a *Szentivánéji álmod* láttam a németektől. A legfényesebb és leggyatrább dolog volt, amit csak elképzelni lehet. Kigondolva, rendezve bájosan és okosan volt. Hogy a tündérek mind kékes vízpáraszínű ruhában lejtettek és hogy ruhájukon a holdsugarak átjártak: ez szép volt. De Titánia, Oberon és Puck bosszantóan ízléstelenek és *rútak* voltak. A nyelv zenéjét szétszaggatták. Az erővel esett teuton erőművésznő ocsmány, vastag, veres szörnyet csinált Puckból, durva rugdalódásaival.

A mesteremberek végjelenete arcátlan merénylet volt a darab ellen. Ízléstelen cirkusz.

Mit tudnék én Shakespeareből csinálni! Ha teret engedne az az ember, aki a fölülről kikoldult kegyet osztja tovább

kegyeltjeinek. Fegyver nem árthat neki: olyan lövegek, mint a Dóczyé, Herczegé, Molnár Ferencé ártalmatlanul nyilalnak keresztül rajta. Ő a senki, az ür, a levegő. Ha pesztilenciás is. A fegyver csak lénynek árthat. Ő legfeljebb földszánc, amelyben a golyó elveszti ütőerejét. Ő erősebb mindnyájunknál, őt nem lehet megsebezni. — Feladom a küzdelmet!

Miért vagyok hát még?

Mi dolgom is lehet még e földön? Egypár ajándékot szétosztani, néha itt-ott szavalni, ez az egész. Ez az élet vége.

Tehát ez a fekete ür van a rózsaszínű, aranyos szegélyű felhők mögött, amelyeket gyermekkoromban annyi reménységgel néztem.

A széparcú emberben gyönyörködünk, azért szívesen látjuk. A szép léleknek azonban még szeretetreméltónak is kell lennie, hogy kedveljék. A komolyság és a komorság senkinek sem kell. Ezért kerülöm én az embereket.

Ma már csak Petőfiben hiszek. Ő igaz volt. A többit egy buta ordóval vagy címmel meg lehet venni.

Ki törődik itt a nép jólétével? Egészségével? Pálinkát gyárt a kormány. Pálinkát!! Amitől kiesik a munkás kezéből a szerszám, a véreből az erő és az agyából az akarat.

Ha az ország vezetőivel hasonlítom össze magam, mégis csak különb vagyok, mint ők, pedig nem is neveltek arra, hogy különb legyek.

Ha ezeket az együgyű szavakat leírom: megkönnyebülök. *Teljesen* azt írom le, amit gondolok.

Milyenné is kellett volna lennem, hogy „kellemes öreg” legyek? Meg kellett volna húzódnom egy megvásárolt férj árnyékában, akinek aztán nemcsak az egész familiáját, hanem a szotykáit is eltarthatnám.

1907 május 26.

Hát csakugyan: tegnapelőtt a földrengést éreztem. Két szempillantásra megremegett alattam a ház, a szék, és már hátra néztem, hogy hová meneküljek, merre a ház legmagasabb fala? A különös az, hogy napok óta Petőfinek ez a mondása kísért: Úgy érzem a forradalmat, mint a kutya a földrengést.

1907 május 30.

Mi ez? Már a Szózatot is ki lehet gúnyolni? Ma a Pesti Naplóban olvastam rá egy rossz viccet. A cukrot törő szolgáról szól, kinek kezei közt a cukor: „megfogyva bár, de törve nem!”

A minap pedig Batthyány Tivadar szakálláról mondta Vázsonyi (vagy Visontai?):

— Te úgy vagy a szakálladdal, mint mi vagyunk a Szózat szerint a hazával. Te ápolod és ő eltakar.

Miért éltem én? Miért zokogtam el százszor ezer és ezer ember előtt, hogy: Hazádnak rendületlenül légy híve óh magyar!

1907 június 2.

A Szépművészeti Múzeumban. Zügel képe: Az alvó birkanyáj, belém nyilallott. Milyen élő, milyen eleven annak a virrasztó kuvasznak becsületes, lelkes, aggodalmasan éber szeme. Nem bírok szabadulni attól a gondolattól, hogy Petőfi szeme hasonlít ennek a kutyának a szemére, amely szívszorongva vigyáz az alvó birkákra. Én is ismerem ezt a szívszorongást, de mert kéretlenül adok néha hangot neki: rúgás a jutalma.

Nem tarthat már sokáig. Tárul már a kapu, amely odavezet, ahol Széchenyi, Petőfi és Shakespeare vannak. Ott nekem is jó lesz.

Ujházi jelszava volt: Sebjaj, gyerekek, tizenegy órára minden gyalázatnak vége lesz.

Ilyen színésztől mentsen meg a sors minden színházat. Ez a métely. Még ha tehetséges is.

Mikor cirkuszban vagy orfeumban vagyok, mindig csodálom azt a perfekciót, amellyel ez a nép a dolgát végzi. Ha a magyar színész csak félig olyan biztos volna abban, amit produkál, mint

Görgey Artúr.

ez a lenézett „alsóbbrendű“ bűvész-művész fajta, hol állana ma a Nemzeti Színház és az egész magyar színészet?! Minálunk a legtöbb színész csak taláalomra tapogat, aztán ahogy „kigyün neki“, mint ahogy a parasztok mondták a Spányi Béla képére. Elmélyedésről, önkínzó munkáról szó sincs. Ehhez a kötelességérzet hiányzik. Enélkül pedig az ember nem ember, hanem állat.

A magyar pedig kivándorol. Épp most olvasom, amit Pásztor Árpád ír a Kárpáthia kivándorló-hajó fedélzetéről: Minden kivándorló után kap az állam tíz koronát. Tehát hasznot húz az eladott gyermekeiből.

Én ebbe belebetegszem!

Itthon nincs munkaerő és a jó munkás kivándorol. A gyilkos kilencvenhatezer oláh cigányt azonban büntetlenül eresztik rá az ország dolgos elemeire.

Nem jó magyarnak lenni. Ahol igazság nincs, ott nyugtalanító az élet. Ott nem lát az ember logikát. És akkor mihez támaszkodják a lelke?

Az Igazság, amelynek követésében vagy legalább keresésében az ember lelke megérett, azzá válik a lélekben, ami a testben a hátgerinc. Nélküle összerogyik az ember.

1907 június 9.

Nem szitkozódok többé. Aki ebben az országban hangoosan és kitartóan kiabál, egy és ugyanazon baj miatt, azt úgy rázzák le, hogy örültnék kiáltják ki.

A színháznál már csak cseléd- és boszorkány-szerepeket játszom. De azért nem akarok jószántomból félreállni. Nem akarok holtág lenni. Hátha a folyam iránya még megváltozik és engem megszokott sodrába kap. Akkor hadd legyenek kéznél.

1907 június 16.

Mikor a virágaimnak friss vizet adok, szeretettel kiválogatom a csokrokból a hervadt szálakat, megforgatom, körülnézegetem, nem volna-e érdemes még egy napra visszatenni?

Pedig mi egy szál virág egy emberélethez képest! Engem, aki ember vagyok, sok embernél különb, olyan ember, akiben sok más gyönyörködnek, erőm, pompám teljességében húz ki a csokorból egy hitvány és dob a szemébe.

Sokkal inkább színésztehetség vagyok, mintsem hogy meg tudnék szabadulni tőle. Nem bírok teljesen igaz lenni! Az örökös póz ellen küzdök! A póz ellen, amely velem, bennem született és amely a színpadon leg-

becsesebb tulajdonságom volt. És amelyet már tizenhétéves koromban egy kolozsvári kritikusom úgy fejezett ki, hogy: „Jászai kothurnusban született“.

A pózt apámtól örököltem. Komédiás volt és mindig központnak képzelte magát, akit néznek és tapsolnak. A dicséret, a magasztalás volt a levegője. Ezért képes volt a legényesebb életet végigélni. Volt hozzá testi ereje is.

Az én gyermekkorom, öntudatlan színészkedésem nem volt más, mint a jónak, a szépnek és igaznak keresése. És egész életemen át az igazért küzdöttem emberfeletti harcokat — hiába!

1907 június 17.

Az idény utolsó napján: próba. Valami Vértesi *A nagy úr* című darabjából. Miért ír mindenki, aki tud írni? Ez az írni tudó író is csengő-bongó nyelven zenél, csak nincs neki miről. Egy lépés cselekmény sincs a tehetetlen kis darabkájában. Wesselényi és Széchy Mária letúnt tavaszokról és kiűritett kupákról énekelnek. Az egész darabot a Gyöngyösy-Göröngyösy és Vénusz-Vénusz-féle sovány tréfa sugallta és

Gyöngyösy István

tölti ki. És ilyen darabokban kell nekem játszanom, aki arra hívtam el, hogy az embereket a magasabbrendű lelkiélet régióiba emeljem.

1907 június 18.

A hátam borsószik a tegnapi esti előadástól. A vén hősnő játszotta ló-halálfejével a tizenhatéves gyermekleányt. Mint valami esőgiliszta, úgy vonaglott és ezzel akart fiatalságot és bájt ábrázolni. Rám a mérges nyálka hatását tette. Mint az a tajték, amely a nyavalyatörősek ajkát veri ki. Ez a hatszor mosott glaszé-kesztyű!

1907 június 24.

A *József főherceg-szanatórium* beválasztott az igazgatótanácsába. Ó, de jó: megint több dolog! Petőfi-matinékat fogok rendezni a javukra.

Petőfi! Nemsokára én is ott leszek, ahol ő. Azt hiszem, nem félek a haláltól. Mi van itt szép és jó? A természet, a napsugaras mező és a nemes illatú erdő. Bennem: némi becsvágy, hogy tiszteljenek. Ez az egész. De odaát Petőfi vár. És ez több.

Budakeszi, 1907 július 2.

Tegnap érkeztem ide és amint lemegyek a faluba, olyan érzés támadt a szívemben, amilyent csak akkor találok ott, amikor először vagyok valahol. Szokatlan, ünnepi, kellemes érzés. A tisztaság és a büntelenség érzése. Itt, ezen a helyen új vagyok. Még semmit sem vétettem sem magam, sem más ellen. Nem vethetek a szememre még sem egy gyomorrontást, sem egy ízléstelenséget. Nevetséges, gyerekes törekvés a makulátlanságra.

A senkihez, a sehová nem tartozás tudata talán még sohasem fogott így torkon, mint itt. Futok az emberek előtt és ujjongok, ha azt hiszem, hogy egyre rábukkanok. Milyen jó volt elbeszélgetnem azzal az árva napszámosleánnyal, aki a mécesest jött fel meggyújtani a kálvárián. Ő is, szegény, rajongó. Napszámából él hetedmagával és az egész gazdag Budakeszin csak neki jut eszébe, hogy idefenn egy szobor előtt mécses gyújtson. És mi több: hogy hetenkint napszámából olajat vegyen a mécsbe. Minden pénteken és szombaton

feljön ide és áldoz az Istenének. Ez kultusz!! Kultusz, ünnepi érzés, amely ezt a napszámos-leánykát becsebbé teszi Budakeszi összes többi lakosságánál.

Milyen távol vannak tőlem ezek a kis asszonykák, akik körülöttem hemzsegnek és barátságukkal terhelnek. Egy sincs közöttük, aki előtt olyannak szabadna látszanom, amilyen vagyok: gyöngének. A képzelt erőm, a képzelt önállóságom az, ami tiszteletet ébreszt irántam bennök.

De hát ki nincs egyedül ezen a földön? Csak a gyermek, amíg anyja ölében van és a szerelmes, amíg szeret. A többi egyedül van. Ha csak hasznot nem vár tőle az, aki mellé áll.

Marad: Petőfi. Járom e hegyeket és tanulom a verseit. Ez az én világom. Az a magaslat, amely megvan a lelkemben és amelyre oly nehéz felemelkednem.

1907 július 10.

Nincs igaza Lynkeusnak (a Pesti Naplóban), hogy le kicsinyli a német utazókat. Gyapjúingükről és kaucsukgallérjükről ítéli meg őket. Ezek a szerény, pár száz márkából világot járó és látó utazók többet jelentenek, mint azt, hogy a német *utazó osztály* igénytelen és ízléstelen. Ez azt jelenti, hogy a német társadalomnak olyan rétege is a tudásra vágyik és az utazásra áldozni képes, amelynek megfelelő francia vagy magyar osztálya ki sem mozdul az országból. Ő maga, egyedül sem, nemhogy a feleségét is magával cipelné. A német egy lódenruhájában, kis tiroli filckalapjában, szélesre tiprott cipőjével nekiindul a világnak feleséggestül, hogy gyermekeinek anyja is lássa azt és tudja azt, amit ő lát és tud. És erre az útra márkánkint rakják össze a pénzt egész éven át!

Ki utazik nálunk? A franciákról nem is beszélek, ott az utazók a milliomosokkal kezdődnek. Nálunk utazik a zsidó. A magyar csak akkor, ha már annyi pénze van, hogy nem tud vele mit csinálni.

Hányszor találkoztam utazásaim közben német suszterrel, szabóval, kiskereskedővel és tanítóval. A magyar, egypár tudósát leszámítva, lusta és indolens. Meg nem vonna magától egy csepp kényelmet sem, ha ettől függ az utazása. Különben nálunk mindenki el van adósodva, a középosztá-

lyunknak nincs *életrendje*, nincs *életformája*. Ez csak meg-
állapodott, megüledett, *settled* társadalmakban van.

Ha a tudásvágy nálunk életszükséglet volna, én nem vol-
nék kigúnyolt külön.

A Paczka-pár.

1908 április 4.

Én azt hittem, hogy hálás gyermeke vagyok a hazának;
hogy úgy szeretem, amint minden becsületes embernek
kötelessége, akinek, Széchenyi István szerint, a lelke nem
csorba. Pedig csak olyan immel-ámmal való szeretet volt az
enyém is. Egy német, egy berlini asszony: Paczkáné Wagner
Kornélia tanított meg az igazi hazaszeretetre.

Mikor új-asszony korában itt keresztülutazott — Tolna-
szántóról mentek Berlinbe —, megkérdeztem tőle, mit festett
a magyar faluban? Magyarul felelt:

— Kisz leánok táncolni az aranosz por. Szehol világon nem
van olan szép aran por, mint itt a Magyarország!

— Szép por? — néztem rá csodálkozva —, hát a por is
lehet szép?

— Sőt a legszebb! Én már sokféle port festettem nap-
sugárban, de egyik sem olyan szép, mint a magyar! Nincs
a ti hazátokhoz fogható szép föld, jó föld a kerek világon.
Szőlőt szedtem a tőkéről. Magam szedtem! Mindennap ehe-
tünk szőlőt, paradicsomot, tejes kukoricát. Ti itt mindennap
élvezitek azt, amit mi odakint csak ünnepnap látunk!

Megilletődtem. Igaz, a hazám bőkezűségét én is csak olyan
magától érthetődőnek tartottam, amivel a jó Isten tartozik
nekem. Ez a német asszony, igaz, hogy művészasszony, tanít-
tott meg engem a teljes hazaszeretetre. A hálás, az alázatos
gyermeki szeretetre a szülő iránt. De egyúttal saját magam
iránt is. Ezért a leckéért összeforrott a lelkem az övével.

Ez a német asszony édesanyjának nevezi új hazáját, amely
évenként visszaadja az erejét. Tavasz felé fáradtan hullnak
az ölébe karjai, ott kint, berlini műtermükben és vándor-
madár módjára epekedve kémleli a levegőt és sóvárogva
nézeget Magyarország felé, csüggedt lesz és nyugtalan, hiába
áll a Lützow-utcai nagy műteremkertek közepén, Berlin úri
negyedében. Tavasszal már csak börtön a szállni kívánczozó
madárnak.

Eszkendőről-esztendőre korábban kelnek útra a szokott-

nál és az ok mindig az, hogy Kornélia nem bírta ki tovább Berlinben.

Tolnaszántón vett magának előbb csak nyári fészket, majd állandó lakást ez a művészpár. Olyan falu ez, melylyel még a vonat nem közlekedik és amelynek lakói ősi hagyományokat ápolnak.

Óriási, fehérre meszelt műtermüknek egyetlen dísze a hatalmas Zsolnay-kályha, diófapaddal körülvéve. Ez az egész luxus. Nincs ebben a műteremben festői rendetlenség, művészi véletlenséggel ideodavetett brokátok, vadbőrök vagy színérzéket ingerlő perzsaszőnyegek, bronzok. Van azonban a verandájuk előtt egy nevető mező, széles, enyhe, hajlással

lemélyedő rét, keskeny, sásos patakkal a közepén. És azon túl még mindig legelő, fel, a szeliden emelkedő szőlőhegyek oldaláig. A költők megénekelte Tempe völgye.

A falu lakosaival tizenöt év óta úgy összeforrtak, hogy ott úgy várják őket, mint az Istenadta tavaszt, amelynek el kell következnie. Megható az a patriarkális viszony, amely köztük és a falu népe közt szövődött. A nép minden baját szívükön viselik, tanácsaikkal, segítségükkel támogatják a tapasztalatlanokat, óvják őket a kártól, őrzik a csalódásoktól. A nép olyanféle gyöngédséggel szereti őket, mint ahogy az énekesmadarakat szokás szeretni. (Persze, nem úgy, mint Olaszországban, ahol az énekesmadarakat is felfalják.)

Ez a patriarkális szántóvető nép sejti a művész munkájának isteni származását. Ennek az áhítatos érzésnek kerestek látható formát a tolnaszántóiak, mikor felkérték Paczka Ferencet, hogy legyen a községük „parádés polgára“. Ünnepi menetben vitték el neki erről az okmányt.

Milyen kézzelfogható bizonyága ez a művészet nemesítő

Óriási halászsast üldözött három vércse ... (123. oldal.)

hatásának! Egy művészpár egy egész község lelkiéletét magasabb erkölcsi légkörbe emeli.

Nincs az a kánikulai mezei munka — ami a földművesek előtt a legszentebb —, amelyet abba ne hagyna az az ember, akit Paczkáék modellül hívnak. Ez a legnagyobb tisztelet, amellyel a föld népe nekik adózhatik. Pedig az első esztendőben úgy tekintett le a festészetre, mint valami gyermekes babrálásra.

Megérkezésük így tavaszon ünnepszámba megy. Fel is öltik ünneplőjüket, úgy kopogtatnak be a művészpárhoz. Kezet nyujt valamennyi. Az asszonyok kosarakban hozzák Kornéliának termésük javát az első napok szükségleteire:

— No, csak amíg elhelyezkednek.

Kikérdezik az elmúlt tél felől, aggodalmasan végigtapogatták arcát és karjait s bólogatnak hozzá:

— Bizonybizony, leromlott a lelkem, ideje, hogy meggyüttek!

És elújságotják, hogy mi történt a faluban, hány gyermek született, ki kivel jár jegyben.

Néha izgatóbb események is fordulnak elő, valóságos szerencsétlenségek, amit kiki a temperamentumához képest ad elő. Ilyen csodaszámba menő szerencsétlenség volt az is, mikor a Mándokiék lúdja agyonütötte a tisztelendő urat. A lúd leszédült a levegőből és éppen a plébános nyakába esett, aki ott nyomban meghalt.

Hányféle észjárás szerint mesélték ezt a faluban! Hányféleképen magyarázták, hogy miért kellett annak az okatlan állatnak éppen azt agyonütni, akiből csak egy volt a faluban, holott ők, az *amolyanok*, ezren meg ezren vannak!

Ilyenkor kéri fel Paczkát nászuruknak. De csak azok a családok, akikkel szorosabb munkaviszonyban áll a Paczkapár, vagy akiknek valamely tagját festették. A magyar földműves a nobilitásig gyengéd és büszke. Sohasem tolakodó, vagy alkalmatlan. Tolnaszántói paraszt nem is tisztelt még meg „urat“ azzal, hogy nászának hívja, csak ezt az egy „parádés polgárát“.

Egy-egy ilyen lakodalomra elmennek és gyönyörködnek az ősrégi szertartásokban. Nem is vonják ki magukat semmi formáság alól. Mind a ketten odatartják a mellüket, hogy a menyasszony kisírhassa magát rajta, amint illik, a szülői

háztól való elbúcsúzáskor. Ezt az artisztikus sírást a menyasszony hetekkel előre tanulja és gyakorolja. Paczkáék azt állítják, hogy a legművészibb tökélyre viszik a sírás természetességét.

Kornélia nem egyszer lejtette már holdfénynél a nászasszony táncát faluhosszat a vőlegénnyel, amint illik, a vőlegény otthonáig, ahová a menyasszonyt hazatáncolni szokás.

A szántói lakodalom legbájosabb jelenete: mikor a menyasszony hazaér férje szüleinek a házába. Mielőtt a szobába léphetne, azon virágkoszorúsan leültetik a konyhába a tűzhely elé és mielőtt megszólalna vagy szólának hozzá, az ölébe teszik a ház legifjabb csemetéjét. Csak ezután kezdődik meg a kölcsönös üdvözlés. Micsoda kép! A szűz felszalagozott virágkoronájával a fején és ölében a csecsemő.

Paczkáék azt mondják, hogy ha száz évig festhetnének, sem bírnák kimeríteni Tolnaszántó kincseit.

Művészeti fejlődésüknek abba a magaslatába, ahová mind a ketten feljutottak,

nem egyenlő úton értek el. Paczka Ferenc haladása erős

hullámvonalakban történt: fel és alá. Világhírű Görgey arcképe után festett olyat is, ami nem tetszett sem neki magának, sem másnak. Ez a férfi nagyobb bátorságát jellemzi. Az asszony, Kornélia, lépésről lépésre, mindig egyes vonalban haladt felfelé.

Paczkáné a legnagyobb hódolója férje művészetének. Egyszer megpróbáltam férje egy képe

Megyek Cenkre ... (124. oldal.)

ellen beszélni. Kaptam is az asszonytól olyan leckét a festészetből, hogy azt kívántam, bár kaptam volna valaha ilyesmit a színészetből. A férjét gondviselésének tekinti s iránta érzett szerelme még a hálájával van megtetézve. Leánykorában olyan beteges és gyenge volt, hogy mindeki korai halálát jósolta. Erős hite, hogy nyomorékul elpusztult volna férje gondozása nélkül.

— Hogyne ájuldozott volna — mondja a férje —, mikor elfelejtett enni. Mióta az atyja házából kikerült, elfelejtett táplálkozni és melegen öltözködni.

És valóban, Kornélia szórakozottsága az élet külső követeléseivel szemben megdöbbenő.

Mikor elmentem hozzájuk vendégnek Tolnaszántóra, nem ismertem még ezt a tulajdonságát. Persze, hogy az Isten őrzött, hogy harmadnap vissza nem fordultam. Természetesen azt vártam, hogy vendég minőségemben én leszek a figyelem központja, akivel törődnek, akinek keresik a kedvét. Különösen a reggeliknek örültem, amelyeket majd együtt költünk el friss, érdekes beszélgetés közben. Mikor több napra megyek valahová vendégnek, mindig a reggelizésnek örülök legjobban, mert ez a legpatriarkálisabb étkezés és itthon soha sincs benne részem. Ebédet, vacsorát sokszor eszik az ember társaságban: ha vendéget lát, vagy ha maga a vendég. De a reggeli: ez a családi étkezés. Ezt az ember csak azokkal költi el, akikkel az éjjelt egy fedél alatt töltötte.

Nem vagyok köszönkelő, de hol jártak már az én Paczka barátaim, amikor én jóreggelt akartam nekik mondani. Mintha ott sem lettem volna. Estefelé, mikor véletlenül találkoztunk, vidám meglepetéssel szorítottak velem kezét. Utólag rájöttem, hogy Kornélia, mikor úgy a házatáján összejött velem, valami homályos sejtelemmel bírt afelől, hogy ő most Budapesten utazik keresztül és én kimentem a vonathoz őt üdvözölni.

Azután beletörődtem ebbe a szokatlan vendégszeretetbe. Sőt később ez lett előttem a vendéglátás ideálja. Teljes szabadság: nekik is, nekem is. Sem egy gondolatukat, sem egy ecsetvonásukat nem akasztottam meg. Egy pillanatukat sem *áldozták fel* vendégüknek. *Megtiszteltek annyira, hogy nem vettek vendégszámba.* Amint ennek tudatára jutottam, egyszerűen otthon éreztem magam náluk.

Ha odaálltam Kor-
nélia mellé amikor
dolgozott és megkér-
tem, hogy magyarázza
meg rejtelmes kom-
pozícióit, mind a két-
ten belekínlódtunk a
beszédébe. Homlokán
kidagadt az ér, a szá-
vak akkora tömege
tolongott a nyelve
felé, hogy nem tudott
választani közülük,

*Alázattal könyörgök, adjanak egy cilindert ...
(135. oldal.)*

nem ért rá egy mondatot végiggondolni, egyes szavakat
kapdosott ki belőlük és fogai közt értelmetlenül hadarta
őket. Erre aztán az én homlokomon is kidagadt az ér és
csitítottam: bitte, bitte, nicht so schnell.

Nem tud beszélni. A gondolatai elrohannak az ajka elől
a kezeibe és csak az ujjain keresztül bírnak megszületni.
Csak az alkotó két kezével tud beszélni. Azokból önti az
ékesszólást.

Beszédének betűi az emberi mozdulatok, szavai az emberi
alakok, mondatai az emberi csoportozatok. Képzetele szü-
löttéi olyan vehemenciával tolakodnak a napvilágra, hogy
kezei mintegy megsokszorozódnak a szolgálatukban, mint
a szerszámok, amelyekkel életrekelti őket. Mint a nagy
renaissance-mesterek, ő sem válogat a szerszámokban, ha-
nem valamennyit a szolgálatába kényszeríti. Ma már enge-
delmes szolgája az ecset és a véső, a kréta és a gyémánt,
a toll és az acél. Azt lehetne mondani, hogy ez a rendkívüli
művész az alkotás mohó vágyában „karommal és csőrrel“
szolgálja a saját génuszát.

Hallatlan szórakozottsága és szótalansága az a kerítés a
lelke körül, amely mögött az ő édes családja él. Ennek a
családnak minden tagja az ő élete *vezéreszméjének* szülötte,
melyek őt ifjúságától fogva kísérik és vele élnek.

Az asszony az ő művészetének örök tárgya. Az asszony
teste és lelke. És ebbe a mérhetetlen, végtelen témába oly
mélyre merül, hogy felijed, ha megszólítják és beszélgetésbe
viszik.

Mindig annak az életét éli, akit éppen fest. Láttam vonagló arccal állni a vászna előtt és láttam boldogságtól sugárzó szemmel. Addig nem tud festeni, amíg bele nem élte magát a saját-alkotta asszony életébe, amíg végig nem élte ezeknek boldogságát vagy kínszenvedését. Magamagának csak a médiuma.

Óriásit nyalából az asszonyi lét problémáiból. Ennek a monumentális megörökítésén dolgozik lelke roppant mohóságával, tudása minden eszközével, a szerszámok számtalan fajtájával.

Ha egy ember ennyire annak él, amiért *van*, nem csoda, ha minden másról megfeledkezik. Az evésről és az öltözködésről. Paczka így kezdett neki udvarolni:

— Kisasszony! Kefélje ki a szoknyáját.

Ezt meghallva Kornélia nagynénje, felsóhajtott:

— Ehhez kellene férjhez menned. Der meint es gut mit Dir!

És Paczka Ferenc az ölébe kapta a kiéhezett, sápadt művészeányt, akiről már minden orvos lemondott és felvitte a Sabin-hegyek közé, és feltáplálta, és felápolta. Senki sem hitte, hogy felgyógyul. Csak ő maga, Kornélia. Amint beszélő ereje volt, azt mondta az urának:

— Ne hidd el nekik, hogy meghalok. Nekem még *annyi dolgom* van a világon.

Aki pedig Paczka Ferencet, az embert akarja megismerni, az nézzen a felesége lelkébe, ott, abban a tükörben egy *egész férfit* láthat. Mikor Kornélia már kezdte megérteni a magyar szót és észrevette, hogy az úrinők „férjemnek“, a szántói asszonyok pedig „uramnak“ szólítják a férjüket, kérdezősködött a két szó értelme felől. És mikor megtudta, hogy az „uram“ címzésben a feleség hódolata is benne van férje iránt, mohó örömmel szólította azontúl férjét „uram“-nak. Ez bizony olyan arckép, amelynél különbet Kornélia még az ecsetjével sem bírt volna festeni a férjéről.

Általában igen magas véleménye van a magyar férfiakra, mert a férje után ítéli meg őket. Hitvallása a magyarok szavahihetősége és lovagiassága.

Egyszer, amikor náluk időztem Tolnaszántón, feledhetetlenül bájos jelenetnek voltam tanuja. Ők dolgoztak, én henyéltem és nézelődtem. Egyszerre csak hangos baromfi-lármát hallok a szomszéd özvegyasszony portáján. A kerítés

mellett egy szederfa, onnan jön a lárma. A szederfa ágai mozognak, a levelei reszketnek, pedig ember nincs a közelben. Odalépek a kerítéshez, hogy lássam, mi vagy ki rázza hát a fát és mitől visongatnak alatta a tyúkok? Amit láttam, nem akartam elhinni a szememnek. Hirtelen bekopogok a műterem ablakán és intek Kornéliának, hogy jöjjön ki. Aztán ketten bámultuk, hogy egy remek nagy kakas a fa ágai között ugrál és a két szárnyával veri le a szedret a tyúkjainak. Minden ágon megáll, lepillant a földre, hogy potyog-e a szeder és lekiabál: ott, ott pottyán, egyetek, asszonyok, úgye de jó! Volt a kakas hangjában önérzet is, parancsolás is. A tyúkok visongva, neki-nekiszaladva egymásnak a fejükkel, kapkodták egymás elöl a szedret és nyílt szárnyaikkal nagy port vertek fel a levegőbe.

Hitetlenül bámultuk majd a pompás állatot, ahogy ott az asszonyait vendégelte, majd egymást, hogy csakugyan igaz-e, amit látunk. És ekkor Kornélia közelebb lép hozzám és a fülembe súgja:

— Csak a magyar kakasok lehetnek ennyire iovagiasak.

Rajec, 1908 augusztus 13.

Szívesen mondtam el vasárnap néhány Petőfi-verset gyakorlatul. Megint a kápolnára szavaltam, amelyre már tizenöt éve is szavaltam.

Hogy Petőfi versei révén pénzhez és tapsokhoz jutok: szégyenérzet száll meg. Élősdinek tekintem magam.

Antigone ... (54. oldal.)

Ma azt írja nekem valaki — igaz, mély vonzalommal viselkedik irántam, tehát nem teszem nevetségessé —, azt írja a szerencsétlen: szép tőlem, hogy védelmezem és pártolom Petőfit. Hallod Te Drága! Téged pártolni?! Mintha csak a Te korodban élnénk!

1908 augusztus 18.

Újra szenvedés. Itt van egy gyermek és reszketek a látására. Egész nap látni és hallani vágyom, de futok onnan, ahol láthatom. Borzadok a nevetségességtől. Minden nap a tükörbe kell ezentúl nézmem, hogy erős legyek, hogy lás-sam, tudjam, hogy kívül nem úgy van, mint belül.

Ha nem volna tetőtől-talpig tudás és zene, egy percig sem érdekelne. Miért kellett nekem az élet végén még ezt a rettentő erőt megismernem, amely kiemel egyensúlyomból? Ettől már megkímélhetett volna a sors.

Ó, de szeretnék valami komisztságot megtudni róla, az véget vetne a varázsnak!

Csak szorgalmasan a tükörbe nézni, te szerencsétlen.

Ha reggel a falon keresztül meghallom a hangját: végig-rezdül bennem és sírhatnám tőle. Úgy érzem, hogy azért a fájdalomért, amit okoz, még ezért is hálás vagyok neki.

Mi lesz ebből? Szervedés. *Élet*.

Csak ízléstelenséget ne kövessék el! Csak nevetségessé ne váljak! Ha kell: kihatározzam a rongy asszonyi szívemet!

Dicsekedtél, hogy kinőttél asszonyvoldtodból, hogy *ember* lettél! De hisz igaz, úgy van, nem mint asszony szeretem, megszűntem asszony lenni, mikor vágyaim elmúltak. Ezt senki sem fogja elhinni. Ó, ez a csodás gyermek a leg-kevésbé. Ha megvet, ha kinevet: drágán fogok fizetni.

Csak legalább ez az égető féltékenység ne falná fel a szívem. Miért méretett rám ez a gyötrellem?!

És mégsem cserélném el elszállt nyugalmamért.

Miért érzem magam ilyen nagyon gazdagnak ezzel az érzéssel a mellemben, a fejemben, minden ízemben, — ha annyira szégyelni való?

Ajánlom a tükröt, minden napra a tükröt.

És mit akarsz tőle tulajdonképpen? Azt természetesen, ami a legbecsesebbje: az idejét. Barátnak akarod? Hisz ha férfi: férfit keres barátnak, mert neki is az a becses, ugyan-abból az okból, amelyből neked az.

Vén asszonyt jóbarátnak. Hogyne! Pedig annak jó vol-
nék. Mit tehetek róla, hogy a véneket útálom és az asszo-
nyokat lenézem és sajnálom rájuk az időmet.

Honnan vettél, lelkem, erőt ennyi szenvedésre?

Meg tudná-e érteni a barátságom? Érne-e neki valamit a
te egész emberséged, rajongó elragadtatásod, anyai gyöngéd-
séged, minden, amit forró szívvel adnál neki? Ő inkább —
mily természetes! — azt a szép darab fehér húst, azt a szőke
felinát akarja, aki, ha mellette van, a féltékenység ördö-
gét ugratja bennem. Ez a szép nagy fehér cica kell neki,
ezt értem, de hogy téged mindenestől szélnek eresszen,
lelked egész becsével együtt: ez kimondhatatlanul fáj.
Hiszen ha igaz az, amit mond, hogy a függetlenségét sem-
miért sem adná, akkor élheti világát a fehér felinákkal,
csak az maradjon az enyém, ami belőle nekem kell. Ó, sors!
Add nekem a lelkét, hogy szüksége legyen rám, hogy ne
lehessen el nélkülem. Ő soha senkinek *annyi* nem lehet,
mint nekem, aki oly régen várok rá.

Mindazonáltal a tükröt csak tartsd kéznél, barátom, a tükröt.

Hogy fogok bűnhődni ezért az oktalan, féktelen lángba-
rohanásomért.

Csak a féltékenység, ez az undok indulat, ne kísérné ezt
a csodás, nagy, mennyei
érzelmet.

1908 augusztus 27.

Mesének beillő pályafu-
tásomra Te tetted fel a
koronát.

A lelkem mindig egye-
dül volt. Nem ismertem a
boldogságot, csak az egye-
düllét rémeit, az önkínzást,
az önmagamnak tett szem-
rehányásokat és azt a véghe-
tetlen szomorúságot, amely
a keresés csömöréből ma-
radt hátra a kényes, válo-
gató lélekben. Az *emberem*
keresése iszonyú bűnhődés-
sekkel járt. Mint a kelle-

Petőfi Sándor

len vackort, úgy dobáltam ki az embereket. A sértett lovak versben és prózában, könyvben és újságban, busásan megfizettek hiúságukon ejtett karcolásaimért. Természetes, hogy a látszat az volt, hogy egyiket a másikért zártam ki és hogy csupa csurgatott méz folyik itt, az ajtaimon belül. Pedig idebenn fogcsikorgatás és önkínzás folyt, ami ellen csak forrón szeretett könyveim adtak gyógyulást és vigaszt. Igazán tisztának csak akkor éreztem magam, ha tanulásommal egyedül voltam. Hogyne kerestem volna hát a magányt.

Csakhogy, hosszabb-rövidebb időközökben — mint az amazonok —, megint hadjáratra készítetett a vér, hogy hímet hozzak haza magamnak. És megint előlről kezdődött az undor, a szemrehányás és a bűnhődés. Ha tudtam volna, hogy egy tál ételért még nem szükséges teljes armatúrám a harcba vinni! Ha tudtam volna, hogy ahhoz, amire szükségem van, az én valódi mivoltomnak édeskevés köze van: akkor ezek a kirándulások ezerszerte kisebb zajjal estek volna meg. Minthogy azonban a „különbik“ részem is mindig mindenbe beleütötte az orrát: mindig erkölcsi katzenjammer lett a vége a kirepülésnek és soha, soha lelki egyesülés. A lelkemnek csak kínlódás jutott, mert mindig ki maradt a játékból. Persze sietett a lelkem visszavenni a babaruháját meg a cifra cserepét, amivel a gyerekjátékhoz hozzájárult, minthogy *magát* sohasem bírta odaadni.

És megtörténik a csoda. Mikor már nemcsak hűvös megnyugvással, hanem kevély önbecsüléssel jártam az emberi indulatok felett: akkor elém toppan és szívenragad a Végzetem és azt mondja: „Megállj, te egyedülvaló! Míg az ember boldog nem volt, addig meg nem halhat!”

És a sors nehéz lakatjai, melyekkel a lelkemet belémzárva tartotta, szétpattognak és szétrepülnek rólam. És én kiáradok, hullámozom, hömpölygöm Feléd, Hozzád. Szívem drága gyermeke!

1908 augusztus 29. Szombat.

Talán csak azért születtem, hogy a tegnapot megérjem.

— Minden vágyam elült. Nem kell semmi, csak így maradjon — és a mellére szorított. Ő engem!

Ez valóság. Másképp lesz, *de most így van.*

Milyen árat vesz ezért a pilanátért tőlem a sors?! Bármit kér, gyönyörrel fizetek.

Úgy érzem, hogy egész életem eddig egy hosszú vajadás volt, hogy nekem ezt a gyermeket megszülje.

Elfogadom az életem végén ezt a megdicsőülést, s amikor a sors az árat kéri, egy egész emberrel fizetek: magammal. Élet-halálra megy e játék. Biztosan haladok a jövendőm elé: kész a szerződésünk.

William Shakespeare

Karomra hajtja gyönyörűséges, nemesszabású fejét és szép szavakat sugdos. Talán máris hazudik? Aldja meg a hazugságáért az Isten! Így is olyan édességet önt belém, hogy ehhez fogható nagy érzés csak egy lehet, ennek ellentéte: a halál.

1908 szeptember 4.

A színházunk: kis köpőláda. Ostoba fajankók. Ha nekem egy színházam és egy Jászaim volna!

Csak nem várod, hogy azok határozzák meg az értékedet, akiket lenézel. Becsüld fel önmagad.

Oltárom van, amelyen meggyujtom a tüzem és az ott elég. Nincs más vágyam, nincs más dolgom, mint hogy benned, érted, neked elégjen.

1908 szeptember 30.

Úgy látom, az élet teljesen ki akar pallérozni. Teljesen kicsiszolva, mint tökéletes remeket, akar a férgeknek ajánlódni. Fogj hozzá a készülődéshez még ma.

Ma azt mondta, addig marad az enyém, ameddig én akarom. És a szeme olyan, mikor ilyesmit mond, hogy szeretnék beleesni és megsemmisülni. Szeretném, ha magába szívna, mint a nap a harmatot.

1908 október 19.

Nem értek semmit. Betanult szerepet játszik, meg akar zsarolni, vagy igazán szeret? És ha komédiázik? Aldja meg az Isten, hátha irántam való sajnálatból teszi.

Én nem csalódhatom benne, csak — elveszíthetem. De nem vesztettem-e el már úgyis ifjúságommal az életem? Ő sem adhat ifjúságot, de ad olyan örömet, hogy minden porcikám ujjong bele.

Elutazott. Koldusul talált, koldusul hagyott el. Az Isten áldja meg azért, amit adott.

Hallgass most ide, te ember, te Mária. Ha az Övé vagy, ha kellesz neki, *azért* ne essél össze, hogy ép maradj az ő szemének. De ha nem kellesz neki, akkor állj igazán a sarakra: légy ember és dolgozz!

1908 október 23.

Teremtőm, még egy hete sincs hogy elment és nekem úgy tetszik, oly rég volt, hogy megvénültem azóta.

Semmit sem sajnálok abból, amit tíz hét óta tettem. A lelkem élt, úgy, mint még soha. Úgy viselkedett velem, úgy kezelt, mintha örült volnék. Bűbájos tavaszával gyógyított.

Emlékezzél, Mária, azokra a szégyenkezésekre, mikor jelenlétében a tükörbe pillantottál.

1908 november 14.

Ma indulok hozzá. Egy-két bájos levele és elfeledtem mindent, ami ellene szólt menetelemnek.

Halálos levertség vett rajtam erőt. Mintha utolsó útamra mennék. Mindegy, hová megyek. Van-e valakim, aki közelebb áll hozzám, mint Ő? Nincs senki. Csak a föld, amely már ásít értem, hogy benyeljen.

Légy elkészülve arra, ami megillet. Ha nem lesz az, aki volt: legalább vége a vergődésemnek.

1908 november 21.

Itthon. Jobb és bájosabb volt, mint valaha. És én a félelemmel és a szégyenkezéssel küzdöttem. Kapaszkodás az utolsó szalmaszálba.

Ez a rettenetes szégyenérzet úgy kínoz, hogy megfoszt az eszem használatától és a lélekjelenlétemtől. Out of place vagyok, mint az érzéseim.

Szegény drága gyermek, meddig komédiázhat még szánalomból?

A hó csendesen hull. Az ember sem több a földnek, mint a hópehely, mely lehull, elolvad, átszivárog a pályáján, hogy újra felszálljon és újra esőcseppé, hópehellyé, vagy harmattá

legyen. És mekkora háborgás, milyen megmérhetetlen szenvedés ebben a hópehelyben, az emberben.

1908 november 28.

Itt van újra. Le kell jegyeznem, különben magam sem hiszem el, amit mondott: „El szeretnék veled bujni egy évre, oda, ahol ketten volnánk. Semmit sem tennénk, csak élnénk és szeretnénk!”

Ó, három napra sem mernék vállalkozni ilyen életre.

De az a perc, amikor ezt mondta: a teljes boldogság perce volt.

1908 december 5.

Édes földanyám! Alázattal és hálával csókolom porodat, hogy ma megint erőt adtál tovább élnem! Ma megint megkeseredett a lelkem a számban és téged hívtalak segítségül. És most érzek a talpam alatt, erőt, tanácsot kértem tőled és te így szóltál:

— Gondold, hogy két-három év elmúlt és te annyival öregebb vagy. Hol lesz akkor szép kis játékszered? Ronggyá akarsz lenni az elvesztése miatt, ha úgyis tudod, hogy nem maradhat a tied? Pottyantsd ki a markodból. *Mit adhat ő neked? Annak a melegnek a feleslegét, amelyet te magadból átlángolsz ő bele.*

1909 szeptember 22.

Úgy érzem magam, mint a hívő ember az Istenével szemben. Nem tudja, hogy nevezze. Elmondja szentek-szentjének, misztériumnak, üdvözlésnek. Minek nevezzelek, mi és ki vagy te? Létem tudatára ébresztettél. Eddig idegen voltam a földön és csak most találtam egy helyet, ahol úgy érzem, hogy ott hon vagyok, Ahol a szívem azt mondja: látod, azért születted, hogy ideérj.

Mintha körülfogna, mintha betakarna jelenléted. Nem ismertem az édesanyámat, csak halvány emlékek fűznek hozzá. A közeledben mindig rá gondolok. Mint ötesztendőös gyermek, végtelenül szerencsétlennek érztem magam: elzártak az édesanyamtól. Elszorult szívvel törtem a fejem,

A virrasztó kuvasz...
(151. oldal.)

hogy hogyan juthatnék hozzá. Belopódtam a szobájába, széket húztam az ágya elé, felálltam rá és átfeküdtem az anyám testén. Ma is érzem azt a boldogságot, azt az édes megnyugvást, amellyel az ölében elaludtam. Azóta tüzes korbáccsal hajtott a sorsom. Soha, sehol nem éreztem magam biztonságban, soha, sehol nem éreztem magam otthon. Az élet minden öröme után belém állt a csömör. A pályám minden sikere után kétséggel, hitetlenül ráztam a fejem. És most, ha a te válladra hajtom a fejem, ha a te hangodat hallom, akkor egy hatalmas, fényből és édességből jövő érzés nyilal át meg át rajtam. Eddig csodálkozó fabábu voltam, aki néha-néha meggyújtotta magát a színpadon. És most itt a jutalmam. Öledbe hajthatom a fejem, jutalmul azért, hogy emberhez méltóan éltem, azért, hogy nem pocsékoltam el lelkem kincseit. Megjutalmazott a jó, a kegyes, az igazságos Végzet. Amint életem hajnalán egyszer boldog voltam az anyám ölében, úgy életem alkonyán még egyszer üdvözülök a te szíveden . . ., te szentséges, te szépséges jó édesanyám.

Neugebauer sürgönye Debrecenből. *1909 december 19.*

Ez a szelíd kis bankhivatalnok pompás Petőfi-fordító, aki annyira beleélte magát a költőjébe, hogy valósággal németül érzi és írja őt. Fordítása már a harmadik kiadását éri meg Lipcsében. Ez a finom szalónember (aki még sohasem volt a lakásomon) bájos, elragadtatott sürgönyt küld, amelyben ölel, ölel, és — létegez! Háromszor kellett elolvasnom, míg megértettem és kiéreztem belőle a rajongását.

Hátha összetéveszt valakivel! Nem lehetetlen. Már ez is megtörtént velem tíz évvel ezelőtt Aradon.

Akkor ott vendégszerepeltem. Egy délután beküldi hozzám a névjegyét a megye egyik előkelősége. Hírből, a szépért való rajongásáról és pazarlásig menő jótékonyágáról már ismertem. De addig még sohasem beszéltem vele. Nos, ez az úr rendkívül bájosan és finoman tudtomra adta, hogy budai rejtekünkben folytatott viszonyunk oly szép emléket hagyott a lelkében, amely örökre felém vonzza őt.

Én a legnagyobb rémülettel ugrottam az ajtónak, mert meg voltam győződve, hogy az illető nagyúr hirtelen megőrült. Ő kicsinylőleg és keserűen nevetett és biztosított,

hogy ha nem kívánok emlékezni rá, ő sem alkalmatlankodik többé a visszaemlékezéssel s felkelt, hogy távozzék. Ez megijesztett és kértem, mondaná el, mi az, amiről beszél? Komolyságomat látva, megdöbönt, fokozott figyelemmel vizsgálta arcomat — és hosszú, kínos magyarázat következett. Ebből aztán kiviláglott, hogy van Pesten egy néember, aki a velem való hasonlóságával visszaél. — Most eszembe jut az is, hogy egyik barátnőm, Tessényiné, komolyan intett, hogy tegyek jelentést a rendőrségen, mert az illető hölgy nemcsak hasonlít hozzám, de — ő látta! — a ruháimat is utánozza.

Paczkáné Wagner
Kornélia ... (156. oldal.)

Nos, az aradi úrral való magyarázatok alatt kiderült, hogy misztifikálták a személyemet és a nevemet. Szegény nevem! Magam sem igen kíméltem, de a szennyet mások hányták rá. És milyen subick volt nekem a hivatásomon kívül minden. Nekem elég volt, hogy nem volt igaz, a többit nevettem. Azt mondtam, hogy ilyesmi csak királynőkkel esik meg.

1909 szeptember 6.

Milyen szörnyű árat fogok fizetni ezért a gyönyörűségért, ha majd a fényesség elsötétül és én egyedül maradok.

Mintha a sorsomnak esze és szíve volna: úgy bánik velem. Mintha jutalmazni akarna annyi temérdek szenvedésért.

Folytathatom-e én még a mindennapi életem ilyen ünnep után?

1909 szeptember 8. A tengeren.

Megyek, nem tudom hová, nem tudom kivel, nem tudom miért. Csak azt tudom, hogy mennem kell vele, amíg lehet, amíg a sors utamat nem állja. És tudom, hogy ez a közelség az egyetlen módja annak, hogy megszokjam az elvesztését. Hogy leszokjam róla.

Most kellene befejeznem mindent, a puha, sötétkék, síma vizen, az édes napsugárban. Most, mikor a csoda beteljesedik.

Ki ez az ember, akit úgy szeretek, hogy meghalok érte? Néha úgy érzem, ha az életemet önteném ki eléje, élvezettel szaglászna, mint a tigris a vért. Néha úgy érzem, hogy — szeret. De ez a legszörnyűbb!! Hogy szerethet engem?! A ragyogó ifjúságával az én hanyatló öregségemet? Mit akarhat tőlem? Szavai retteneteseek:

— Akkor volnék boldog, ha nem szeretnél annyira, hogy mindent én adhatnék neked!

1909 szeptember 24.

Csak nem hiszed, te szerencsétlen, hogy egy percig is a tiéd! Búcsúznom kell. Szívszakadva búcsúzom attól, ami életemben egyedül volt drága nekem. Megismertem az ember legfőbb érzését, nagy ünnepet ül a lelkem, de nem boldog ünnepet. A rettentő szenvedés vígasztalanságába a *soha el nem hitt* boldogságnak csak egy-egy sugára villant bele.

Jaj, mit szenvedek! Most úgy érzem, hogy ez a mérhetetlen kincs mint a homok morzsálódott szét és most hull, hull ki a kezemből. Mégis forró hálát érzek iránta azért az érzés-gazdagságért, kerüljön bár az életembe.

1909 szeptember 25.

Elment. Vége a földi gyönyörűségnek.

Ha nem bírom föléje emelni annak, ami jön, azt, ami, volt, úgy végem van.

Ma végre érzem, hogy mekkora léleknevelőm ez a gyermek! „Tanulj meg hálát adni a megtörténtért és ne ízetlenkedj és ne nyögj azon, ami lesz.“ Ezt mondta. Ha mindig hazudott is, ezzel nagy bölcseséget mondott.

„Annyi mindig a tied belőlem, amennyit az érzésem diktál.“ Ezt is ő mondta. Ez már lehet hazugság. Honnan tudhatom, hogy mennyit diktál az érzése?

Szerencsére az agy és a szív is kifárad egypár órára ugyanazt a szenvedést szenvedni. És legalább addig pihen, amíg új erőt gyűjt új szenvedéshez.

1910 június 8.

Két napja a repülőversenyekre járok. Felséges gyermekjáték ez még most, nagylelkű gyermekeké, akikért az ember szíve remeg, amikor követi őket a levegőben és megkönyebbülve lélezkik fel, mikor megint földet érnek. Tegnapelőtt Effimoffért, tegnap Illnerért és ma Chavezért reszket-

tünk. Oly magasra szálltak fel, hogy egy-egy nagyobb madárnak látszottak. Öt-hat közül mindig visszaesik kettő és ezeknek gépeit egy girhes talyigás-ló vontatja át a Rákos mezején a hangárokhoz.

Tegnap az ifjú és nagyon vakmerő orosz Effimoff is le- esett. Arcán és lábán sérült meg és mint mondják, sírt, hogy a kórházba kellett mennie. A tegnapelőtt hőse, aki után úgy néztünk fel, mint egy szépen úszó sas után, — ma már zárt falak közt fekszik és szárnyai darabokra törtek.

Egy-egy csapat fecske néha átnyilal a súlyos, emberkéz- formálta szörnyek között: mintha gúnyolná őket és erő- ködésüket.

A negyvenkilenc ikarusi gyermek között egy magyar sincs. Egy-kettő közülük mégis magyar! Ott lábatlankodnak és kattognak — a földön.

Minek élni tovább? Még egy búcsút, még egy elválást meg- érni? Szerelmem kínszenvedéssé nőtt. Ittam az örökkévaló- ságból és most el kell múlnom.

Zeng feléd a búcsúszó: Ζωή μου, σὰς ἀγαπῶ!

Feminizmus: oly egyszerű az ok: hirtelen átmenet nélkül támadt ránk, asszonyokra, a tudomány nagy világossága, azért vakul el annyiunknak a lelke tőle.

A férfiak művelődése fokozatosan történt és természetesen haladt. Kis oskolákon kezdték és nagy oskolá- kon folytatták. A szegény kis becs- vágyó leányseregbe egyszerre tárták rá az ajtót. A hirtelen beözönlő fényt nem bírja magában elosztatni a fiatal leány. Elveszti az egyensú- lyát és kidől. Minél becsvágyóbb sze- gényke, annál bizonyosabban. Vitat- hatatlan, hogy a nőben a becsvágy élesebb mint a férfiban. Közelfekvő példa: az asszony-színész mindig lelki- ismeretesebben tanulja meg a szere-

Paczka Ferenc...
(159. oldal.)

pet, mint a férfi-színész. Már tudniillik: a szavakat, a külsőségeket.

Ez a nagyobb becsvágy, azt hiszem, a nő gyengébb voltának a tudatából ered. És ez okozza a vesztét is.

Az asszonyok általánosságban sohasem fognak ésszel a férfiak fölé kerülni. A kivételek pedig, úgy mint eddig, örökké ellenállhatatlanul érvényesülni fognak. A szellem-láng keresztülegeti az előítéletet és a szabályokat.

Elcsodálkozva nézem azokat a — férfiakhoz méltatlan — mérges támadásokat, amelyekkel a legutóbbi időkben az asszonyok tette, jótette való ébredését durván ostorozzák. Olyannak tüntetik fel az asszonyok nyilvános munkálkodását, mintha azt csupán a hiúságuk és tetszelgésük céljaira használnák ki. Ezek a kegyetlen vádak nemcsak igaztalanok és rosszhiszeműek, hanem gonosz szándékot is takarnak.

És az asszonyok jótékonyasága! Hát még ez is támadható? Amíg nálunk is nem lesz olyan gazdagság és olyan megüledett társadalom, amelyik a nyomoron *kötelességérzetből* segít és amíg meg nem érjük, hogy ha kiírják egy jótékony intézet kapujára: „még százezer forint *kell*“ és erre a hívásra minden arrajáró bemegy és a kitett ívre aláírja a tőle telhető legnagyobb összeget, addig minden kalandos és romantikus módot meg kell ragadni a nyomor enyhítésére. Vagy talán jobb volna, ha az asszonyok ölbetett kézzel néznék az utcai nyomort?

Csak a patkány él magáért. És én biztatom asszonytestvéreimet, írásban és élőszóval, hogy ne engedjék magukat megfélemlíteni a „rejtett okok és célok“ felhánytorgatásával.

Miért kell küzdeni annyit a jóért? Miért nem természetes és magától értetődő a jó?

1910 június.

Olyan örömet sehol sem temetnek, mint Magyarországon.

Itt valóságos passzióval temetnek, és ha megesik, hogy nincs temetni való, bárholnan, bármekkora költséggel is előteremtik hozzá a hullát.

Nálunk nincs értéke az embernek addig, amíg él. Csak akkor válik becsessé, amikor megérett a temetési pompára. Mihelyt meghal valaki, mindjárt olyan kedves, hogy csak

úgy kapnak rajta! Virágozzák, tömjénezik, dicsőítik, amíg hófehér angyalkává nem csiszolják a hátramaradt szégyenkező bűnösök szemében.

Nincs itt becsülete senkinek, amíg meg nem hal. Nincs itt valaki-ember, akit meg nem gyanúsítanak, amíg él. Szörnyű egy ország! Saturnusként falja fel a saját fiait.

Itt mindenki gyanús, aki él. Leggyanúsabb, aki dolgozik. Hisz még a *Legnagyobb* is meg tudtuk gyanúsítani:

— Mit akar az a Stefi azzal a gőzmalommal?

— Mit akar? Hát nyereszkedni a részvényein, azért van neki annyi belőle.

És mikor Széchenyi eladta a részvényeit:

— Ahá, már menekül a pénzével és másokat hagy benne a csávéban!...

Legjobban sajnálom azokat a munkásainkat, akiket a gyilkos politika ördögmalma öröl. Ezek a legszájalomraméltóbb élőhalottak. Szájalom nézni, milyen vakon ugrálnak bele ebbe az elátkozott fantommalomba a legjobbaink.

Nekem a politikához csak annyi közöm van, hogy bizonyos időszakonként mély, tompa fájdalmat okoz. Ez a fájdalom ilyenkor velem jár, kél. Minden dolgomon keresztül érzem. És érzem, hogy valami szenvedés les rám a napi munkám végébe. És fel-feleszmélek: mi is az én bajom? Ah, igen, a pokolmalom megint áldozatokat követel! Megint megörölt egypár olyan férfiút, akit eddig nimbusz övezett a szememben, megint rápiszkolták egypár olyan emberre, akikre eddig büszke voltam, hogy tudatlanok és tehetetlenek.

Maga a politika nem érdekel. Régóta nem érdekel. Két szóval elmondom, miért: nálunk változnak az emberek, változik a kormány, csak egy nem változik: a rendszer. Onnan felülről, Bécsből, hallatszik a kiáltás: új pakli kártyát! és mi rögtön eldobjuk a régit. És nem sajnáljuk országunk színét-javát odadobni a molohnak.

És csak nekem szorul össze a szívem minden friss ember-szállítmánynál? Nem, nem fáj itt a szíve senkinek, mert hisz alig várjuk, hogy kicsépelve, holtan kapjuk vissza az emberanyagot. Mi azzal a vaksággal vagyunk megverve, hogy nem leljük örömünket — az élőkben.

Ó, *beata Ungheria!* Nem becsülöd meg az eleven gyermekeidet, de mikor már meghaltak és semmi hasznukat nem

veszed, akkor nem sajnálsz tőlük sem pénzt, sem dicsőséget. Hazahozatod messze világrészből a hullát, amely már sem mire sem jó és ellököd magadtól az élő, aki világosságot terjesztene maga körül.

Zichy Mihály csak egy talpalatnyi talajt kért, a formalitás kedvéért: az Eszterházy-képtár igazgatóságát és *fizetésül* a velejáró lakást, csak azért, hogy szeretett cárjának megokolhassa, hogy miért jön haza. És Zichy Mihály, az eleven nagy művész, az orosz udvar dísze, a cár barátja, aki idehaza európai színvonalon álló művészi központot teremtett volna, nem kellett elevenen. Ezt a szörnyű történetet nem hinném el, ha a saját szájából nem hallottam volna annak idején Velencében.

És halála után, mikor már senkinek hasznára nem lehetett, rettentő költséggel hazahurcolták — a hulláját. *Ezt* mindenki szívesen látta. Az egyik párt, mert már nem ártott, a másik párt, mert már nem használt.

Ha legalább azok a temetések lennének lélekemelő, magasztos ünnepek. Nálunk ezek sem egyebek dologkerülésnél. Mint a parasztasszonyoknak a búcsújárás.

Ott voltam egyiken. Akkora tiszteletet és áhitatot vittem oda magammal, hogy adhattam volna belőle azoknak a nyergükben cigarettázó díszmagyarkáknak, akik a Szűz Máriás zászlainkat az erkélyeken nevetgélő hölgyeiknek meghajtogatták, azoknak a díszmagyarba kiöltözött ténfergőknek — tisztelet a kegyeletet nem sértőknek! —, akik éppen úgy nem tudtak semmit sem gondolni a patétikus kosztümjeikhez, mint a mi statisztáink a történeti ruházatukhoz. Éreztem, fájdalmasan éreztem, hogy beléjük látok: a léha ögyelgők üres szívébe.

Nekem belealélt a szívem a Rákóczi temetésének nézésébe. Bár meg se néztem volna azt a pincegádor-forma lyukat, amelybe azokat a szentséges hamvakat összezsúfolták ott Kassán. Ha nem akarták megtisztelni a hazahozatallal és külön helyre tenni, mint amilyent a török adott nekik, miért zavarták meg kétszázados csöndjüket ott a Márvány-tenger partján?

És most jön a legjobb: Tisza Kálmánnak szobrot állítunk.

Soha embert nem hallottam any-
nyit szidni és gyalázni, mint őt,
amíg élt. Ma a szobrára gyűj-
tünk. Míg élt: a szó szoros értel-
mében kiüldöztük az életből.

Rajec, 1910 június 28.

Mi vár itt rám? A mult év szen-
vedése és öröme? Lehetséges mind-
ezt újra átélni? Még mindig a
hatalmában vagyok. De már a me-
nekülés sejtelmével.

Csak a magyar kakasok
lehetnek ennyire lovagia-
sak ... (163. oldal.)

Meg kell végre ismernem magam és ez őrajta keresztül
fog megtörténni.

1910 július 12.

Nézz a tükörbe és tanulj ahhoz képest viselkedni.

Hígul és kopik gyönyörű szerelmem. Kezdem *lát*ni, akit
szeretek. Kapzsiság és haszonlesés. És szavak. Gyönyörű
szavak.

1910 július 20.

Lélektrafikos. Szememre hányta, hogy miattam mindenkit
elhanyagol. Tehát itt tartunk: áldozatokat hoz értem! Ezek
a számítás szavai. Itt fog megbukni az életművész.

Menekülj, öreg Mária. Értsd meg, hogy vénségedért fogott
meg. Nézz a tükörbe. Értsd meg: terhére vagy már, mert
nem érheti el mindazt, amit rajtad keresztül el akart érn.

Öreg Mária, járj az ostoba szíved felett, ha vagy még
valaki.

1910 július 22.

— Egy napra szeretnék szárnyakat, hogy elröpüljek tőled
és ha ezt elbírom ...

— ... akkor nem jönnél többé vissza — vágott a szavamba.
De nem marasztott.

1910 augusztus 3.

El *kell* magamat szakítanom, csak bírjam, hogy ne írjak
neki többé. Nem akarom többé látni. Nem fogom látni.

„Nem te vagy az enyém, én vagyok a tied.“ Körmönfont
számító szavak. És az asszonyok, a felinák, ki- és bejárnak

hozzá. Nekem pedig fáradtságról panaszkodik, hogy sok a munkája. Szégyeld magad, öreg Mária.

1910 augusztus 14.

„Szívem örökös tagja.“ És én csak arra gondolok, hogy elszakadjak tőle.

Szerelmemet le kell győznöm, hogy a saját életemet élhessem. Így csak ennek az ellenállhatatlan ördög-angyalnak az árnyéka vagyok.

1910 augusztus 20.

Nagyot jártunk. Vetések szélein, tarlón és mezőn. És a patakon át a bürűn. Virágokat szedett és a kezemet fogta. A fűbe heveredett és elaludt, ölembe hajtva a fejét. Míg aludt, a lábán szőttem be a lyukas harisnyáját.

És tudom, hogy ez a búcsúzás.

1911 május 1.

Mártiromságomnak vége. Győztem. Elszakadtam attól, aki a legnagyobbat adta nekem: a szerelmet. Ha nem hazudta volna, akkor sem lehetett volna szebb.

Szerelmem egész szépsége énbennem volt. Ő csak a salakot adta hozzá, ami a fényt felfogta.

Nem arra emlékszik az ember, amire emlékezni akar, hanem arra, amire nem bír *nem emlékezni*, amire emlékezni muszáj.

Mint ahogy a szélroham felkap egy élettelen tárgyat és azt hányja-veti cél és rendszer nélkül: úgy dobált engem három éven át oktalanul rettentő érzésem. Földobott a levegőbe, forgatott s nem is sejtettem, hogy hol tesz le. És most letesz a földre.

Cenkre megyek, *Hozzá!* Ő megnyugtat és megbocsátja el-tévelyedésem.

Felséges lángolás volt! Soha tisztább, nagyobb érzés méltatlanabb lényt meg nem szentelt, mint az én szép szerelmem ezt a szennyet.

Ha nyugalمام ilyen állandó marad, eljutok a kellő bölcseséghez.

Csak azért éltem tehát eddig, hogy megismerjem a különbséget a magam és a rendszer mindennapi ember között.

Mily hosszú időbe telik, míg az ember a gyerekszoba műveltséget megszerzi! Vagy talán ez az egyetlen, amit sohasem lehet megszerezni. Közvetlen és egyszerű, magától értetődő föllépést nem lehet *utólagosan* pótolni. Én csak azt tudtam megtanulni, hogy a szerepeim hogy viselkedjenek, magam azonban sohasem tudtam viselkedni.

Meggyujtom oltárom tüzét ...
(167. oldal.)

Mint ahogy szentjánosbogarak fölviannak, hogy egymásra találjanak, úgy bukkantam én is mindig emberekre, akikért rajongani tudtam.

Minden szenvedés isteni. Minden hit eléri az eget.

A gyom a föld édes gyermeke, a bevetett növény a mostohája. Az emberekkel bizonyosan így van.

A közönséges nő, éppen úgy, mint a kútvíz, csak frissiben élvezhető.

Az apostolok nem bonvivánok.

La société, les cercles, les salons, ce qu'on appelle le monde, est une pièce misérable, un mauvais opéra, sans intérêt, qui

se soutient un peu par les machines, les costumes et les décorations. *Chamfort.*

1912 december 4.

Szeretem olvasni azt, ami elmult, ami megtörtént, ami bevégezett. Ez megnyugtat és csak szórakoztat, nem izgat, mint az, ami ma történik.

Szeretem olvasni az útleírásokat és az élettörténeteket. Mióta öntudatra ébredtem, mindig vágytam a magam életrajzát olvasni, mint készet. Mint egészet. Sokszor elkezdtem a megírását. Nagy köteteket írtam tele. Tíz ilyen füzet megtelnék vele, annyit, vagy még többet is írtam magamról, életemről, pályámról és pályatársaimról, pajtásaimról, vonzalmaimról és sokat gyűlölségeimről, erről nagyon sokat, és mindezt csupa superlativusokban. Időnkint, minden két-három esztendőben elolvastam, de egypár jegyzetet kivéve belőlük, el is égettem, oly gyermekesen indulatosak voltak. Vonzalmaim és ellenszenvem, tetszésem, hálám, vagy fölháborodásom, olyan keresetlen és erőszakos lármának tetszett, mikor egyfolytában olvastam el azt, amit időnként leírtam, hogy az ízlésem tiltakozott ellene. Hiába mondtam a bennem levő kritikusknak, hogy hiszen mindaz úgy történt, ahogyan leírtam, hogy akkori fölháborodásom olyan feltétlenül igaz volt, mint elragadtatásaim is. Hasztalan volt ez a védelem, az „író“ úgy találta, hogy a sok superlativus nyugtalanná és fárasztóvá tette az elbeszélést. Arra a meggyőződésre jutottam, hogy inkább csökönyös ismétléssel hangsúlyozzak egy fontos részletet, mintsem teli vegyem a számat és nagyhangú körmondatokban — miknek se vége, se hossza a nagy indulattól — fújjam ki haragomat, vagy kiáltsam ki elragadtatásomat.

Ma? — Nem tudom, úgy írjam-e meg amire emlékszem, hogy a multban átélt indulataimnak *akkor* érzett kifejezését adjam-e vissza, mely igaz és jogos volt — hisz' úgy éltem át —, vagy elmondjam-e mai fölfogásommal, mely már csak szeretni és szánakozni tud másokon, éppúgy, mint magamon? Hiába tenném föl magamban, hogy egyik vagy másik utat követem, csak úgy kell majd leírnom, ahogy az érzésem parancsolni fogja, mert nem vagyok művész-író.

Végezni; mindennel és mindenkivel végezni, ez az érzés

vān bennem legföül és rögtön kész cselekedni, nem szá-
molva azzal, hogy mekkora fájdalmat okozok vele magam-
nak, mekkora megbánást. Ez a tulajdonság valóságos beteg-
séggé fajult el bennem, míg — a legutóbbi időben csak! —
észrevettem; holott temérdek fájdalomnak volt a forrása.

Pálmai Ilka volt nálam és megkért, hogy egy asszonyka
részére arcképemet írjam alá. Teleírtam ízléstelen tréfák-
kal rútságomról.

A kis pillangólelkű Pálmai! Azt kérdezte tőlem, mit gon-
dolk a spiritizmusról: elmosolyodtam.

— Olyan megnyugtató vele foglalkozni — mondja.

Engem nem nyugtat meg. Engem csak az nyugtat meg, ha
itt benn meg vagyok elégedve magammal. Ritkán fordul elő.

Száz és száz megbánásnak volt oka féktelen indulatom,
amely azonnal való kielégülést követelt. És mennyi pénz-
zembe került. Egy vagyont költöttem nevetlenségem és
durvaságom jóvátételére, akár cseléd, akár jóbarát volt,
akit meg akartam tartani magamnak. Soha senki sem tanít-
tott meglátnom türhetetlen türelmetlenségemet. Egyszerűen
hátat fordítottak az emberek, ha erőszakoskodással
megbántottam őket.

Rövidlátó szegény apám! Arra megtanított, hogy az igaz-
ság szent, hogy az igazság tartja össze a világot, tartja
fenn a törvényt, de azt egy szóval sem mondta meg, hogy
az igazság *kéretlenül* senkinek sem kell.

A kéretlen igazság tolakodó, sértő és felesleges. Úton-
útfélenkikiabáltam az igaz-
ságot, mert szégyeltem
volna elhallgatni. Azt hit-
tem, hogy ostobának tar-
tanak, ha ki nem mondom
és azt fogják gondolni,
hogy azért nem mondom
ki, mert nem látom. Az
meg aztán felbőszített, mi-
kor attól féltem, hogy gyá-
vának tartanak, ha az igaz-
ság mellé nem állok.

Girhes taligásló vontatja ...
(173. oldal.)

Azt tették velem, hogy felingereltek emberek ellen és mikor én dühögtem és kiabáltam rájuk, akkor ugyanazok, akik nekem közös barátainkat legyalázták, tőlem fordultak el. Ők tovább barátkoztak a komiszakkal, én pedig elvesztettem mind a két félt és egyedül maradtam.

Nem igazság kell, hanem *rend*. Ha rend van, nem bűzlik a hazugság. Az ember mindig szemétdombra épít, és ha néha lyuk támad az alapzaton: betömi újabb hazugságokkal.

Ó igazság! Mi lett volna belőlem nélküled? Ki vezetett volna tudatlanságom ijesztő sötétjében, ha nem a *Te* biztos, erős kezéd? Mi lett volna a tehetségemből nélküled? *Te* voltál egyedüli törvényem, egyetlen vezetőm.

Belém ástad magad: a hátgerincembe, az agyamba, a szívembe, a *lelkembe*.

Nem voltál ingyen mentorom. Az emberek szeretetét vetted tőlem fizetség fejében. A szeretetreméltóságom vetted el.

De ha látom, milyen ember-szemetek fürdenek, úszkálnak, röpködnek az emberek szeretetének napsugarában, akkor nem sajnálom a veszteségemet, hanem beérem azzal, amit életem Istensége szeretetreméltóságom helyett adott: az emberek becsülését. Még az ellenségeimét is.

És adott az én mentorom még egy nagy kárpótlást: *erőt* adott, nélkülözöm az embereket! Ezzel kiegyenlítette a mérleget.

Vizsgálom magam, hogy mi vagyok ma, amikor a színháznak ma *alig* van szüksége rám, amikor elbúcsúztam az utolsó szerelmem fájalmától, a legutolsó és legnagyobb fel-lángolásomtól; összekeresem és összeadom megmaradt lelki értékeimet és *akarom*, hogy új életet kezdjek azzal, ami megmaradt.

A két legnagyobb gazdagság egyszerre esett ki az életemből: a szerelem és a színpad. Mindegyik az elragadtatások és az önkívületi gyönyörúségek lázas lángolása volt.

E két nagy kincset a sorstól kaptam. Egyik sem volt a saját érdemem. Ami *most* van bennem, amire *most*, e két nagy fényugár nélkül képes leszek: az vagyok *Én*.

„Was Jemand *ist*, fängt an sich zu verraten, wenn sein Talent nachlässt, — wenn er aufhört zu zeigen, was er kann. Das Talent ist auch ein Putz, ein Putz ist auch ein Versteck.“

Milyen *ember* leszek a színésznő glóriája nélkül kívülről, és a „mindentpótló szerelem“ nélkül belülről?

Szerelem! Egyetlen csoda a földön! Nem kísértem meg a megfejtésedet. Ma éppen nem, mikor már elszálltál belőlem, éppen olyan megfoghatatlanul, mint ahogy belém toppantál most négy éve, ötvennyolc esztendő koromban. Itt voltál, az bizonyos. Uralkodtál bennem. Minden gondolatomat te parancsoltad. Édessé és kívánatossá tetted még a fájdalmat is. Hová lettél?

Fáj, hogy az emberek oly könnyen elidegenednek tőlem, de vannak pillanataim, mikor helyesnek látom, hogy nem vagyok köztük. Hisz ők oly vígan vannak együtt, olyan jól érzik magukat a piszokban, amely összetapasztja őket. Hát ezeket sajnáljam?

Most már értem, miért olyan elnézőek az emberek egymás iránt. Szemet húnynak egymásnak. Vagy talán ki sem nyílt soha a szemük? Ha egyszer meglátták volna az *igaz embert*, az én emberideáломot, megundorodnának egymástól és önmaguktól. Csak az olyan korlátolt ember, mint én, öregedhetett meg ilyen könyvből tanult idealizmussal.

Néha már sikerül emberek közé valóvá lennem. Nagyon mulatságos: mindent duplán látni, a régi és az új szememmel; minden tettemnél elgondolni, hogyan teszem és hogyan tettem volna a régi felfogásommal.

Nem aggkori gyöngeség-e ez? Nem kényelemszeretet-e, hogy nem akarok többé úgy élni, hogy minden harmadik ismerősömnök ne köszönjek? Szégyenletes gyöngeség: keresem az embereket. Kellenek akaratom, ízlésem, emberségem rovására is.

Mennyivel több energiába került a gyűlölködés és a harag! Ma a kényelemszeretet kezd úrrá lenni rajtam; vagy az ízlésem fejlettsége?

Minthogy a színpadon csak sikerem volt, a színpadi éle-

tem teljesen elfoglalt és egész lényem a bennem élő színész szolgálatában állt. Annak tanultam, annak műveltem magam, mert amilyen tudatlan voltam, éppen olyan mértékben vágyódtam a tudásra.

Nappali lényemmel nem törődtem. Mint ahogy negyvenötéves koromig nem volt egy emberek közé való nappali ruhám, éppúgy nem volt szavam és modorom nappalra. Rokonsz vagy ellenszenv vezetett minden tettemben és megmaradtam kultívatlan, nyers, kíméletlen, kellemetlen embernek. Diadalmas volt a színészi sorsom, tehát bátor, egyenes, kérlelhetetlen voltam a színpadon kívül is. Sohasem gondoltam meg előre, amit mondtam. Azt éreztem, hogy a színészi dicsőség mindenre elég. Mint ahogy a színészetre sem tanított senki, úgy az életben is mindig a magam feje után mentem.

Mióta a színpadi nimbuszom foszladozik rólam, kezdem vizsgálni magam szigorú, kritikus szemmel. Hadd lássam, hogy mi marad belőlem, ha olyan akarok lenni, mint a többi.

Eddig trance-ban éltem. Most kezdődik számomra a felelősséggel járó, közönséges, józan élet. Két gyönyörű szárnyam letört, a színpad és a szerelem, meg kell szoknom a gyalogjárást. Ma még csetlem-botlom. És nincs aki segítsen, mint ahogy nem volt aki repülni tanítson.

1912 december 8.

Széchenyi minden lehető tényezőt megmozdított célja elérésére: hazája felvirágoztatására, csak az asszonyt hagyta ki, csak azzal nem számolt, mint mindennapi munkaerővel, mint az élet munkamérlegének a helyrebillentőjével.

Elismeréssel vette tudomásul a meg-megnyilatkozó asszonyi erényeket, lovagias gyengédséggel is bánt velük, de munkatársának nem szólít fel bennünket.

Széchenyi korában ez természetes. Azzal ő sem számolhatott, ami nem volt: az asszonnal, mint szellemi munkással. A női koponyát munkára szoktatni: ez a gondolat még akkor nem született meg.

És mégis: születőfélben volt már ez a gondolat. Miért mondaná különben Széchenyi, hogy az asszony maradjon a bölcsőnél? Maradjon! Tehát *nem* maradt már akkor sem mindig a bölcsőnél.

A bölcső? Van-e tudás, amely felesleges volna a bölcső mellé? Azonban jut-e minden nő a bölcső öröméhez? Az élet tökéletesen közönyös a női szívek leghőbb vágyával szemben. Oly megdöbbentően igazságtalan. És az ember minden időben segített az életnek, hogy minél kíméletlenebb lehessen a nővel szemben.

Zichy Mihály...
(176. oldal.)

Voltak kultúrnépek, akik beláták ezt és segíteni akartak rajta. A régi perzsák évenként leányvásárokat tartottak, amelyen a vagyonnal és a szépséggel járó hallatlan igazságtalanságokat igyekeztek elensúlyozni. A szépeket eladták a legtöbbet ígérőnek pénzért, amelyet a csúnyákra ráfizettek a szegény házasulandóknak. Nem hiszem, hogy így több igazságtalanság történt a hozomány révén és hogy több boldogtalan asszony volt, mint ma. A gazdag ember, aki nagy pénzt adott a feleségéért, azt kincsnek nézte, és mint ilyent, megbecsülte. A szegény ember, aki felesége révén jóléthez jutott, nem valószínű, hogy azzal rosszabbul bánt, mint a mai hozományvadász.

Hol marad a szerelem? Hol házasodnak szerelemből? A törökök, a kínaiak, a japánok és az uralkodócsaládok nem ismerik ezt a tényezőt. És mégis igen szaporák. Az asszonynak pedig gyermek kell és jó bánásmód.

Az ember vagy alkot, vagy kritizál. Az alkotáshoz naivság kell és elragadtatás, a kritikához meddő okosság. Az ész a rajongás kihülésével egyedulalomra jut.

Az ember testében megvan a föld valamennyi eleme, a mésztől a rádiumig. Az ember lelke pedig a föld légköréhez hasonló. Azt utánozza a fülledt mozdulatlanságtól kezdve

a kedves, cirógató szellőn át, metsző, süvöltő szélrohamon át, a féktelen, tomboló és romboló viharig.

Az ember elámul önmaga láttán. Én voltam-e, aki ezt véghezvittem? kérdi. Hol volt énbennem eddig ez a képesség? Ez az ijesztő indulat? Ez a határtalan önfeláldozás? Ez a féktelen fekete gyűlölet? Ez a másért megsemmisülni vágyó szerelmi lángolás?

Az ember, a föld e parányi utánczata, a mindenség legnagyobb csodája. Én magam vagyok magamnak a legnagyobb csoda. Nem értem és nem ismerem magam. Mindig meglepődöm, ha új és új formában jelenek meg magam előtt. Hol a régi? Honnan jön az új? Milyen hatalmak, milyen erők hányakvetnek, ki vagyok én, mi vagyok én?

Én csak a színpadon vagyok komédiásnő. Az életben nem. Az életben az a komédiás, aki a hitvallásával házal. Sohasem voltam a nyilvánosság rabszolgája. Mindig szembeszálltam a nyilvánossággal és ezzel arattam legédesebb diadalaimat és legkeserűbb megaláztatásaimat.

Körkérdések. (Nem küldtem el.)

1. Kinek a munkáját olvassa szívesebben, a férfiírókét, vagy a nőírókét? — Nem tudok összehasonlítást tenni, mert az utóbbiakat még nem próbáltam.

2. Kikről írjanak a nőírók, a férfiakról vagy a nőkről? — Csak a férfiakról. Magukról egyikük sem fogja megmondani az igazat.

3. Az irodalom mely ágával érhetnek el a nőírók legnagyobb sikert? — Amelyikben mondanivalójuk van. De ilyen nincs.

A jó színésznő mindig olyan szép és fiatal, amilyennek lennie kell a színpadon.

Mikor a legszebb színésznőkkel játszottam együtt, kivált görög vagy római darabokban, utána mindig azt hallottam és olvastam, hogy én voltam a legszebb. Mert szép akartam és tudtam lenni.

A kezem elnagyolt metszésű plebejus-kéz. Nem foghatom rá, hogy olyan, mintha a művész vésője alól került

volna ki. Inkább: mintha az ácsmester apám formálta volna durvább ácsszerszámaival. És mégis, sok százszor hallottam magasztalni a kezemet. Ez azért volt, mert csak *okkal* mozgattam a kezemmel, csak akkor, ha mondanivalója volt. Akinek mondanivalója van, az okos.

A fejem sem szép. Stróbl Alajos, aki a fejemet formázta, azt mondta rólam az első találkozás után: „Csúnya szépség“.

Igazán szép csak a szám, a homlokom túlságos magas és széles, a szemem apró, zöldesbarna, az állam furcsán gömbölyű, szinte gyermekes. De a színpadon akkorára tágítom a szemem, amekkorára akarom.

Egyszer Kecskemétre érkeztemkor, amikor a tömeget elkerülve a kocsimba siettem, egy hetyke parasztlegény közel furakodott a kocsiablakhoz, rányomta az orrát és alaposan megnézegetett. Aztán a többiek felé fordulva, jó hangosan lehűtötte az általános kíváncsiságot:

— Ajj! hisz csúnya e'!

Én kinyitottam a kocsii ajtaját és szigorúan rászóltam:

— A színházba gyűjjön kend, ott kell megnézni a színésznőt!

Nagy színészi diadalaim idején sohasem törődtem a nap-pali külsőmmel. Egyszer a színészek koráról lévén szó, Szemere Attila így bókolt nekem huszonöt éves koromban:

— Kegyed nem lehet több harminchat esztendősnél.

Surányi József pedig az asztalomon felejtett s hirtelen eldugott keresztelőle-velemre azt mondta:

— Ne dugja el. Ellenkezőleg. Magának be kellene rámoz-

A tenger partján ... (171. oldal.)

tatnia a keresztelőllevelét, annyival látszik idősebbnek a koránál.

Arra születtem, hogy szépséget terjesszek, tehát szépnek kellett lennem. Pedig csúnya voltam.

1912 december 10.

Tarnay Lojzinál. Soha olyan kedves és okos kis palotát nem láttam *egy ember* számára. Nyolcméteres szobák. Kettő: teli művészeti emlékekkel. Eszembe jutottak az enyémek, amelyeket az arany babérkoszorúmmal együtt a szelkebe szórtam. Csak a Széchenyi sírjára vitt ezüstkoszorúk vannak jó helyen.

1912 december 14.

Herczeg Ferenc mondta, hogy leveletem felolvasta Tiszának, ki tizenegyedikén nála vacsorázott. Örülök neki. Nem, politikusok paprikajancsijául nem engedem magamat felhasználni. Perfidia volt az egyik pesti laptól, megkérdezésem nélkül kinyomatni, hogy én nem lépnék Tisza Istvánnal egy dobogóra. Mintha a színész mindenestől, lelkiismeretével együtt, közpréda volna.

A jótékonycélú képárusításról lemondtam. Sohase volt nekem való az emberek megnyerésével járó ténykedés. Én csak riasztóan hatok, vonzóan soha.

1912 december 15.

A Petőfi-házban Herczeg kalauzolta ma az embereket. Valakinek eszébe jutott, hogy mondjak Petőfi-verseket. Felállítottak a terem közepén álló nyomdára és elmondtam öt verset. Szép, ihletett percek voltak.

1912 december 16.

Megjött a *magázó* levél! Nagy boldogság ilyen nyugodtan gondolni az elmúlt, szörnyű szenvedélyre.

1912 december 18.

Tegnap a Mü-Mü-ben voltam. A Béke Liga tagjai beszéltek. *Lebeszéltek* bennünket a háborúról. Ó, de nevetséges volt! Betegei vagyunk a háború gondolatának, émelyedünk tőle, megrontja az életünket, megkeseríti az örömeinket, ki-

lopja a zsebünkől a pénzünket, a testvéreink vérért issza, megrendíti az existenciákat, bizonytalanná teszi az életünk rendjét! — és ők azt prédikálják nekünk, hogy ne szeressük a háborút! Ó, hogy embert minden ostobaságra lehet kapni!

1912 december 20.

Felolvasásom a Női Lyceumban. Először voltam érdektelen, gyatra, csaló.

Apáthy István *Széchenyi*

jét olvastam fel. Azt mondták, jobb szerettek volna eredetit. Magam is. Sok gyönyörű virágot kaptam, Egy szálát sem érdemeltem meg.

Tegnap ismét a kedves, bájos Lindh Marcella énekelt nálam. A legfelségesebb, legédesebb hang, amelyet valaha hallottam.

Fel kell jegyeznem azt a megható jutalmat, amelyben tegnap egy ismeretlen férfi részesített. Moziba mentünk társasággal. Nem szeretem az emberek között a kalapomat letenni, ezért járok csak páholyba és nem kényeskedésből. A moziban egy nő rám mutat és szól: ott is ül egy nő kalappal! Mire hallom egy férfi hangját:

— Az nem egy nő, az Jászai Mari!

1913 január 5.

Erynnisek. Mintha még egyszer fellobbanna színészetem fáklyája, amely eddig egyedül világított életem útján. Siker jobbkor még nem érkezett embernek, mert nélküle egyszerre vesztettem volna el életem mindkét hajtókerekét: tehetségem gyakorlását és a szívem életét. Íme, a színészi dicsőség,

Diadalmas volt a színészi sor-
som ... (184. oldal.)

a színpadi mámor még egy lépéssel tovább jön velem, mint a szerelem.

Ó tehetség! Te csodálatos szikra az ember lelkében! Te csoda, aki csak akkor ébred fel, mikor a pillanatod elkövetkezik! Hol vagy, mily mélyen alszol, mikor nappali életemet élem bizonytalanul és félenken?

1913 január 11.

Megtörtént a leszámolás egyetlen nagy szerelmemmel. Mióta megvetem, csak egy gondolat állja el az agyamat: megalázni azt, aki engem megalázott és beszennyezte az én egetverő, felséges szerelmemet.

Kínjaimból született szörnyű orvoslásom! Ha nem sikerül: földreteper a sors, ronggyá válok és nem bízom többé magamban.

Minden lelkiezőmet egyesíteni kellett, hogy meg tudjam tenni azt, amiért megvetem magam. Összemértem a fegyveremet azzal, aki a leggyőzedelmesebb életművésznek hitte magát. És győztem, mert az ő fegyverei szennyesek voltak. Rosszhiszeműleg hálózott be száz fényes előnyével és ennek adja most meg az árát.

Megint imádnom kell az igazságot, amely diadalra vezetett. Ő naiv számaráságnak nevezte azt, ami most, a végső leszámolásnál, őt csapja fejbe.

1913 január 15.

Nagy öröm ért. Attól az asszony-embertől, akit legtöbbször becsülök — nagy elme, nagy jellem —, Zichy Mártától kaptam egy felséges levelet remek virág kíséretében!

Ezzel az asszonnyal szemben elfogult vagyok, oly nagyra tartom.

1913 január 31.

Szavaltam a Katholikus-körben, kétszer egymásután. Bár ne tettem volna. Csak ne szeretném annyira Petőfit!

A rendező hölgyek ki- és betérferegtek, tőlem három lépésnyire, a verseim kellős közepén! Nem fizettek tíz koronát a helyükért, *tehát* úgy viselkedtek, mintha a lakásukban zsúrt adtak volna. Én pedig *ott*, nekik meggyújtottam magamat és lobogtam, mint az égő szurokfáklya.

A munkások, akiknek holnapután ismét szavalok, ezer-szer tiszteletreméltóbbak, mert *tisztelettel* tudnak hallgatni.

A művészet élvezéséhez tisztaság és naivság kell, nem jó-neveltség.

1913 február 1.

Ide kell jegyeznem, hogy mit mondtam ma Zichy Mártáznak búcsúzaskor:

— Ügye, mi még többször találkozunk? Önnek a társasága nem nyugtalanító. Akárcsak egy férfié.

1913 február 3.

Délután a munkásoknak szavaltam. Jól. De megtörtént velem, először életemben, hogy a kimondott verscímhez más költeményt mondtam. Csak a vers végén jelentettem ki a tévedésem. Kínos volt.

Annál meghatóbb volt a hallgatóság. *Ahitat* csillogott a szemekben.

1913 február 8.

Debrecen és Szatmár hív vendégszerepelni. Oly jó érzés tudni, hogy kellek még a színpadon. Még dolgozhatom: tehát élek.

1913 február 10.

Tegnap húsz ember volt nálam. Kik? Miért? Mind csak azt az egy elveszettet pótolni. Hívok mindenkit — gyávaságból, hogy megmutassam: nem vagyok kivert kutya. És igaz örömet érzek, hogy szívesen jönnek hozzám.

Amíg szeretni tudtam: senki más nem kellett. Nem éreztem az emberek hiányát. Teremtőm, mennyire betölti a szerelem az ember egész valóját, egész napját és minden gondolatát. A szerelem elfogytával *újra kell élni megtanulni*. Újra kellelhelyezkednie ezen a földön. Új értékeket kell keresni az embernek önmagában, értékeket, amelyekre támaszkodhatik. A hetyke allűrök lefoszlanak az emberről, meggondolt és körül-

Erynnisek ... (189. oldal.)

tekintő lesz. Mintha a szerelem valamilyen *tehetség* volna, amely bátorrá tett az emberekkel szemben. A színészi tehetségem másféle bátorság, nem kísér el az emberek közé.

1913 február 15.

A Folies Capriceban. Mindig vágytam ide: nevetni. Nos, sírvafakadva kértem a társaságomat, hogy engedjenek haza. Ijesztő lelki szegénység! Mit várhatni olyan emberektől, akik vágható-sűrű, szennyes füstben ilyen alantas szellemi táplálékkal élnek? Ijesztő érzés tudni azt, hogy az ember ilyen alantjáró lelkekkel él együtt.

Prohászka előadása.

1913 február 2.

Szép, egészséges gondolatok. Szent intelem: ne engedjük lelkünket eltespedni és ne várjuk a külső hatást a felfrissüléshez. Gyujtsa meg mindenki maga-magát és árasszon meleget maga körül. Emberek, magatokból adjatok és ne mindig csak a más lángját nyeljétek.

Szegény Prohászka: ő túlsokat ad önmagából. Bele is fáradt már.

1913 március 7.

Hubayéknál nagy közönség előtt imádkoztam Petőfiket. Az ünneplés nagyon jól esett.

Wlassics, az apa, azt mondta:

— Amíg az ember beszélget magával: oly kedves és egyszerű, csak mikor kiáll és szavalni kezd, érzi az ember, hogy nagysággal áll szemben.

Gönczi, a zongoraművész, is szépet mondott:

— A maga szavalatában minden hangszer benne van.

Már ismét terjeng rólam az a hír, hogy férjhez megyek. Ezúttal az aradi *Függetlenség* írja, hogy egy harmincéves ifjúval kötök örök frigyet a közeli jövőben. Táviratoztam a lap szerkesztőségének:

— *Az olyan harmincéves naplopótól, aki hajlandó volna engem ma feleségül venni, útálattal fordulnék el. Jászai Mari.*

1913 március 10.

A Lipótvárosi Kaszinó Shakespeare-előadása után: bankett. Haha, már bankettre is járok. Eddig az emberi csoportosú

lásnak ezt a fajtáját útáltam a legjobban. De most szaladok az emberek után, csak egyedül ne legyek. Négyessy László köszöntött fel. Azt mondta, hogy büszke lehet rám a hazám. Későn teszi — a haza.

Kapaszkodom az emberekbe! Minő gyengeség!

Az igazgató felkért, hogy játsszam el a *Thébaiakban* a kórusvezetőt, ami végtelenül nehéz és fontos. Meghiszem azt. A görög kórus mindig a darab lelkiismerete és morálja.

1913 április 4.

Harmadnapja Paulay Bözse összehozott Fedák Zsazsával. Sajnálom, hogy nem vagyok az ő korában, hogy még sokat lehetnék vele együtt. Természetes és friss, igaz, egyszerű és nagylelkű. Jól esik vele együtt lennem. Sokat tévelygett a pályáján, most helyes útra tért és nagy művésznő lesz belőle.

Valahányszor a külső életben cselekednem kell, mindig újra látom, hogy az a tulajdonságom, ami a színpadon a tehetségem, az életben a károm és veszedelmem. Mindig az első impulzus szerint teszek. Mennyi temérdek pénzembe került ez már.

1913 április 17.

Újpesti vendégszereplés. Rettenetes hóviharban mentem ki és fagyban jöttem vissza. Csak azon csodálkozom, hogy az ilyen szörnyűség jobban nem ijeszti meg az embereket. Végzik tovább a dolgaikat és a rémület nem dermeszti meg őket, mikor látják, hogy a lombos fákon öt centiméter vastag hó fagy meg és a súlya letöri a gallyakat.

1913 április 19.

Medea. Telt ház. Áttapsolták a felvonásközoiket. Most gyönyörködtem először öntudatosan a sikeremben. Valósággal ittam és ízleltem. De jobb volt az öntudatlanság mámora. Ahogy a rajongásra való képesség fogy, úgy nő a megfigyelésre való képesség.

1913 május 7.

Két napot koldulással töltöttem a gyermek-urnánál. Méltatlan és ostoba módja a gyermekmentésnek. Inkább ne ölné meg és ne demoralizálná az állam a szülőket — a pálinkájával! Koldusokat csinál belőlük, aztán koldusokat csinál mindnyájunkból, hogy minél nagyobb zajt csapjon a nyomorúságunkból. És ezzel az en-gros-koldulással megútáltat bennünket, embereket, egymással. Amennyi aljas indulatot én ez alatt a két nap alatt az arcokon és a mozdulatokon láttam, az elijeszt az emberektől örökre. Az a pár bájos lény, aki mosolyogva adott, mint Krausz a kétszáz koronáját, Rott Sári, Hubayné, Thoman és a többi tíz, — az nem változtat a rémületemen, amelyet embertársaim iránt érzek.

1913 május 12.

A kedves kis Wlassics ma megnyugtatót:

— Megcsinálom azt a történelmi iratot, amely Nagyságod méltányos fizetését visszaadja.

Juj, de ronda érzés a *kérés!* Eddig nem ismertem. Eddig csak adtam magam: meggyújtottam a lelkemet és égettem. Én elégek és a fellebbvalóim olyan közömbösen, idegenül néznek rám, mintha azt sem tudnák, ki vagyok. Valósággal nem is tudják. És nekem ezektől kell *kérnem!*

Gyáva asszony! Ki akarod csikarni a megbecsültetést. Csak ez ad neked önbizalmat, hogy bátrabban dolgozhass és bátrabban beszélhess az emberekkel.

1913 május 15.

Idegen, idegen, idegen vagyok az emberek között. *Senki nem kér tőlem számon semmit.*

Csak addig hittem, hogy össze vagyok az egész emberiséggel forrva, amíg szerelmes tudtam lenni.

Futkosok az emberekhez, akikhez semmi közöm. Csak azért teszem, hogy ne mondják, hogy nem tudok megférti velük.

1913 május 26.

Mennyivel más lett volna az életem, ha abban a korban, melyben tehetségemmel érintkeztem, már művelt lelkem is lett volna. Az érzékeim és az ízlésem oly fejlettek lettek volna, hogy meg tudtam volna *ítélni* magamat és a tetteimet.

mint ma! Mily magasra emelkedtem volna apró, rossz, gyenge kis embertársaim fölé.

Ma még egyszer utoljára: Medea.

1913 május 29.

Gyáva vagyok. Mióta észrevettem, hogy az emberek nem keresik az arcomat, azóta mindig félénkebb leszek velük szemben. És hogy titkolom kezdődő gyengeségem. Ó, az emberek csak az erősek barátságát keresik.

Minden derékség, tudás, becsületesség nem ér fel egy kis szeretetreméltósággal az emberek előtt.

Az Úristen egyáltalán nem tett becsületet az emberkébe, azt az emberke — becsületére legyen mondva — maga találta ki és odateszi, ahová való: a fejébe és a szívébe.

Igenis, legeslegutoljára játszottam *Medeát*. Micsoda előadás! Megesküdtem, hogy nem, nem, nem játszom el többé. Nemcsak, mert félek, hogy tiszta, diadalmas alakításomon netán a gyöngesség jelei mutatkoznának — ami már természetes is volna —, de mert az előadás olyan vígasztalanul bárgyú, hogy testi kín, túrheterlen kifáradást okoz és szégyent a közönség előtt. Ha elgondolom, hogy csak egy ember is ül odalent vagy fent, aki tudja, milyennek kellene lennie az előadásnak, megrázkódom a szégyentől és az undortól.

Először is senki sem tudja a szerepét és arcpirító szünetek között bukducsol a darab. A szerep nemtudása megfosztja a legtehetségesebbszínezt is képessége gyakorlásától, hát még milyen unalmas és fárasztóvá teszi a tehetségtelet, milyen ízléstelenül túrheterlenné az ostobát.

És folyton előttem látni azt a szegény asszonyt, akinek életét az tette tönkre, hogy én vagyok.

Kórus a *Thébaiakban*... (193. oldal.)

Egyetlen vágya, egyetlen célja: túlöltözni, túl-sírni, túl-bömbölni engem. A Medeában is, vagy ordít, vagy bög, még pedig olyan képtelenül, hogy háttal kell neki fordulnom, mert különben dobhártyarepedést okozna.

Ó szegény, szép, forró, nagy, tiszta Medeám! Milyen szálnalmas végszó-adókkal kellett végbúcsút vennem tőled! De jobb így. Legalább nem hasad meg érte a szívem.

1913 június 14.

Készen állok az indulásra ebből az otthonomból, melyben életem legtöbb szakát leéltem. Azt a húsz esztendőt, mely alatt Elektrámat, Medeámat és csodás, nagy, utolsó szerelmemet átéltem.

Csodálatos ijedség üt meg, amint visszanezék erre a multra. Hogyan volt lehetséges ilyen símán, katasztrófális megszégyenítetések nélkül leélni ezt a húsz évet ily kevés ésszel, ily kevés meggondolással?! Azt kell hinnem, hogy külön testi és külön lelki intuiciók vezettek és emeltek mai állapotomba.

Senki sem vezetett, senki sem támogatót, még saját magam sem. Mindig azt tettem, ami jól esett. Más ebbe belepusztul. És én felül vagyok, mintha egy kiforrott, határozott disciplina alatt cselekvő ember volnék.

Előre megfontolt feltételek nélkül, mindig úgy cselekedtem, hogy összhangban maradtam saját magammal. És az emberek mindig azt mondták: *ez Jászai Mari*. Mintha azt mondták volna: ez kenyér, ez só, ez üveg, ez hagyma.

Most, amióta tudatosabban kezdek nézni és tenni, nem vagyok bátrabb. Félénkké tesz engem ez a tudatosság! Lenyom a felelősségnek ez az új tudata.

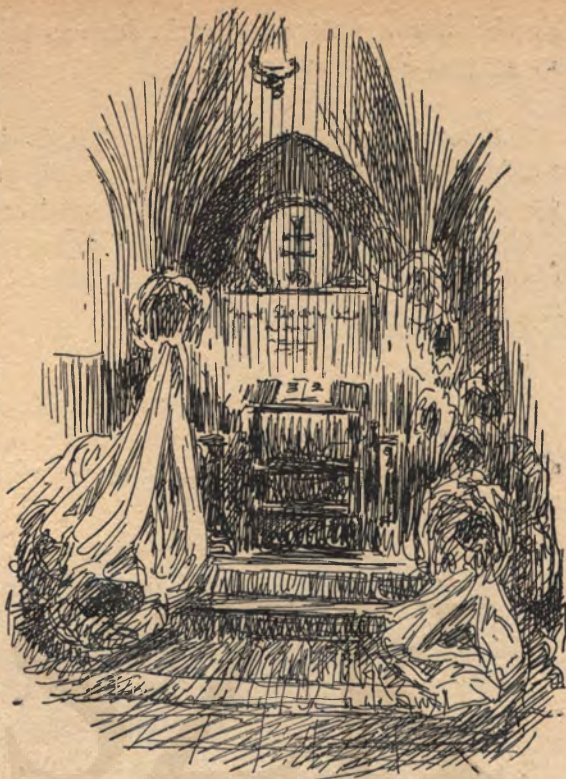
1913 június 17. (Ceruzával.)

Ez után a nap után már minden jövődő nap szép lesz és jó lesz. Ma költözöm az új lakásomba. Már elvittek mindent és én egyedül vagyok az üres lakásban, az emlékeimmel.

Ezek között a legélénkebb az, hogy mekkora szomorúsággal jöttem ide vissza az operáció után. Milyen erős volt az az érzésem akkor, hogy jobb lett volna ott az operálóasztalon örökre elaludni. Ha akkor elalszom, nem ismertem volna meg a szerelem rettenetes gyönyörűségeit.

Amígszerettem,
azt éreztem, hogy
szerelem nélkül
lehetetlen az élet.
Azt éreztem, ha
szerelmem elmú-
lik, sajnálat nél-
kül dobom el ma-
gamtól az életet.

Most, kijóza-
nodva, úgy tet-
szik, hogy eddig
minden egy nagy
káosz volt és hogy
csak most kezdem
tisztán látni az
életet. És ennek
örülök. Örülök an-
nak, amit az élet-
ből ezután *látha-*
tok. Az élet tiszta,
zavartalan élve-
zése csak akkor
következték be, ha
az ember már nem
rabja a szenvedé-

Letettem koszorúmat jószellemem sírjára...
(198. oldal.)

deleyeinek és *mindent a szemén keresztül* enged magába.

Nincs ostobább dolog, mint ennyi temérdek holmit be-
szerezni, amelynek csak egy tizedrészére van szükség. Reg-
geltől estig kilenc ember hordja ezt az utálatos *feles-*
leget.

Isten veled, megszentelt hely, melyen a szellem temploma
fog felépülni. Isten veled, régi Nemzeti Színház, melyben
lelkem lángja lobogott.

Székesfehérvár, Hétszives-tanya, 1913 június 22.

Nagy nyugtalanságom kimosódott a szívemből. Nincs
okom a türelmetlenségre. Igaztalan vagyok, ha a sorsom vá-
dolom. Az életem még mindig *telített*.

Isten áldja meg a házigazdám, drága jó barátom, Szemere

llonát! Lerongyolt testemnek, lealázott lelkemnek megértő és gyógyító szállást adott.

1913 július 14.

Felséges három est ott Budán! Erővel, ifjúsággal, dicsőséggel, virággal teli. Oly hihetetlennek tetszik, hogy én vagyok az, akit ott úgy ünnepeltek, mint még talán soha.

Hála, hála, hála Neked Sors! Gazdaggá tetted az életem! Megtelítettél jóval és rosszal, diadallal és megaláztatással. Éltem, élek, élni fogok.

1913 augusztus 9.

Új lakásomban — egyedül.

Nem vagyok-e teljesen magam a világon?

Talán ez az egyedüllét az egyedüli erőm. Soha, senki sem akadályozhatott meg abban, hogy haladjak a magam útján, rendíthetetlenül.

Rábatamási, 1913 augusztus 13.

Nagy lehangoltság. A céltalanság érzése. És semmi külső segítség. Szörnyen egyedül vagyok.

Milyen nagyszerű lángolás volt ez a három év!

És hirtelen: a kijózanodás. Sakkfigura voltam a kegyetlen stréber kezében.

Cenk, 1913 augusztus 11.

Szívem szép csöndje tart.

Tegnap letettem koszorúmat jó szellemem sírjára.

Ismét a magamé vagyok.

Ebéd a *Legnagyobb* fiánál. Elmondtam nekik *Széchenyi emlékezetét*.

1913 október 23.

Jövök a temetőből. Kis kriptát néztem ki magamnak. Nem fontoskodás porból való személyemmel, hogy „üreget“ preferálok „gödör“ helyett, de így mégsem annyira undorító, mint az „elkaparás“.

Nyugodtabb vagyok, hogy ez rendben van. Ha a vég jön, ne találjon készületlenül. És az én síromra ne gyűjtsék a szegény emberek garasait.

Ostoba természet! Minek cifráz fel, minek tökéletesít a férgek számára? Sőt még lelket is ad az embernek és gyötrelmekkel égeti nemessé.

Az emberek komiszságai megérlelnék a halálra.

Lady Macbethet szó nélkül vették el tőlem. Ezt a korhoz

nem kötött szerepet. De tudom az okát. A kis Ivánfi játssza Macbethet. Gyenge tejhez gyenge kávé kell.

Tehát érdek volt a sok szépség alapja. Csúfos ébredés. Csak még egyszer tudjak kimenekülni a pizsokból. Kivágom az üszköt testemből-lelkemből. Megmarad a fájdalom. Beérem vele. De a *büvölet oszlik!*

1913 december 2.

(*Ferenczi Magda: Fe-*

hér árnyékok.) Hát ez voltál te, kicsi Magdám, akit mi gyermekként néztünk és mint olyannal beszélünk veled!

Hát ekkora magasságokat és mélységeket járt meg a te ifjú lelked. Ezekbe rejtőztél el előlünk.

Hát ez volt a te lánglelked, mely íme, elégette patyolat-testedet. Most megdöbbenek, ha elgondolom: kivel beszéltem én, mikor teveled beszéltem!

Egy nagy könyvet hagytál itt magadról, nagylelkű gyermek. Egy nagy tankönyvet, amelyből megtanulunk szépen meghalni.

Mikor, mily csoda által érett meg gyermekleked húszéves élete alatt annyira, hogy az élettudomány minden ajtaja kitárult előtte?

Te nemcsak megértetted az élet kétségbeejtően szimplex kegyetlenségét, hanem meg is bocsájtottad a Természetnek egy megdöbbenően fölényes mosollyal. És panasztalanul vonultál keresztül a földön, az életen, hogy példát adj az emberi méltóságból. Míg éltél: szerettünk, most, hogy eltűntél közülünk: tisztelünk és csodálunk. Könyvedet a szentimentalizmus, az érzékenyedés egyetlen hangja nélkül, fölényes mozdulattal nyújtod vissza nekünk sírodból, mint a

Egy másik csöppséget cipelt a hátán... (203. oldal.)

nagy Goya másvilágot megjárt, sírjából felbukkanó alakja a kezében hozza nekünk, egy szóban leírva, a másvilág összes tudományát: *Nada*.

1913 december 10.

Mily hajlékony az ember lelke! A leggyöngédebb kúszónövény. Arra nevelem, arra szoktatom, amire akarom.

Most már csak a szépet akarom látni és örülni akarok.

Amíg volt minnek örülnöm, amíg dicsőség és diadal volt az életem, mindennek csak a sötét oldalát látta szegény, kutató lelkem.

Érzem magamon, hogyan érik az ember a lehullásra. Egyedülvalóságom érlel így meg? Vagy csak most kezdem megismerni magam?

Miért, miért nem bírok én egymagamban valami lenni, miért kell nekem emberek kegyét vadásznom, hogy dolgozhassam? Miért nem elég tehetségesnek lenni?! Az engedelmetek is kell hozzá, úgy-e felebarátaim? — mondja Nietzsche.

Egy meglepő, érdekes kérdéssel világított vissza a múltamba egy fiatal bölcsész, akit érdekel az életem folyása. Tegnap hosszú sétánkon egyszer csak ezzel a kérdéssel fordul hozzám:

— Mikor elhatározta, hogy színésznő lesz, gondolt-e arra, hogy férfitámaszkodva tegye meg az első lépéseket?

Érdekes, új szempont. Ilyesmi nekem soha eszembe sem jutott. Sőt, ellenkezőleg, mindig félretaszigáltam az utamból az embereket, akármilyen előkelők és befolyásosak voltak. Mikor Budapestre hoztak húszéves koromban, két nagynevű gróf akart meglátogatni. Egyiket sem fogadtam. Nem kellettek.

Pompás, gyönyörű érzés: embernek nem, csupán a természetnek lekötelezettje lenni.

Irsayné, az én külső lelkiismeretem, ma így szól hozzám:

— Látja, Miria, maga annyit bántott minket, hogy feltettem magamban, hogy csak hideg ismeretséget tartok fenn magával. És maga olyan, hogy egyszerűen fogja és zsebre

dugja az embert, hatalmába keríti és az embernek szeretnie kell magát.

Akit szeretek, ha agyonbántom is, szeretnie kell engem.

1914 február 1.

A csoda még mindig tart: a tehetségem. A Jehovát mondtam január 25-én a Népoperában. Kiss József azt írta ajánlétkönyvébe:

— *A Jehova második megteremtőjének, Jászai Marinak.*
Felséges, forró este volt. Lehet, hogy az utolsó.

Tehetségtelennek lenni: nem szenvedés; de tehetségesen tétlenül heverni: gyötrellem.

1914 február 20.

Egy kis jegyzetet találtam a fiókomban: hétéves. Akkor kezdett a kabaré elharapódzni. Az ifjú zsidó zsenik, akik tápláltak, körkérdést röpitettek szét az országban, hogy mi a véleménye az embereknek erről az új művészetről. Nekem is küldtek ilyen kitöltendő kérdőlapot. Éppen karácsony előtt volt, mikor Anglia elárasztja a fagyöngyeivel virágkereskedéseinket. Mintha nem volna a mi saját erdeinknek is ilyen fabetegsége! De hát nekünk a betegség is kedves, ha külföldről jön és pénzt adhatunk érte. Hát még ha idegen néven nevezhetjük (Mistletoe). Egy hasonlat jutott az eszembe és leírtam nekik. De nem adták ki. Ide írom:

A kabaré és a fagyöngy.
(Karácsonyi gondolat.)

Anglia így karácsony táján eláraszt bennünket a bájos mistletoeal. Ez az élősdű növény a pompás és hatalmas angol erdők betegsége. Az okos angol ritust csinált a pusztításából. Karácsonytól újévig minden ház egy küszöbe felett ott lóg a mistletoe és az alatta megálló leányt bárki megcsókolhatja.

Télen, mikor e kecses kis élősdűnek gyümölcse, fehér gyöngye megéri, megtisztítják tőle fái-

Medea utoljára ...

kat és szép pénzért szétküldik a világba. Felséges erdek természetesen, megtisztítva kinövéseiktől, otthon maradnak.

Párizs is küld nekünk ilyen apró, csinos kis kinövéseket művészete őserdejéből. Az erdőt magát Párizs sem küldheti el, annak a haza talajából kell kisarjadzania.

Erdők ugyan még nincs művészetből, de fagyöngyünk, műbetegségünk az már van.

Talán érezzük, hogy nincs időnk kivárni az erdeink megnövekedését. Hát a túlsó végén kezdjük el; a betegségen.

De hát a fagyöngy oly kedves élödsi. Csak arra nem jó gondolni, hogy mivel táplálkozik! Különben: a bogyójából főzik a madárenyvet a lépvesszőre, amellyel a tudatlan gimpliket fogják.

Abbázia, 1914 február 22.

A tenger. Megcsap a tavasz titokzatos, sejtelmes illata. Ma már csak józanul tudomásulveszem. Nekem már semmit sem mond, csak az emlékeimet idézi fel.

1914 február 24.

Megint egyszer igaza van Schopenhauernek: „Ha el akarod kerülni a bosszúságot, kerüld el az embereket.“

Tegnap az az aradi bankigazgató, már a nevét sem tudom, úgy felforralt az epémet, hogy dühömben bele tudtam volna csapni a tengerbe. Arról beszélt, hogy mily rút dolog egyes színészekről, hogy szemérmetlenül fejik a Nemzeti Színházat.

— Mily jó, hogy nagyságos asszonyom nem szorult ilyesmire, hiszen gazdag — mondta.

Gazdag, én! Aki nem merek egy konflisba ülni, mert nem telik rá. Gazdag, mert nem pumpolok, mert a hitelezők nem adják a kilincsemet egymás kezébe. Gazdag, én, aki, hogy ebbe a szanatóriumba jöhessenek, megvontam tízgyermekes öcsémtől a rendes havi segélyt. Gazdag, én, aki, ha nem dolgoztam volna emberfeletti erővel, vidéki vendégszerepléseimmel, nyakig ülnék az adósságban most vénségemre, mert a Nemzeti Színház sohasem fizetett annyit, amelyből ruházatom, nyelvmestereim és utazásaim kitellettek volna. Gazdag szeretőm sohasem volt, hát mi az istennyilából gazdagodtam volna meg, ó ti buták!...

Ideutazásom előtt láttam ismét a nagy acélembert, Görgey

Artúrt. Egy darab lélektelen anyaggá lett az, akinek hazánk sorsa volt a kezében. Az, akit egy fél ország lelkesedése dicsőített és a másik fele megátkozott. Az, aki felett az imádó rajongás és a gyalázkodó gyűlölet lángjai csapkodtak. Az, aki mindent, a rajongást és gyűlöletet is, megértő mosollyal viselte. Ez a felséges, pompás férfi-példány ma ott ül lelketlenül, érzéketlenül, nem becsesebb, egy hozzá hasonló súlyú göröngynél.

És az ember ne kacagjon a nagyságon és a dicsőségen! Hová lett a tábornok ereje és öntudata? Hová lett gyönyörű szemének acélkék szikrázása, amellyel felemelte vagy lesujtotta embertársait? Hová lett a lelke, holott ő még itt van egész testével? Kiszállt belőle, vagy elaludt benne?

Volosca, 1914 március 1.

A matugliai úton egy fiúcska jött velem szembe. Egy másik csöppséget cipelt a hátán. Ez a kis csöppség egy ibolyacsokrot szorongatott csipet kezében. Intettem a fiúnak, hogy pénzt adok a virágért. Készségesen beleegyezett és míg én elővettem egy kis nikkelpénzt, ő ki akarta venni piciny öccse kezéből a virágot. Ez azonban nem adta, sírni kezdett és a fejét rázta. Olyan szorosra fogta a kis csokrot, hogy kis bátyjának mind a két kezére szüksége volt, hogy a pici, összeszorított markot megnyissa.

Ó, azok a gyermekkönnyek! Miért nem jutott eszembe, hogy otthagyjam kis kezében a virágot a pénzzel együtt? Nagyon szégyenlem magam.

Volosca, 1914 március 7.

Tegnap annak az anyjával találkoztam, aki által beteljesedett az életem. Aki iránt a legteljesebb, a leghatalmasabb érzéseket éreztem és éltem át, a megfoghatatlan csodát: a szerelmet. Akinek mindenemet, ami vagyok és amim volt, alázatosan felajánlottam és akinek minden hozzátartozója, kivált ez az asszony, az anyja, szentség volt nekem. Ma őt is közönyösen nézem.

Ah! az érzésre való képesség: az élet.

Milyen sikoltozásra késztető, földönhempergő kínszenvedések keltek bennem életre és tomboltak bennem anélkül, hogy bírtam volna velük. Csak ő maga olthatta ki ezt a poklot belőlem az alávalóságával.

Az irtózatos féltékenység és az elvesztés kínjai után jött a megvetés undora. Nem tudom, melyik volt gyötrelmesebb? Melyiknek tulajdonítsam cukorbetegségemet?

Tolsztoj barátommá lett. Hogy szeret és én hogy szeretem! Nem hittem volna, hogy könyvön keresztül írot ennyire meg lehessen szeretni. És ilyen eleven forró hálát lehessen érezni iránta!

Nem vígasztalt. Nem kecsgetett jutalommal.

Nem is a vallásos könyvét olvastam, hanem a *Háború és békét*. Ez olyan tiszta öröm volt nekem, mintha egy szerető apa kézen fogott volna és az én mindennapi, homályos és tüskés utamon, amelyen ébredésemtől lefektemig kínosan tapogatódzva kell botorkálnom, — átröpített volna a világosságra.

Oly könnyű volt a vele utazás és olyan szép! Magasan szálltunk a szívderítő és észtisztító fényben.

Köszönöm, nagy tanítóm, hogy helyettem gondolkoztál és a gondolataidat nekem készen átadtad. Köszönöm, hogy a bozótból a tisztásra vezettél.

Falun.

1914 március 17.

Tökéletes csend. A föld készen, lélekzetét visszafojtva várakozik a csodára: a Nap mindent életrekeltő ölelésére.

Mennyivel más itt az ember, mint a tömegben, a városban. Itt mintha minden egyes embernek jelentősége volna, amint szerszámmal a vállán előttem elhalad. Tudom, hogy a dolgára megy.

Ó, oly igen szép itt. Félek hazamenni: — az öregség ez? A léleké, vagy a testé?

1914 április 14.

Most már a szegediek is haragudhatnak rám. Az érdemrendekre áhítózó szegedi hölgyek szobrot akarnak állítani Erzsébet királynénak és meghívtak, hogy menjek nekik szavalni, azaz segítsek pénzt gyűjteni.

— Hohó! — mondtam. — Minek egy olyan városban Erzsébet-szobor, ahol az árva lányoknak nekem kellett összejátszanom 300 forintot egy harisnyakötőgépre?! — A jóreg-

gelét! — mint Tömörkény mondja — ezt már nem! Van-e már Szegeden szobra Zrínyi Ilonának vagy Szilágyi Erzsébetnek? Ha igen, akkor hajlandó vagyok erre a szoborra is játszani.

1914 április 16.

Szép volt tegnap az a zsúfolt ház, amely utolsó sírásomat hallgatta. Így kell abbahagyni, mikor az ember maga érzi, hogy már nem a feleslegéből játszva — játszik.

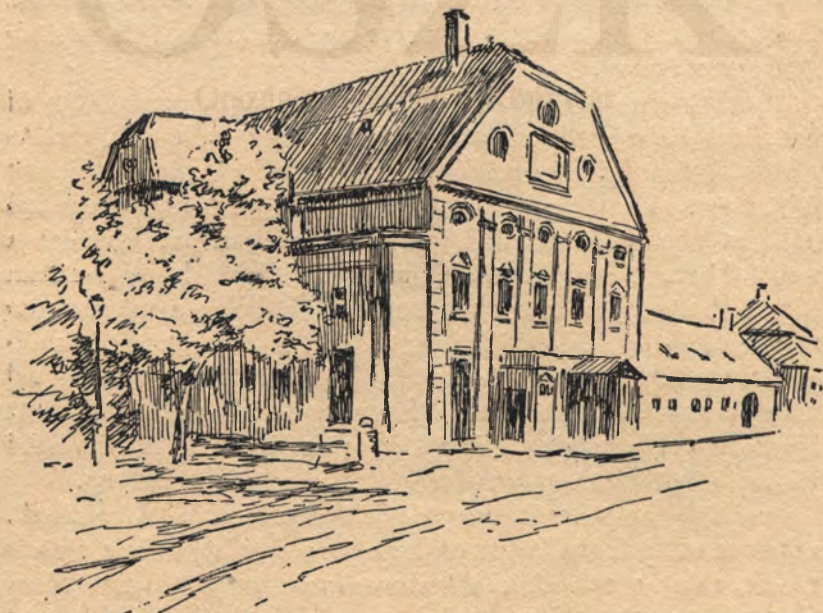
A közönség lelkendezéséből egy szó a fülemig jutott: „És mily tisztán beszél!” Tehát az érthető beszéd *ma* érdem a színészeknél.

Újságnak szántam, magamnak írom ide:

A lehullottak.

Pardon! Nem úgy értem, hogy *le*, de azt még kevésbé mondhatom, hogy *fel*hullottak, mert a mi gyakorlati fel fogásunk szerint semmi sem *esik* felfelé, kivéve az állásaikból elmozdított nagyurakat.

A régi kolozsvári Nemzeti Színház...

Viszont azok, akik a mi fánkról, a színészet fájáról le-
hullanak, egytől-egyig azt hiszik, hogy felemelkedtek. Pedig
a dolog úgy áll, hogy egyszerűen nem voltak hivatottak, még
kevésbé választottak, egyszerűen: nem volt tehetségük. Ellen-
ben csinosak voltak, szépek, kellemesek és elvitték ezeket
a kis tulajdonságaikat a kipróbált kirakatba, a színpadra,
ahol a lámpák százszoros nagyításban vetítik ezeket a tulaj-
donságokat a közönség szemébe. És így megnövekedve, fel-
túlozva el is keltek, azaz férjhez is *vitték* őket. Hiszen tud-
juk, hogy mennyivel kelendőbb az a leány, aki már a „hegyen
volt“. Azért már tíz birkát is megadnak, holott a völgyben
öt birka az ára (*Aranyhegedű*).

Azt hinné az ember, hogy ezek a kis nők büszkén és hálás
szívvel gondolnak a nagylelkű mostohára, aki bár nem volt
édesanyjuk, mégis ily gazdagon lódította őket életük kerék-
vágásába, a házasság óhajtott révébe. Ehelyett azonban
gyakran hallom a méltóságosokká felhullott nőcskéktől:

— Ó, kérem, én csak másfél esztendeig voltam a színpadon.

És ezt mentegetődzve mondják, mintha szégyenlenék azt
az aljas létrát, amely felsegítette őket.

Természetes, hogy nekik „fenn“ van, ahol most vannak,
hisz nálunk igen alulmaradtak volna, tehetség híján, ifjúsá-
guk levedlésével.

Mégis kérem önöket, icipici hölgyeim, fogadjanak el egy új
formulát, ha a jövőben azt az ugródeszkát emlegetik, amely-
ről felpattantak. Ha már dicsekedniök kell, dicsekedjenek
úgy, hogy abban benne legyen az igazság is, meg a tartozó
hála is. Mondják ezentúl, ha már feszélyezi valamicske a
multjukban, mondják *dicsekedve*, büszkén, hogy honnan
jöttek, honnan *érkeztek* meg, mondják, hogy a mi templo-
munkból jöttek! Mondják, hogy önök is papnőknek készül-
tek, hogy önöket is megszentelte a mi művészetünk, ha fel-
nem is avatta. Mondják el, hogy önöknek csak rá kellett
lépniök a bűvös deszkákra, hogy varázslatos tündérekké
váljanak, akikért egy-kettőre eljött a mesebeli herceg.

Legalább ha velünk, megrögzött színészekkel beszélnek,
ajánlom ezt a formulát, mert különben úgy hangzik a társal-
gásuk, mintha mi, akik *ott maradtunk*, még mindig abban
a százalmas piszokban élnénk, amelyből ömértóságaik már
kihúzták a lábukat.

1914 április 18.

Temesvárott: *Medea*. Egészen bizonyos, hogy legutoljára, és pedig nem azért, amiért Budapesten lettem most egy éve: az undorító rossz, fegyelmezetlen előadás miatt. Ennél keservesebb és vigasztalanabb ok kényszerít legszebb szerepem letételére: a testem élete. Annyira érzem a fáradsá-

Jászai Mari szülőháza.

got, hogy este, az előadás előtt, kértem a Teremtőmet, hogy csak még ez egy estét ne rójja fel nekem testi erőmmel való visszaélésnek és segítsen át rajta *látható* visszaesés nélkül.

És most, drága, szép, pompás, erős *Medeám*, szállj vissza ahhoz, aki nekem valamikor adott. Akkora részem hal meg veled, amekkora örömöm és dicsőségem te voltál.

Hol vette az ember a lelkesedését ahhoz, hogy felfelé haladjon? Hogy ilyen magasra jusson, a halál, az elmúlás mindennapi tapasztalatával?

Ó, az az ember, az *első ember*, aki legelőször felemelte szemét a csillagokra! Az az ember már úgy szenvedett, mint Széchenyi, mint Petőfi.

1914 április 28.

Aki ezt a kínszenvedést nem érzi, amit én érzek szavalás előtt, annak könnyű az élet. Minden ízem vibrál az izgatottságtól. *Tudom* a verset és akadozom. Kitől félek? Mitől félek?! Lehet ezt jobban csinálni, mint ahogy én csinálom?

1914 június 1.

Mikor, milyen emberben született meg az etika első csirája? A szépnek első gondolata? Az első jócselekedet? Mikor szűnt meg az ember *csak* önzőnek lenni, *csak* a maga javát keresni?

Tulajdonképpen a mai „emberszeretet“ nem teszi jóvá egy

percentjét sem annak a bűnnek, amit az okos egoisták a tömeg ellen vétenek. Ezek kihasználják a tömeg testi erejét saját javukra és gyöngeségét hatalmuk támogatására, amennyiben a testi erejével megszerzett filléreiket kicsalják tőle a pálinkára és a kábító dohányra. És kórházak építésével csitítják bűnös lelkiismeretüket.

Sírom építését május 25-én megkezdték. Elértem oda, hogy nyugodtan tudom várni a beleköltözést. A régi Nemzeti Színház kövei között fogok pihenni. A következő szavakat vésetem síromra:

*Ti ittátok be lelkem lángját, régi Színházunk kedves kövei;
ti fogadjátok már ismerős öletekbe kilobbant poromat.*

Ebbe aztán újságíró ne üsse bele az orrát.

Önfeledten gyönyörködtem az orosz balett előadásában. Ifjúság! Csak egy napra tudtam volna ifjúkoromban, hogy ifjú vagyok! Akkor volna talán egy nap szép emlékem ifjúkoromból is.

1914 június 6.

Ma belenéztem a síromba. Már kövezik. Egy marék virágot dobtam bele. Miért?

1914 augusztus 1.

A szörnyű háború híre remegéssé vált a csontjaimban. Vége az élet minden örömeinek. Kijuthatok-e még ebből a szívszorongásból az éltető levegőre?

Szegény magyar! Visznek a vágóhídra! És ha legalább ezt a mai tüzedet jól használnák fel! És nekieresztenének az igazi ellenségednek! Nem, előbb lehűtenek, kiéheztetnek, elcsigáznak, egyszóval: *jégre tesznek*, — és aztán kimerülve, lehangolva, megveretnek a muszkával. Ki nem látná, hogy a szerb csak az agent provocateur szerepét játssza a háborúban?

A szerbek a Bánátot akarják, az oláhok Erdélyt. Szörnyű háború lesz ez! És a magyart viszi az osztrák a vágóhídra.

1914 augusztus 6.

Hát csak én látom a helyzetünket olyan sötétnek? Körülöttem mindenki győzelemről beszél.

Az én gyöngye kis agyam megbénul a csodálkozástól, hogy nem örülnek meg az emberek a háború gondolatától. Az egészséges, nagy gonddal felnevelt, kiművelt és kitanított

Emléktárgyak Jászai hagyatékából.

ifjúságot viszik a nemzetek egymás golyói elé. Vagy csak ugyan túlgülemlett már az emberiség a földön és a királyok csak azt a titkos, öröklött jogukat gyakorolják, hogy egyet-értve az emberiséggel, azt az emberiség javára időnkint megtizedelhetik.

Mennyivel emberségesebb volna a születéseket meggátolni.

A hátramaradott családok javára ma elküldtem a nagy lányomat. 880 koronát adtam egykor érte. Könnyű szívvel és örömet küldtem. Egyetlen ékszerem volt.

Sajnos: a nagylelkűség nem ragadós betegség.

A Nemzeti Színháznak 1914-ben olyan igazgatója van, akinek *ebben* az augusztusban semmi mondanivalója nincs a tagoknak. Egy szava sincs hozzájuk. És mi egymástól kérdezzetjük: „Vajjon lesz-e megnyitás?”

1914 augusztus 28.

Valóságos típusá kezd kinőni magát, ebben a szegény, erkölcstelen, önző fészekben, az itthonmaradottnak az a cinikus, útalatos fajtája, aki, hogy itthonlebzselését mentse, félvállról, félig tréfás, félig lekicsinylő hangon beszél a harctéren küzdő szentséges mártírjainkról. Ezek a nyomorultak és nyomorékok azt mekegik, hogy a hősiség nem érdem, csupán önkívület, vad tömegöszton.

Drága, édes testvéreink, ott a harctéren! Nem ömlik-e a véretek hiába?! Az oroszok megszámlálhatatlanok! Mi neki

itt százezer halott?! Meg sem érzi, küld helyette kétszáz-
ezret. De mi *olyan* nagyon kevesen vagyunk!

1914 augusztus 31.

A háború első szörnyű hónapja elmúlt. Hány következik
még ilyen, világok Teremtője?!

Mily szánalmasak vagyunk mi, akik dolog nélkül itthon
lebzselünk. Lázasan várunk valamire, a visszatérő életre,
amely elhagyott bennünket és egész erejével ott lüktet a
harctéren. Ott dől el a mi sorsunk is.

1914 szeptember 18.

A Nemzeti Színház felbontotta a szerződéseinket. Mily
semmi ez, mily magától érthetődő ebben a végítéletidőben.

Az orosz foglyok táborában.

1914 szeptember 21.

A vígasztalanság megtestesülése ez a színtelen, lassan go-
molygó embertömeg. Fiatal, erős férfiak dologtalanul álldo-
gálnak az eső alatt. A földre nem ülhetnek, nem feketnek,
mert a föld vizes. Födelük nincs. Egy nagy mező közepén
áll a tömeg. Csak a szélén mozog néhány ember: hordják a
cölöpöket és deszkákat a barakképítéshez. Ezek mozognak:
ezek boldogok!

A többiek: élő árnyak, akik mint nehéz felhőtömegek, alig
észrevehetően hullámzanak az óriási mezőn. Várnak, lelógó
karokkal, csüggetegen várnak. A mennyországot vagy a pok-
lot várják ezek a szegény, szelídnézésű, szőke emberek.

Három felakasztotta magát vasárnap virradóra és tizen-
kettő meghalt vérhasban. Ó, olcsó emberélet!

1915 január 24.

A pokol felkerült a földre és úrrá lett rajta. A háború
hatodik hónapja tart.

A legijesztőbb, a legémelyítőbb, a legagybénítóbb az, hogy
az emberek kezdenek közömbösekké válni a háború iránt.
Hálátlan hidegen mennek el a sebesültek mellett. Feszülő
szívemből szeretnék odakiabálni nekik:

— Adjátok oda nekik mindeneteket! Nekik kell köszön-
nünk, hogy nyugodtan élünk! Hogy *élünk!*

És az én lelke a szégyen rág, hogy megvan a mindennapi teám, ebédem, virágom és újságom.

Hány ezer édes mosoly az én jutalmam apró ajándékaikért, amelyeket a kórházakban apró zacskókban szétosztok. A drága gyermekmártírok oly igen hálásak minden kis figyelemért! Ha észre nem veszem: kezet csókolnak. Ezt nem bírom megszokni. Mindig előnti a vér arcomat szégyenletemben.

Amikor csak tehetem, verseket mondok nekik, beszélgetés közben. Legutóbb, amint felálltam a szavaláshoz, odaszóltam az ágyban fekvő katonáknak:

— Ha most generális lennék, azt parancsolnám: szemet be, fület ki! Én most nem nyujtok semmi szemrevalót, hanem csak fülnek valót!

Odaszól egy nyiltszemű, barnaképű magyar legény:

— Jó van az úgy is!

Nem érdekel egyéb, csak ezek a drága sebesültek. Csak ezek érzékek, hogy nincsenek elfeledve. Eddig tizenhárom koci élelmet, ajándékot, könyvet és cigarettát vittem a gömbutcai kórházba. Ó, bárcsak száz kocsival vihetnék!

1915 február 19.

Nap-nap után szavalok a sebesültjeimnek, mindenemet kihordom nekik és mégis úgy érzem, hogy semmit sem teszek. Csak a salakját bírom megtenni annak, amire a lelkem vágyik.

1915 február 23.

Holnap születésem napja. Hatvanöt éves vagyok.

Háromhónapos embrió voltam az anyám szíve alatt, mikor Petőfi meghalt. Tehát három hónapig egy levegőt szívtam vele ezen a földön, mert hiszen odabent is lélekezik az ember. Bizonyos, hogy lelkes anyám az ő gondolataival táplálta a lelkeket, azért van bennem, Petőfi lángelméje nélkül, annyi hozzá hasonló keserűség. Szenvedéllyel szenvedek hazámért, mint Ő.

Miért nem élheti ki az ember az életben a lelki erejét is, nemcsak a testit. Ezer szép tervét viszi az ember sírba megvalósíthatlan.

Emléktárgy
Jászai
hagyatékából.

1915 március 18.

Megyek *Medeát* játszani. Szűkölk, mint a kutya, aki a veréstől fél. Hatvanöt esztendő múltam és — *Medeát* megyek játszani. De miért is nem mondtam *nemet*, mikor már háromszor lettettem ezt a szerepet? Narkotizálom magam?

1915 március 30.

Mindúntalan belém mar a kétségbeesés. Elvesztünk! Ha az orosz nyel el: megszűnünk létezni mint magyarok.

Itt van tehát a vége mindannak, ami az életben szép és jó volt.

Nincs remény a szabadulásra. Az ellenség özöne körülfog és összeroppant bennünket. Az orosz áradatot, világ csodájára! feltartóztatta eddig a magyar. De most az, oroszhoz, aki nem gyűlölettel jött ellenünk, öntudatos gyűlölettel tör ránk az olasz. És vele ki tudja még hány új ellenség?

Feltámadhatunk-e még ebből a végítéletből?!

Az én életem is vége felé közeledik.

Gyönyörű volt ez az élet. Teljes volt. Mindent magam hordtam össze hozzá. Senki sem segített, senki sem tanított. Ezért volt olyan édes, olyan teljes az a diadal, melyet az emberi szíveken arattam. És ezért nem pirultam soha az anyagi jutalom miatt sem, amely, minthogy tiszta forrásból fakadt, megdolgoztam érte: megszépítette nappali életemet is. Nem kellett patkányéletet élnem magamért: adhattam, adhattam, adhattam másnak is! Hála neked érte, Sors!

Most viszem ki a Zita-kórházba a háromezredik megöltött zacskómat.

Életemmel, színházammal együtt búcsúzom tőletek is megszakadó szívvel, ti drága véreim, szentjeim, édes-kedves hőseim, sebesült katonáim, akikkel eddig boldogságom volt megosztani fizetésemet.

Édes véreim, Isten veletek! Isten áldjon, segítsen benneteket, én már ezt a pár balzsamcseppet sem adhatom szenteséges sebeitekre. Holnapután látlak benneteket utoljára. Azután vége mindennek. Azután vége mindennek, sem színházam többé, sem az a kis tápláló vígasztalásom, amit érte

tek tehettem. Még néhány szavalat számotokra, azután megyek falumba bevárni a — véget.

1915 június 14.

Nincs szavam. Nincs mit írnom. A világ kilódult a sarkai-
ból. Arra, ami most történik a világon, nekem, korlátolt eszű,
megtanult szabályok és törvények szerint gondolkozó ember-
nek, nincsen mértékem, nincsen kifejezésem.

Mindaz, ami máig az életemet kitette, betöltötte, most,
íme, mind hazugsággá vált. Az élet felesleges, nélkülözhető
cifrasággá lett. Most a gyilkolás az élet rendes folyása.
Néhány hatalmas gazember egymással gyilkoltatja a népe-
ket, akik nem haragusznak egymásra. Sőt! Ahol tehetik,
összeölelkeznek és erővel kell őket szétválasztani és a lövés-
árkokba visszakergetni. Milyen örület! Milyen gabság! Gyil-
koltatni egymással az embereket és — félreállni biztonságba!

Hová lesz ilyenkor a földről az igazság, melynek tisztele-
tére tanítanak bennünket gyermekkorunkban? Miért neve-
lik az embert jónak az iskolában, miért nem szabad bánta-
nunk egymást még dühünkben sem? Hiszen most újonga-
nunk kell embertársaink vesztén!

Ostoba, igazságtalan élet! Egész sorsunk: véletlen. Egy
útmutató volna, mely némi megnyugvást adhatna az élet
elviselésére, melyet a természettől tanultunk: a logika, a
következetesség, az igazság.
De az igazságot az emberek
már úgy eltorzították, hogy
már magától a szótól is meg-
csömörlik az ember. És mégis
mindenkinek a szájában van.
Ezt csúrikcsavarják, ezzel
a szóval takaróznak a kirá-
lyok, kormányok, papírbocs-
kor-szállítók.

Senki sem elég hatalmas
ahhoz, hogy az igazságot nélkü-
lözze, de valamennyi olyan cu-
dar, hogy beszennyezze. Ebben

Erdély pusztulása... (218. oldal.)

a háborúban a nemzetek színe-javát emberek kigondolta gépekkel tömegekben gyilkolják. Ömlik az embervér az igazság nevében. Miért élünk? Talán, hogy az élet egyetlen valósága: a szenvedés minél teljesebb legyen.

1915 június 17.

Ostobáknak tartanak-e minket ezek a feminista lányok? Beszélnek, beszélnek és beszélnek. Le akarnak bennünket beszélni a háborúról. *Szavakkal!* Azt mondják, hogy: „a háború a nők nagy fájdalmával jár“ és sok nyomorékot termel, akik, ha most még szívesen is ápoljuk őket lelkesedésünkben, a kijózanodáskor majd terhünkre lesznek. Elmondják, hogy jártak kormányoknál és királyoknál és ígéretet kaptak arra nézve, hogy majd a békekötés idején mi, nők is, beleszólunk abba.

— De bele ám! A kutyafáját! — dörögte Schwimmer Rózsi oly dühösen ránk, mintha mi csinálnánk a háborút és a világot sem akarnánk abbahagyni.

És egy kuknyi tervet sem süttöttek ki kétezeren azon a hágai békegyűlésen, hogy mi legyen hát a teendő a háború, a borzalmak-borzalma megszüntetésére.

Amerikai barátaink azt mondják: itt az ideje, hogy Magyarország kivívja függetlenségét. Közben szorgalmasan szállítják a löszert ellenségeinknek.

Ó, amerikai asszonyok! Helyrebillenthetnétek a világ ki-lódult kerekét! Menjete el a löszergyárakba, essetek térdre, mint Volumnia és a római nők Coriolánus előtt és könyörögjete a pénzt zabáló gyárosoknak, hogy ne küldjenek több gyilkoló szerszámot Európába.

Ehelyett ti is csak szószátyárkodni tudtok, nagy képpel, nagy dolgokról szónokolni. Cipelitek elcsépett, üres szalmátokat Európán végig, de *tenni*, egy lépésnyit tenni, azt ti sem tudtok.

1916 január 2.

A Greguss-díj koszorúzottja vagyok. A legnagyobb kitüntetés mindig, mindenkinek későn jön. Nekem rosszkor is jött. Hogy örüljek most neki, mikor ordítani szeretnék a kétségbeeséstől!

És mégis megköszöntem:

Méltóságos Uram!

Meghatva, hálával és hódolattal olvasom levelét. De mégis ezeken az érzéseken dominál a csodálkozásom! Hogy ilyen felemelő díszet, kitüntetéset adnak azért, mert azt műveltem, ami széppé tette az életemet, bőségesen jutalmazott és boldogított!

Mindig megijedtem a kitüntetésektől, mert sohasem bírtam elhinni, hogy megérdemeltem, hogy már rászolgáltam, hanem mindig azt éreztem, mintha minden koszorúval csak egy nagyobb rámát prezentáltak volna, amelybe elvárták, hogy belenőjek. Gyönyörű pályámon végig szégyenlettem, hogy többnek tartanak, mint amennyit érek és hogy soha nem bírok felemelkedni oda, ahol az emberek látni akarnak. Ezt éreztem a múltban minden olyan alkalmakkal, amikor a közönség túlfizetett.

A Greguss-díjat büszkeséggel fogadom el a magam és a Nemzeti Színház számára. És elfogadva, forró hálával köszönöm!

*Ó, Méltóságos jó uram! Milyen ujjongó boldogsággal tudtam volna örülni ennek a nagy kitüntetésnek, ha a lelkem el nem vesztette volna egyensúlyát ettől a rettenetes öldökléstől, amelyben minden kincsünk, a magyarság virága, a föld alá került.
virága, a föld alá kerül.*

Jászai Mari.

1916 augusztus 18.

Az egész elmúlt esztendőt fájdalmas munkában töltöttem. Több százszor szavaltam már katonáinkért és nekik. Ma küldtem a tizezredik zacskót a harctérre. Sajnos, darabja már négy koronámba kerül, tehát meg kell szorítanom a számát.

Még azt is meg kell érnem, hogy meg-megundorodom a jótékonyságtól is. Hallom, hogy a Zita-kórházban, ahová én egy esztendeig mindemet kihordtam, a háromezer zacskón kívül, a sebesültek szájából lopták ki a falatot a hivatalnokok: és hogyan tudok, hogyan kell szenvednem ezért a hazáért! Valahányszor a Himnusz éneklése alatt a nők sugdolóznak és vigyorognak, elviselhetetlen kint érzek. Nem is bírom eltitkolni: kiömlik belőlem sértőn, keserűn.

Legutóbb azon a nyomorult Bicskén! Szegény nagylelkű, hős Vasadi-Balogh, beszélhettél a szerbiai huszonhétórás kálváriádról, amikor egy sziklaoldalhoz lapulva és kapaszkodva álltátok a tüzelést, felülről. Huszonhét óra hosszat mozdulatlanul!

És mikor e szent beszéd után a Himnuszt énekelték, az úgynevezett „hölgyek“ olyan vihorászást vittek végbe, hogy nem bírtam haragommal, odamentem hozzájuk és rájuk förmedtem:

— A Himnuszungkat énekeljük!

És hangosan odakiáltottam az egész teremnek:

— Akiben hazaszeretet nincs, az nem érdemli meg, hogy hazája legyen, — sem nemzet, sem egyes ember. A hazaszeretet a nemzetek ereje. A nagy nemzetek nem szégyenlik a sovinizmust, miért szégyenli éppen a kicsiny magyar!? Hölgyeim, hazám leányai, gondoljanak Tolsztoj szavaira: háborúban mindig az a nemzet győz, amelynek emelkedettebb a lelki élete.

És elmondtam még sok mindent. Mindazt, amit már oly sokszor, oly sok helyen sírtam ki a szívemből, mélységes fájdalmamban. Amiért aztán a bicskei „hölgyek“ is elmondhatták rólam: a vén bolond.

És ha valaki Krisztussá és Shakespeare-ré nő embertársai fölé, mi haszna? Mit ér el? Nem homokba írta-e a bölcseséget? Meggátolta-e bármelyik is csak egyetlen emberi alávalóságot? Megérdemelte-e őket az emberiség, mely íme, fiaival gyilkoltatja egymást?! Gyilkoltatja szakadatlanul, nagy tömegekben, gépekkel! Már két esztendeje. És nekem megvan a mindennapi teám és a mindennapi ebédem. Mivel érdemltem ezt meg?

És mit érek el bőkezűségemmel? Az emberek marnak és rágalmaznak, a legjobb esetben: elkerülnek, mert mindeneimet a sebesülteknek adom. Egytől sem kérek semmit, de kényelmetlen vagyok nekik, minthogy ők nem adnak.

1916 augusztus 28.

Nos, okos Wesselényi Istvánné, ott Kolozsvárt! Megszakítottad velem a levelezést, mert azt írtam másfél évvel ezelőtt, hogy azok az erdélyi mágnások a hazaárulók, akik az utóbbi tíz esztendő alatt hetvenkét millió forint ára földet

adtak el az oláh takarékpénztáraknak. (Lásd: az erdélyi Gazdasági Egyesület titkárának statisztikai jelentését.) Nos, okos grófné! Hogy érzitek magatokat az oláh hadüzenet napján, miután már valamennyi aranyunkat benyelte a leggaládabb ellenség? Ó, oktalan magyar!

1916 augusztus 31.

Semmi sem képes elvonni gondolataimat az őrjítő öldökléstől. Az emberek nevetgélnek, öltözködnek, sé tálnak, van kedvük élni!

Szegény székelyek! Az oláhok már csak az utolsó maradványokat, az aggokat

és a gyermekeket pusztíthatják! De hiszen Erdély az oláhoké! Az erdélyi földbirtokosok eladták nekik készpénzen!

A magyar kormány nem törődött alattvalói lelki életével. A magyar kormány egyesegyedül alattvalóinak lenyírandó gyapjával törődött. Legelőről azonban nem gondoskodott.

Az erdélyi mágnásoknak ma öngyilkosokká kellene lenniök szegyenletükben, hogy Erdély földjét eladták az oláhoknak. Értük hal most meg az utolsó székely gyermek és aggastyán, fejszével a kezében.

A magyar földesúr vagy el, vagy bérbeadja a földjét. Sem esze, sem szíve, sem energiája nincs a gazdálkodásra. Csak addig tetszett neki a földbirtok, amíg kihajthatta rá a jobbágyait, mint a barmot. A jobbágy a földet ingyen megmunkálta, a földesúr meg elharácsolta.

1916 szeptember 5.

Vajjon tudnám-e ilyen forrón, ekkora hálával szeretni otthonomat és az édes magányomat, ha nem gyötörte az ijedség éjjel-nappal, hogy elveszítem, hogy földönfutó leszek?

Százezer fészkeből kivert ember remegését itt érzem körü-

Kemény cserépedény, főalakja Jászai Marit ábrázolja. Magyar munka, fölrata: Emlékül Jászai Marinak Ditróiné E. M. Kolozsvár 1891 ápr. 29.

löttem. Az ellenség hordái mindig szűkebbre szorítják az abroncsot az ország körül. Rettegve gondolunk a holnapra. Amikor otthonunkból fog kiűzni az ellenség!

Legelső, gyermekkori érzésem, epesztő vágyam az volt, hogy majd lesz egyszer egy szobám, melyben egyedül leszek, amelynek ajtaját magamra zárhatom. És kiküzdöttem, kidolgoztam magamnak gyönyörűséges otthonomat. És most életem kincsét, egyetlen kincsemet, otthonomat és függetlenségemet nem érezhetem többé biztonságban.

És az a sok virág körülöttem. Szeretnek és ünnepelnek. Ó, hogy szégyenlem magam.

1916 szeptember 14.

Erdély népét úgy borították ki az otthonából, mint egy kasra való, ártatlan csibét, amely most csipogva szalad széjjel az országban. És nincs egy *férfi*, aki meglátná, hol a baj vagy a bűn? Aki az élete árán is segítene.

Hogy nem undorodtak még meg a sok szép szónoklattól? Csodálkoznunk kell, hogy még megvagyunk.

1916 november 16.

Kellemetlenek, nem szeretni valók vagyunk mi magyarok. Vagy pöffeszkedünk, vagy túlzottan alázatosak vagyunk.

Augusztia főhercegasszony meghívott néhány százunkat a palotájába és egy valóban szép, új filmet mutatott be nekünk a kórháza javára — húsz koronáért. Nos, a meghívottak negyedrésze sem jött el. A nagy terem üres volt. A szívtelen, cinikus pestiek megszegényítették azt az asszonyt, aki — nem tekintve azt, hogy lelkesen dolgozik a háború kezdete óta — felesége az egyetlen becsületes Habsburgnak, a derék, eszes és a magyart egyedül szerető Józsefünknek. Kimutathattuk volna az egyetlen kedves hercegünk iránti rokonszenvünket, sőt hálánkat, — tüntetőleg kellett volna azt tennünk ő érte, aki szereti a magyart és magát is annak vallja.

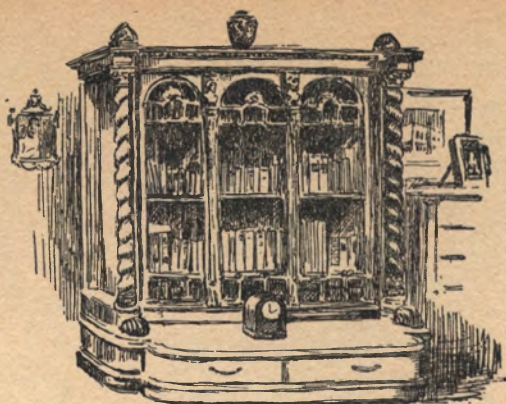
Szégyenlettem magamat ez előtt a Habsburg-asszony előtt valamennyiünkért.

1916 november 22.

Ezek a szörnyű esztendők kellettek hozzá, hogy arra is rájójjak, hogy barátom, a kamarás, csakugyan: patkány.

Semmit nem ad a sebe-
sülteknek. Milliomos
létére. Piha! Tegnap
megint itt vacsorázott
nálam a barátjával. És
látta a tizenegyedik
ezer zacskómat, amit
a harctérre küldök. És
nem kínált volna fel
egy szegényke husz-
koronást sem.

Gyümölcse termett
annyi, hogy ezrekért
adott el belőle, de ne-
kem nem küldött volna
egy tucat almát sem. Hanem hívott, hogy a nyáron töl-
sek nála egy hetet, ami nekem kétszerannyiba került volna,
mint amennyiből itthon megélek, az oktan és útálatos
magyar borraevalózási rendszer mellett. Meghívják az em-
bert „vendégnek“ és többre kerül, mintha az első hotel-
ben élnek, mert rászabadítanak az emberre öt-hat kapzsi
cselédet.

Jászainak saját terve után készült
könyvszekrénye.

A mult emlékein szálldos a lelkem, mikor a *ma* rettentő
ijedelmekkel van tele. Embervért iszik a föld és mi magya-
rok már csak öregeket és gyermekeket adhatunk neki. Igazi
harcosaink már vagy a földben porladnak, vagy benuktan
vánszorognak városainkban. Köröskörül gyűrűzött már ben-
nünket minden ellenségünk és mi bármelyik napon hazátla-
nul ébredhetünk, mint földönfutók vagy halottak.

Ó Erdély! Ahol a vérontást egy gyermek belátásával meg-
lehetett volna előzni! De elvitték az oláh határról ezredein-
ket, hogy olasz offenzívát csináljanak velük és ott csúfosan
megveressék őket.

És mi öregek itthon ülünk és a fogainkat csikorgatjuk
tehetetlenségünkben.

Az én életem sohasem volt könnyű a béke szép idejében
sem. Akkora kötelességérzettel születtem, hogy mindig a

földre nyomott valami szörnyű felelősség súlya. Mintha a születésemmel egy rettenetes kötvényt írtam volna alá a sorsnak, hogy én rendet teremtek a földön, igazságot tegyek és meggyógyítsak minden bajt.

Csak a színpadon pattant le a fejemről ez a szorító abroncs. Csak a színpadon voltam boldog.

Mi az, hogy: modern művészet? A művészet vagy jó, vagy rossz. Sohasem új, sohasem régi. A jó nem avulhat el.

Az *izmusok* ezreit spekulálhatják ki a „moderneknak“, a döntő szó mindig az egyéniség Isten áldotta, önkénytelen megnyilatkozása lesz.

Az olasz „verizmus“ nem modern, hanem rossz. A verista színész kifújja az orrát és a közönség felé lobogtatja zseb-kendőjét:

— Nézzétek, emberek, igazi takony!

Kit érdekelnek a színész fiziológiai funkciói a színpadon? A színpad nem az élet hű ábrázolása. A színpad több, mint az élet. Magasabbrendű élet. Az élet java. A jóból és a rosszából a java. A *legtöbb*, amire az ember képes. Fölemelkedés abba a világba, amelybe vágyunk és amelytől *oly távol* élünk.

Én mindig arra törekedtem, hogy az embereket fölemeljem abba a magasságba, ahová szerepeim engem is ragadtak. A legigazabbat adtam, azt az *énemet*, amely a legtöbbet ért bennem. Az voltam a színpadon, aki az életben szerettem volna lenni. Sikereim bizonyítják, hogy az emberek szívesen röptek velem a megálmodott, *igazabb* világba.

1917 március 27.

Még egy csoda! Tegnap: *Medea*, zsúfolt ház előtt. Ünneplés, mint huszonöt évvel ezelőtt. Ó, bár csak tudnék örülni neki!

De nincs öröm már a Földön! Európa helyzetét ma csak Karinthy megbomlott tolla bírja megközelítőleg leírni. Az Apokalipszis életre kelt és valósággá vált. És mi itthon tehetetlenek vagyunk a szórakozásokban. Belefáradtunk a borzalmak átgondolásába. Nem bírunk naponkint ezer és ezer halottat elsíratni. És cinikusan várjuk a legrosszabbat. Minden nap csodálkozva ébredek, hogy még *megvagyok* és hogy jut ennivalóm.

JÁSZAI MARI 70 ÉVES KORÁBAN.
(JOKASTE.)

(Goszleth fölvétele.)

Országos Széchényi Könyvtár

JÁSZAI MARI A RAVATALON.

(Závory Zollán rajza.)

1917 március 29.

Gyönyörű Arany-ünnep az Akadémián. *A walesi bárdok*-at mondtam.

Elsőnek Széchenyi Béla lépett fel a dobogóra és szorongatta a kezemet. Egészen az utcáig kísért a leányával együtt és azt mondta, hogy vár Cenken. Az Ő fia! A Legnagyobbak a vére!

1917 május 5.

A háború káoszából most, a harmadik év végén, az én kis eszemmel, csak annyit bírok felfogni, hogy az egész föld népe a németnek az ellensége. De hogy miért, azt már nem tudom. A német a legbecsületesebb, legeggyenesebb, legszorgalmasabb emberfajta. Talán ezért.

És miért jön az amerikai ellene? És mit fog a hadserege itt felzabálni, a kiéhezett Európában? Hacsak nem hozza magával a kenyérét is?

Hány múzeumot, hány iskolát, hány egyetemet, hány szanatóriumot lövöldöznek most el a megőrült népek! Nem kell ebbe beleőrülni?!

1917 október 14.

Minden reggel az az érzésem, hogy kiabálnom kellene: Nem jól van így! Másképp, másképp volna jó, hiszen minket még becsületre és igazságra tanítottak! És minden nap este odalaposodik a meggyőződésem, hogy: *nem érdemes*.

Nincs támaszpont a földön. Nem szép az élet, csak ameddig az ember szeretni bír. És szép a gyermek. Boldog, akinek van.

A háború megölte a hitemet. Üres, sötét, szomorú a föld. A halottakat se sajnálom már, hogy nem élhették végig az életüket. Nem ismerték meg ezt a szürke szerencsétlenséget, az életnek kiégett hamuját. A sebesülteket még sajnálom, de dühít, ha látom őket, hogy nem bírok segíteni rajtuk.

Nincs semmi köztelék köztem és az

Jászai nyugágya és órája.

emberek között. Senkié sem vagyok. Senkim sincs. Csak akkor jó, ha az ajtót magamra zárom és egyedül vagyok.

De hálával viszonzom annak a pár embernek a vonzalmát, akiknek ragaszkodásában még hiszek. Örömet el vagyok velük egy kis ideig, mint ma is a jó Pragerékkal, akik valósággal gondoskodnak rólam e súlyos időkben.

El kell csüggedni az embernek, ha egyszer érzi az egyes ember semmi voltát ebben a megfoghatatlan, megállíthatatlan mézárásban. Mi egy ember, még ha római pápa is? Íme, levegő volt az ő szava is. Nincs ma erkölcsi erő. Minden hazugság, amire eddig tanítottak.

Tegnap végre letettem végkép Stuartot. *1917 október 23.*

Ott, a színpadon, a Stuart-ruhámban, szünni nem akaró tapsok után, zsúfolt ház előtt, a legjava játékomat adtam vissza az igazgatónak: Stuartot és Medeát.

Akkor adtam vissza, mikor a legjobban játszottam el. Ez benne a vígasztaló.

Szórakozásnak jók lesznek gyengébb szerepek is ezentúl. Ezekről nem félek. Alattuk fizikumom nem bicsaklik meg. Örömet már egyik sem okoz, csak felfrissít.

1918 február 23.

Holnap leszek hatvannyolcesztendőös. És Ignotus a *Világban* új szerepet reklamál a számomra. Ez ismét felfrissít, mint a múlt vasárnapi felolvasásom.

Egyedül vagyok, elkülönítve a többi embertől. Velem csak a kötelességérzet és az igazság szomja él. Ez vezetett és tartott fenn a kéretlen élet szennyes, csaló hullámain. Elriaszotta tőlem az embereket, de erőt ad egyedül járnom.

1918 július 6.

Micsoda megmagyarázhatatlan előérzet mondatta velem tíz év óta, hogy ennek a mi fegyelmetlen, elbizakodott, kötelességet nem ismerő fajtánknak a földbe kell tiportatnia, hogy onnan megfrissülve, alázatos szívvel keljen ki új életre. Tíz esztendeje beszélem ezt és íme, már alig látszunk

ki a földből. Csak az a baj, hogy nem a férgese pusztul. És hátha csak a salak támad fel?

Megyek a Magyar Színházba harmincnegyedszer játszani Baradlaynét. Miért teszem? Nem ezért a csomó piszkos, gyűrött bankóért, mely már halomra gyűlt a szekrényemben. Csak magáért a játékért. Hogy színpadon legyek. Csak a színpad tartja még bennem az életet.

1918 október 10.

Az igazgatóm feliratott, mert nem jelentkeztem a szünet után. Igen, igen, művészet híján „diszciplina“ van a színháznál. Az állami rothadást is a zsandár megjelenése jelzi.

Hogy mi még ebben a világfelfordulásban komolyan játszunk színházadit! Mint a kigyulladt óceánhajó fűtői és gépészei, felmenekülve a lángokból, nekiálltak a vízmedencének megszokott, napi mosakodásukat elvégezni, azonmód mi is, háború és pestis közepette, kis, művészietlen komédiaházunk sekélyes dolgait vitatjuk.

1918 október 31.

Tehát az emberke sohase tanul a maga kárán. Mikor beértük volna a jogaink tizedrészével, azt nem adták meg. — Ma, íme felbomlott a rend és *köztársaságot* kiabálnak. Isten őrizze tőle a műveletlen, széthúzó, egymástól a levegőt is irigylő magyart! De Teremtőm, mit tud csinálni a kivívott szabadságával a szegény magyar? Rendetlenséget. A meglevőt szétrúgni. De alkotni?! Holnap este Petőfiket szavalok a színházban. Elmondom az „*Itélet*“-et és pár szó magyarázattal azt a versét, melyben először hangzik világgá az a szó, hogy: *Világszabadság!*

1918 november 1.

Ez a szabadságunk első napja? Ó borzalmasan beszennyezett, bevérezett nap! Gyilkosok napja!

Megölték Tiszát! Undorítót! Mintha ő lett volna oka az őrvjögő háborúnak! Mintha egy ember oka lehetett volna annak, hogy az emberiség megőrült. És épp egy szegény magyar! Aki az egész országgal együtt kettős gúzsban nyöszörgött az osztrák és a német szövetség béklyójában.

Ártatlan vér szennyezte be azt a napot, amelyen Auszt-

riától, a vérszipolytól való megmenekülésünket kellett volna ünnepelnünk. És éppen, mint 1848 március idusán megölték a Lánchídon a legjobb, legemberségesebb, közbenjárni készülő, magyar-szerető Latour grófot ártatlanul.

Beteg vagyok, nem veszek részt a holnapi ünnepen. Nem bírok. Szégyenlem magam.

Nem tudok ujjongani, nem tudok ünnepelni. Nem akarok büntárs lenni ebben az utálatos bűnben. Én nem szerettem Tiszát, mert nem tudta magát megszerettetni a néppel. Kemény volt, rideg, talán kevélységből. De a háború oka nem volt! Vére beszennyezi ennek a napnak ünnepélyességét. Én nem ünnepelek!

Este a színházhoz sürgönyt kaptam. A Nemzeti Tanács nagyválasztmányának holnapi gyűlésére hívnak. Mit tudok én ott segíteni?! Csak azt mondhatom nekik, hogy *szülesünk újra becsületes emberekké, mert csak a tiszta erkölcsű nép lehet naggyá*. És mindenekelőtt égezzük ki a testünkből a legveszedelmesebb rákfenét: a *protekciót*.

Szegény hazá! aki miránk, színészekre is rászorul!

Vajjon hány tisztakörmű ember lesz abban a Néptanácsban?

1918 november 26.

Tehát ez az ür ma annak az öt esztendeig tartó fájdalomnak a helyén, mely a háború alatt kínozta, a háború miatt, a fiaink miatt. Nem fűtöttem, mert ők fáztak, nem laktam jól, mert ők éheztek. Remegő szívvel fohászkoztam mindennap a hazajövetelükért. És most nincs erőm követni a haza sorsán gondolkozókat. Csak a végzet szörnyű beteljesedését érzem.

1918 december 12.

Ma vesztettük el Erdélyt! Miután előbb bevetettük arannyal és vérünkkel. És a magyar ficánkol tovább a bűneiben. Nincs egy fekete lobogó a házakon, nincs gyászfátyol a kalapokon, nincs egy tisztességes érzés a szívekben, egy becsületes fogalom az agyokban.

Milyen gyomorémelyítő látvány ez a temérdek hemzsegtő katona. Százával sétálnak, ögyelegnek, röhécselnek, szemér-

metlenül minden helyet elfoglalnak és ezalatt minden oldalról dül, ömlik be az ellenség minden fajtája. Ez lett a magyarból? Ez ugyan nem érdemel hazát!

A gyáva kormány minden tevékenysége kunyorálásban merül ki. Parancsolni nem mer, mert a maga életterlen bőrét félti. Csak felizgatni, elbolondítani tudták a sötét, tudatlan tömeget, a felelősség legtávolabbi érzése nélkül, de vezetni sem erejük, sem bátorságuk nincs.

Szeretem Hatvani Lajost. Bármit fognak rá az ellenségei: becsületes, jó és a szépet keresi. Megengedheti magának, hogy becsületes és bőkezű legyen, mondják róla. Hány gazdag engedi meg magának a becsületesség luxusát?

Mennyi szeretettel írta meg Petőfi életrajzát! Talán némi vezeklésül egy ellene elkövetett régi bűnéért.

1919 február 14.

Mindenre elkésve eszmélek. Még arra a legfontosabbra is, aminek kora ifjúságomtól fogva egyetlen törvényemmé kellett volna válnia: hogy *eldugjam* magam az emberek elől. Kivált az úgynevezett tisztelők és rajongók elől, akik meg akartak velem ismerkedni. Ahány megismert, mind kiábrándult belőlem.

Ha lett volna egyetlen, őszinte, ragaszkodó barátom, asszony vagy férfi, aki erre figyelmeztetett volna. Erre jó lett volna egy „impreszárió“. Milyen könnyű lett volna „nagyszerűnek“ maradnom a világ előtt: olyannak, amilyennek elképzelt.

És még mutogassam magam? Még emberek közé menjek ekkora rút-sággal, amit úgy szégyenlek, mintha bűnöm volna. Kegyetlen természet! Megöregedni, úgy látom, csak az nem szégyel, aki látja magát megfiatalodni gyermekeiben.

Vége az életnek. Ami egyedül volt bennem: a szenvedély, a rajongás,

Emléktárgy Jászai hagyatékából.

ellángolt. Már hamvad. Nincs tovább. A természet elég kegyelmes: előkészít a kihülésre. A láng ellobban, a parázs hamvad, következik a dermedtség. Illik ezt bevárni? Mikor a hely annyi életerősnek kell?

Hát ez volt az élet? Nevetséges, rossz komédia.

1919 április 9.

Tehát azon múlik, hogy nincs *altatóm*.

Egy „nemmel“ elmehettél volna most tisztességgel. Nem éltél volna hiába és nem halnál meg hiába. De használnál-e az elaludt magyarnak vele? Felébredne-e a te pisztolyod durranására?

Mindez az okoskodásod gyávaság, Jászai Mari. És én megvetlek.

1919 augusztus 2.

Nos, igen, végre fellobog a nemzeti zászló és én sírtam a felindulástól, mikor megláttam. De nem örömben. Mert zászló ugyan van még a multból, de nemzet nincs hozzá. És nem azért nincs, mert meg van nyirbálva és ki van rabolva a végkimerülésig, hanem mert műveletlen és erkölcs-telen. Megromlott éretlenül.

1919 augusztus 31.

Meddig bírja még nyomorult szívem?

Szerencsétlenségünk minden újabb fázisára újra, teljes erővel rohan meg a fájdalom. És ha meggondolom, hogy a körülöttem élő, lélekző, evő, fecsegő, nevetgélő emberek ezt a fájdalmat nem érzik! Nem ismerik! Körülállják a táncoló oláhokat a Várbástyán és tapsolják és éljenzik őket.

És most előbújik az eddig meglapult csizmás, pödröttbajúszú búsmagyar és aszongya, hogy ő „ébredni“ akar! Elaludtad az időt, Pató Pál uram! Ha hetven évvel ezelőtt a Vörösmarty Szózatára nem ébredtél fel, most már késő. Felébredtek a zsidaid és lerázhatatlanul a nyakadra ültek.

Most előmászna azok, akik a hazaszeretet frázisaiból akarnak hasznot húzni, — megélni. Már volt itt egy kis magyar szavalásért. Hogy a Szózatot mondjam el. Inkább megfulladok. Ötven esztendeig szavaltam és nem használt.

Aki abból akar *megélni*, hogy magyar és keresztény, ki-hallgatás nélkül börtönbe vettetném!

1919 szeptember 6.

Végzet! Csak most az egyszer legyen eszed! Csak most az egyszer légy következetes! Hadd falják fel egymást ezek a magyar koncon összeveszett kutyák! Itt a cseh, a rác, az oláh a kapuink előtt. Igaz, hogy a magyar indolens, irigy és rest, megérdemelte a leckét. A becstelen, hazug és igazságtalan entente ráereszti egy megkötött kis nemzetre az oláht, aki itt parancsol és rabol, és táncol hozzá. Az oláh tiszték a francia tiszték maskarájában játsszák a római katonát.

1919 szeptember 24.

Mi az, ami az emberbe — nem is tudom, melyik részébe — beleoltja ezt a véget nem érő várakozást valami rendkívüli után. Valami után, ami igazolná, hogy az ember miért született. Íme, itt vagyok a sírom előtt, hetven esztendő, és még mindig olyan várakozással a csontjaimban, mint fiatal koromban.

Milyen ijesztően idegen vagyok én ezen a földön. Sohase tudtam megszokni az embereket. De ők sem engem. Mindenki kerül és ez mégis szenvedést okoz, holott egyenkint lenézem őket. Bizonyára ezt érzik rajtam. De szégyenleném a kedvét keresni egynek is, pedig kívánom a szeretetüket. Ugyan minek? — Csak szégyenlem, hogy nem szeretnek. Szeretik a kedveseket, akár milyen értéktelenek és aljasak. Ó, ha valaki fiatal koromban megtanított volna kellemes modorra, most talán nem volnék annyira egyedül. De mit csinálnék az emberekkel, akik szeretnek? Meghalni nem tud segíteni egyik sem.

1919 október 2.

Megtörtént a Nemzeti Színház megnyitása a galvanizált hazaszeretettel.

Magdolna.

1919 október 8.

Minden az utolsó útra szorít körülöttem, minden, a tükrömtől kezdve az emberek bánásmódjáig. Nem lehet megszoknom azt a gondolatot, hogy mikor én az örök álmra készülök, akkor milliók az én fajtámból kelnek fel és kezdnek élni. És én nem leszek itt! És nem tudok róluk, hiába akarom elképzelni az életüket, nem bírom. S ettől kimondhatatlanul szenvedek.

Rajongásommal és lelkesedésemmel elmúlt belőlem minden érték. Most már csak az ürességem tudata kínoz, gyötör.

Azért éljek még, hogy a saját jó cselédem legyek? Mert ennél egyéb nem maradt belőlem.

A hazaszeretetem, amiért érdemes lett volna élnem és ami dolgot tudott volna adni, már nincs. Meghalt bennem. Kiábrándultam a magyarságomból, mert megismertem a magyart. Egyetlen értéke, hogy tehetségesnek születik. És ezzel vége. Undorítóan iriggy egymásra, ezerfelé húz és bármely idegen úrrá lehet felette.

Az oláhok kimentek Budapestről. 1919 november 14.

A Szózatot az Operában nem én mondom. Helyes. Én magamat úgysem tartom már látnivalónak és csak túrhetetlen szívdobogások, szükölések között mentem volna oda. Hiszen ami felkérés volt és nem színházi kötelesség, arról egytől-egyig lemondtam. Most ők hagytak ki.

Jól van. Vagy igazuk van és már nem vagyok közönség elé való, mint ahogy magam is érzem. Vagy ellenséges indulatból tartanak távol, ami még jobb rám nézve, mert hiszen ez azt jelentené, hogy még nem vagyok teljesen kiégett hamu. Ámbár magam azt érzem, hogy valódi értékemből, rajongásomból már nincs bennem semmi. És éppen abból ábrándultam ki a legalaposabban, amivel a Szózatot kellene és lehetne elmondanom: a magyar-szeretetből.

Így talán a leghelyesebb: minden zaj és feltűnés nélkül kicsinyenkint kikopni a színházból. Megrázkódtatás nélkül, mint mondani szokás.

1919 november 6.

Életerőmet felélte az elmúlt esztendő. Nem hagyott bennem képességet sem öröme, sem bánatra. Nem vagyok egyéb, mint szolgálja annak, aki voltam.

Ki kell szolgálnom
tehetségem volt tu-
lajdonosát, ezt az
egykor jó színésznőt.
Tehetségem, mint
valami pompás kirá-
lyi palást, úgy ta-
karta el érdektelen,
szürkelényemet, úgy
hogy ez a belőlem
megmaradt senki ki-
sem látszott. Ma,
hogy az, ami rajtam
értékes volt, lefosz-
lott, itt maradtam
pusztán, üresen és
nem kívánom ma-
gam mutogatni.

1920 január 16.

Legkielégítőbb ér-
zés számomra az,
ha megdolgozom a
fizetésemért.

Ha újra lehetne kezdeni az életet?! Nem, ennyi ésszel nem
kezdeném el. Legélesebb, legmélyebbre metsző kínjaimat
egész életemen végig a kevés eszem, az ostobaságom okozta.
Voltak tetteim és mondásaim, melyeket ma, 40—50 esztendő
után szégyenlek.

Teljesen esetlen, idegen, gyámoltalan voltam az életben
az emberek között, a színpadon mindig erős és bátor. De hát
akkor mire teremtett a természet engem? Hisz ő nem terem-
tett színpadot, amelyre külön lényeket kellett volna létre-
hoznia.

Ma is elrémülök, ha meggondolom, mi lett volna belőlem,
ha meg nem találtam volna a földön az egyetlen darabka
helyet, amelyen otthon voltam: a színpadot!

Én lettem volna a legutolsó, a legeltiprottabb féreg a vilá-
gon, mert engem az utolsó cseléd vagy viceházmester is
megfélemlít, ha vádol.

Imogén.

Mennyi lángesze születik a magyarnak. A magyar azonban nem bírja őket elviselni, kimarja, vagy széttépi. És újra meg újra születnek költői, apostolai és rajongói. Szegény szentek, szegény mártírok! Hiába égtek el ezen a szemétdombon.

Most ismét került egy megváltója: Hegedüs Loránt. Már marják, már összeesküdtek ez ellen is. *Mert egész ember.*

Szilveszter.

1920 december 31.

Este, egyedül, azaz a hetvenegy esztendőmmel.

Ez az egyedüllét nem szomorít el. Becsesebb nekem, mint azok a társaságok, amelyekbe mehettem volna.

A kíváncsiság még ma sem halt ki belőlem. Az utazási könyvek még ma is felizgatnak.

És odakünn még ma is szónokolnak, ünnepelnek és nem tesznek.

Fáradt vagyok. Érzem a véget. Lábaim, melyek oly könnyűek voltak és oly fáradhatatlanok, most súlyosak és nehezen indulnak. A térdeim fájnak.

Csak a napot, a levegőt, a tavaszt, a nyarat, az őszt sajnálom itthagyni. Az embereket nem.

Legszívesebben már csak elkerülöm az embereket. Oly csömörletes, hogy folyton hazudnom kell nekik.

1921 június 13.

Végkép kifáradtam a fiatalsághoz való kapaszkodásban. Abbahagytam a hajam festését. Ma már másodszor játszom Clémenceau anyját parókéval.

Kifehéredő hajamat úgy szégyenlem, mintha bűnöm volna. Útálatos érzés ez a szégyenkezés: kizár az emberi társaságból.

Nem mentem el most negyedikén Miskolcra, a Dériné fáját ültetni. Félttem az emberektől, félttem, hogy nem bírok úgy viselkedni, ahogy elvárják tőlem, ahogy hozzám illik és hogy utána megint gyötör, pofoz az ízlésem, hogy butául, túlálázatosan, vagy túlgögösen viselkedtem.

Szégyenlem a vénségemet az emberek közé vinni.

De felháborodni még tudok! A tegnapi Coriolán-előadás-
son nem bírtam feltekinteni a hóhérra a vele való jelene-
teimben. Szabad ilyen színészt a színpadra ereszteni? Úgy
tipródik a Coriolán szövegében, mint egy, a zöld búzavetésbe
beleszabadult bika. Szeretném a beszédmódját megközelí-
tően leírni. Összeszorított fogakkal nekiszalad egy mondat-
nak, akárcsak valami kos, a szarvára kapja, aztán a mon-
dat közepén megáll, meregeti a szemét jobbra-balra, majd
elkezd a gyors iramban nekilódított mondatot szavankint
kiköpögetni. Úgy pöfög, mint a fövő kása. Minden ok és
értelem nélkül akkora szüneteket tart, hogy az már beillik
beesülésnek.

De merne csak ennek a cigánybeszédű kolosszusnak akár-
milyen tekintély egy szó tanácsot mondani, úgy letorkolja,
mint engem, amint tegnapelőtt karonfogtam és a leghízlel-
gőbb hangomon arra kértem, ne álljon meg a mondatok
közepén, hanem beszéljen folyékonyan.

Es itt eszembe jut, mekkora hálával fogadtam én a Vince
kardalnok tanácsát az Antigoneban. Félrehúzott és kért:

— Ides nagysád, ne beszéljen annyira a fődre, mert nem
látszik az arca és nem érteni jól a szavát.

Hálásan megköszöntem a figyelmét, pedig ez már akkor
történt, mikor Laube lejött Bécsből a szép Wewerkával,
megnézni az Antigonemat.

1921 június 15.

Apránként eszmélek magamra, vagyis azokra a tulajdon-
ságokra, amelyek engem
kitesznek. Minden érzés-
nél erősebb bennem az
örök, ős szűkülés, amely
apám oktalan, kegyet-
len nevelésétől maradt
a csontjaimban. Úgy ér-
zem magam mindig, mint
a veréstől szűkülő kutya.
Valami nincs jól, vala-
mit rosszul tettem, ami-
ért büntetés jár, — ez
az érzés szorongatja örö-
kösen a szívemet. Az

Jászai Mari, Paczka Kornélia festménye.

okok változtak, de a félelem bennem élt mindig. A legtöbb keserűséget, magammal való harcot, elégedetlenséget, kínos meghasonlást mindig az ostobaságom okozott, melyet élesebb kinnak éreztem a legkínosabb testi fájdalomnál is. És mégis mindig beleestem ostobaságom szégyenletes kátyúiba. Miért nem tudtam kikerülni, ha utólag olyan pokoli kínokat tudott okozni a meglátása?

És ez a buta szolgálai tulajdonság: minden tettemet okadatolni! Örökös mentegetődés volt az életem. Ezt is az apám hagyta rám, akinek mindennapi prédikációjához tartozott ez a mondás:

— Ti vagytok az utolsók.

Mi lett volna belőlem, ha ezzel a természetellenes megfélemlítéssel belém nem fojtják az emberi önérzetemet és a velejáró erkölcsi bátorságot!

1921 június 26.

Ez a tél megint egy reményemen felül való ajándéka volt a sorsnak. Egész télen játsztam, sőt két út szerepet is: Erzsébetet *Stuart*-ban és Clémenceau anyját.

Herczeg szépet mondott a játékomról. Nem restellem ideírni:

— Ez az asszony nem tud rosszul játszani, mint a madár nem tud hamis hangot adni.

A hajam hófehérre kopott arcom körül, mióta nem festem és a halál ürességével mered rám a tükrömből.

1921 július 11.

Megyek játszani abba a színházba, amelyben ötvenöt esztendővel ezelőtt mint statiszta és kardalosnő ugráltam a *Dunanán apó* kánkánját, És hétszám kovászos uborkán éltem, mert Béneyei direktortól nem telt több gázsi, mint hetenkint negyvenötven krajcár. Minden változott körülöttem és bennem, csak a talaj maradt ugyanaz a lábam alatt, az egyetlen, amihez hű voltam és maradtam: a színpad.

1921 július 16.

Valóságos „dicsfény“ képződik az arcom körül, fényes ezüstszálakból, mióta nem festem a hajam. Hm, tehát ezen az áron lesz az ember „szentté“?

1921 július 26.

Bolond a véletlen. Most huszonegyedikén fejeztem be délebben „Taps, Kihívások, Jubileumok“ cikkemet és ugyanaznap este megjelenik a 8 Órai Ujságban Szász Károly cikke az én jubileumomról.

Telepatikusan éreztem, hogy ilyes izgalom fenyeget, azért kellett vele foglalkozni.

Hát mégis csak már életemben akarnak eltemetni.

Ó, ki fogom kerülni Ambrussal egyetértve, ő szívesebben törpít, mint nagyít.

Ma Rákosi Jenő menyé, a festőnő volt itt. Megbízást kapott, hogy fesse meg az arcképem a szülőfalum számára. Lebeszéltem róla. Addig könyörögtem neki, míg engedett és elment.

Nem akarok ott lógni a falon öregén és csúnyán.

Napról-napra élesebben érzem, hogy tehetségem volt rajtam az a díszítmény, amely mögött gyöngé, félénk, határozatlan lényem megbújt, jelentéktelen embermivoltom nem látszott és észre nem vevődött. Most, mikor tehetségem lehámlik rólam szerepeimmel, maradok egy archaikusan szimplex — öslény, csupán annyi kultúrával, amennyi megóv attól, hogy ízléstelen legyek.

Az a tegnapi Shylock-előadás úgy hatott rám, mint a bolondokháza. Mindenik a maga kedvére volt bolond. Mindenik a maga nótáját fujta. Annyi összefüggés sem volt köztük, mint a Lipótváros lakói közt. Úgy szenvedtem az alatt a két felvonás alatt, ameddig néztem, mintha reszelővel karmolászták volna a bőrömet. Míg végre aztán eszembe jutott, hogy szabad nekem otthagynom azt a tortúrát.

Gálnak az a bizonytalansága, hogy mit is csináljon abból a zsidóból, hogy a Lipótvárost meg ne bántsa, de meg hogy éppen olyan átkozottul hazug ne legyen, mint az elődjei: tönkretette egész alakítását. Majd kedves, majd megható akart lenni, aztán humoros! És lett: üres, élettelen zagyvalék.

Az a két nő, mint két cseléd vasárnapra kiöltözve, röhécseltek és ficánkoltak. És a méltóságos marokkói herceg! Ez a nemes, nyugodt, keleti fejedelem? A színpadon: egy ketrecébe nem férő, tomboló, hánykolódó, bömbölő vad. A frank herceg: cirkuszi pojáca. Ilyen előadások vannak most a Nemzetiben zsúfolt házak mellett.

Legnehezebb megtanulni az élet mellékes útjait. Azt, aminek a tulajdonképeni életünkhöz, a hivatásunkhoz semmi köze. Arra kellene megtanítani az embert, hogy lenézze egy mást. Ez az élet művészete.

1921 október 3.

A legkegyetlenebb felcsúfolása az embernek, hogy a tetteiben nem bír a lelke magaslatán maradni. Nem hiszem, hogy egyedül én vagyok ilyen örök harcban önmagammal. Ha egy van, kell lenni többnek is. Nem öröme születtünk.

1922 január 27.

Tea a kormányzónál. — Horthy Miklós, magyar mártír! Beszédéből kiérzik a bánkódás a szomorú magyar jelen felett. Épp olyan ő, mint az én jó vidéki atyámfia, Domonkos István nyúli esperes, akinek ma kaptam levelét, telve magyar siralommal.

Horthy Miklós, Magyarország kormányzója és a kis falusi plébános! Kínlódó magyar mind a kettő!

Szegény Kormányzó! Hogy vágyódik a falujába szántani! Ha már imádott, becsületes, fönséges tengerére nem mehet! Hogyan égeti ez a szék, amelyben levegőtlen, fojtó, kerülgető politikát kell úznie! Szegény magyar mártír, téged is megőröl a magyar politika, ez az örültek és gazemberek háza.

Egy szó sem esett színházról, jubileumról, vagy más rám vonatkozó kellemetlenségről, de mikor egy óra múlva fölkeltem, azt mondta:

— Szeretnék egész délután így beszélgetni magával!

Mélységes sajnálattal és forró szeretettel a szívemben jöt-

tem el ettől az igaz embertől. Ő is, mint Széchenyi, a magyar indolencián és a magyar irigységen esik kétségbe.

1923 június 5.

Mindig undorodtam a jubileumtól, az élve temetkezéstől. És most engem is elért a végzetem. Agyonjubiláltak.

Megfeleltem nekik.

— *Miért ünnepelnek? Mindig azt tettem, ami jól esett és mindig úgy éreztem, hogy helyesen tettem. Ez volt az életem. Ezért nem érdelek ünneplést. Csak követésre méltó példa vagyok! Mindent magamnak és magamért tettem, ezért voltak sikereim. Elhitték rólam, hogy a tölem telhető legjobbat akarom. És hogy mindig a legtöbbet akartam, ennek köszönhetem, hogy valamit elértem. És most, hálám kifejezéséül, csak egyet kérek: hogy addig élhessek, amíg dolgozhatom.*

1925 május 12.

Három évvel ezelőtt vettem át ország-világ szemeláttára azt a szép, országcímeres okmányt, amely szerint a nemzet tíz hold földdel jutalmaz. Valószínűleg azért a nyolcszáz szavalatért, amellyel a beteg katonákat szórakoztattam és a harcoló katonákat segélyeztem. Szép jutalom! Itt függ a fejem fölött azóta is, berámázva... a földbirtokom. Két tenyérnyi papíros. Én pirulok, ha ránézek, nem azok, akik adták.

De jól van így is. Nem zúgolódom. A földet nem kaptam meg, de kaptam ötvenöt éven át annyi meg nem érdemelt dicsőítést, megbecsülést és irigylést, amennyiből egy féltucat hadvezér és politikus megélt volna.

Csoda-e, ha az életem csodának tartom? Nem csoda-e az én életem folyása? Tízéves koromban kerültem ki a szülői házból, egy kis szoknyában és mezítláb. A kenyérem úgy kerestem meg, hogy ujjaim, füleim lefagytak a hajnali hólapátolásban. Éjjel pedig a patkányok rágták le a hajam a levegőtlen kuckómban. És mégis átküzdöttem magam, fölfelé, mindig fölfelé, a világosság felé. A fénynek egy szikrája benne égett a lelkemben és ez vezetett. És mentem előre, az első betűtől kezdve egyedül! Senki sohasem segített, sohasem buzdított. Ellenkezőleg: mindenki, aki hozzám ért, taszított vissza — a sötétség felé. És én másztam és kapaszkodtam, és följutottam a fénybe.

Kikászálódtam a pocsolóyából, de egészen tisztára sohase tudtam kimosakodni. Szörnyű erőfeszítéseim ellenére sem tudtam arra a magaslatra elérni, ahová a lelkem vágyott. De mindig elkeseredetten, fogcsikorgatva törtem fölfelé: ezért nem maradtam lenn, ahonnan elindultam.

Nyugodtan várom a megérdemelt nyugalmat. Amennyit ártottam, annyit használtam is. És mindig a jót akartam: az igazat és a szépet.

Mindent újra kezdenék, mindennek újra nekivágnék, ha előre is tudnám, hogy többet nem érhetnék el, mint amennyit ezzel az életemmel elértem. Mert újra csak hinnék abban, hogy helyesen élek. Újra hinnék abban, hogy az élet küzdés és szenvedés és hogy a boldogság természetlenné teszi a lelket.

Rábatamási, 1925 augusztus.

Az élet rejtelmes törvényszerűsége folytán a dolgok úgy végződnek, ahogy elkezdődtek. A homály, amely bölcsőmet földte, borítja be nemsokára halálos ágyamat is.

Forgácszedéssel kezdtem a győri ácsztelepen, csibeetetéssel végzem Rábatamásin. Ami közbe esik: rövid fölrepülés volt a fénybe, ahonnan nemsokára vissza kell szállnom az örök homályba.

Jászai Mari síremléke.

